

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Історичні записки

**Збірник
наукових
праць**

**Випуск 23
Частина 1**

ЛУГАНСЬК – 2009

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

**Випуск 23
Частина 1**

ЛУГАНСЬК – 2009

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць

Випуск 23

Частина 1

Засновано у 2004 році

Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК №8 2004 р.), в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Бодрухин В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 23. Ч. 1. – 235 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 1 від “25” вересня 2009 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2009
© East Ukrainian National University
named after Vladimir Dal, 2009

СТАТТІ

УДК 625.1 (09)

Білик А.Ю.

ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Висвітлюється внесок О.В. Ліверовського у будівництво залізниць Російської імперії (1894-1906 рр.).

Ключові слова: *О.В. Ліверовський, будівництво, залізниці, Російська імперія.*

Особливістю розвитку залізничного транспорту в Російській імперії та зокрема в Україні на межі ХІХ-ХХ століть було не тільки підведення підсумків, переосмислення накопичених знань, але й формування окремих прикладних наук, усвідомлення найважливішої проблеми ХХ ст. проблем транспортних комунікацій і пов'язаних з ними проблем природокористування. Для історії розвитку науки цього періоду разом з аналізом процесу зародження і розвитку цих нових галузей будівельної механіки і залізничного транспорту важливі також дослідження, присвячені діяльності власне творців нових дисциплін і підходів до вирішення актуальних проблем.

Аналіз творчої спадщини доктора технічних наук, професора Олександра Васильовича Ліверовського (1867-1951), визначного вітчизняного будівничого залізниць, вченого і педагога, що працював на межі ХІХ-ХХ – перша половина ХХ століть, має значний інтерес для розуміння процесу розвитку вітчизняного залізничного транспорту, а також зародження і становлення будівництва транспортних комунікацій, проблематика якої була пов'язана з проблемами спорудження об'єктів в особливо складних природних умовах (вічна мерзлота, сейсмічність, заболоченість і т.д.), як нової наукової галузі і практичної методології [1].

Після закінчення Інституту інженерів шляхів сполучення 26 травня 1894 року О.В. Ліверовський був призначений керівником дистанції з будівництва Єкатеринбург-Челябінської залізниці. Приїхавши на місце роботи в перших днях червня, він застав процес відновлення лінії. Оскільки залізниця відновлювалася від Челябінська не за вишукувальним напрямком, а за новим варіантом, то, по суті справи це були нові вишукування. Не маючи належного досвіду проведення вишукувань (знав цю роботу теоретично - умів укласти лінію на плані у горизонталях, відмінно володів нівеліром і теодолітом) Олександр Ліверовський насправді ніколи лінії на практиці до цього не прокладав. Тому свої вишукування він почав здійснювати від Челябінська до Киштіма і почав будувати спочатку дистанцію до озера Аргаяш. На дистанції у нього було два мости: через р. Міасс і р. Зюзелку, а також залізнична станція Єсаулівська. Ще до його приходу на роботу, до р. Зезюлівки обстеження проводив інженер М.П. Крутицький. Однак, завдяки гарній школі К.Я. Михайловського, під керівництвом якого молодому Олександрові довелося працювати, він зумів з честю вийти із ситуації, що склалася і засвоїв багато цікавого і повчального. Якщо до цього додати, що К.Я. Михайловський в цей

час, паралельно, будував міст у Сизрані, Поліські залізниці, Самаро-Уфімську, Уфа-Златоустівську, Златоуст-Челябінську залізниці, то стане зрозумілою та обстановка, у яку потрапив молодий Ліверовський. Будівництво гілки, розпочате молодим інженером, велося дуже швидко – у червні провели вишукування, а вже у серпні було прокладено рейкову колію від Челябінська до Єкатеринбурга протяжністю 252 км. Ця лінія два рази перетинала Уральський гірський хребет. Спішили тому, що потрібно було по цій залізниці возити рейки для будівництва Середньо-Сибірської залізниці. Західно-Сибірська залізниця почала будуватися у 1893 р., а у 1894 р. по ній вже пішли потяги до Омська, а в 1895 р. – до р. Об.

Як свідчить О.В. Ліверовський, залізниця Єкатеринбург-Челябінськ будувалася згідно нормальних технічних умов, а Сибірська залізниця будувалася за дуже полегшеними технічними умовами: насипи були вузькими, рейки полегшеного типу – 18 фунтів у погонному футі. Будувалася Сибірська залізниця на дві пари вантажних і одну пару вантажно-пасажирських потягів. На західній частині ухил був невеликий, на середній частині – 17,4 тисячних. Не встигли побудувати залізницю, як почався такий потік вантажів, що відразу утворилися хлібні завали. Через це відразу довелося перебудувувати Сибірську залізницю.

На Західно-Сибірській залізниці труднощі були у відведенні води від полотна, тому що насипи були низькими, ґрунт – чорнозем, відвести воду було вкрай необхідно. Тому в декотрих місцях викопувалися з боку від існуючого полотна ставки і спускали туди воду. Такий ставок було викопано на ст. Татарській і туди відводилася вода, з метою осушення станції. Згодом, при складанні проекту розвитку і осушення ст. Татарської, обговорювалося питання – звідкіль взялося озеро з геометрично правильними обрисами берегів? Тому з'явилася підозра – чи не йде вода з озера на станцію? Однак нівелювання показало, що вода каналами йде до озера, а не навпаки.

Після завершення побудови Єкатеринбург-Челябінської лінії у 1896 р. О.В. Ліверовський залишився на ній в якості начальника ділянки колії з експлуатації. Однак невдовзі, в кінці 1897 р. він залишає службу на цій залізниці і їде до Петербургу – шукати нове місце роботи.

У Петербурзі О.В. Ліверовський зустрівся із своїм однокурсником Константиновим, який запропонував йому поїхати на Кавказ для будівництва великих мостів на шосе Новоросійськ-Сухумі і на добудову самого шосе. Звичайно, молодий інженер погодився, і вже у березні вони поїхали до Тбілісі із Владикавказу по Воєнно-Грузинській дорозі. Вперше О.Ліверовський побачив красоти Кавказу. Його резиденція була у Гаудауті, а ділянка, за будівництво якої він відповідав, починалася від Гагр до Нового Афону. У свою чергу Константинов відповідав за ділянку від Гагр до Туапсе, а Шварц – за ділянку від Туапсе до Новоросійська.

О.В. Ліверовський захоплено відгукувався про ріки Кавказу, про їхню чудовість. Як усі гірські ріки, у верхній течії вони стрімко падають, а в нижній течії – мають надзвичайно мінливу конфігурацію. Будувати мости через такі ріки було нелегко, Тому кожний інженер-залізничник робив такі вишукування,

обирав місця переходів, розраховував отвори, проектував опори, прогонні споруди і постійно спостерігав за будівництвом. Про життя О.В. Ліверовського на Кавказі відомостей дуже мало. Однак, ми знаходимо різні дані в його публікаціях і формуємо історію цього періоду, періоду його становлення як професійного інженера. Як зазначає сам О.В. Ліверовський, на Кавказі він довго не пробув – через якийсь час він захворів малярією у важкій формі. Лікарі порадили йому негайно відправитися на північ країни. Власне у цей час завершувалося будівництво Середньо-Сибірської залізниці. Він отримує запрошення до Томська старшим інженером у технічний відділ Середньо-Сибірської залізниці.

Після завершення будівництва він переходить до експлуатаційного управління Середньо-Сибірської залізниці в якості начальника технічного відділу, О.В. Ліверовському довелося складати для Сибірської залізниці всеможливі інструкції щодо її утримування та ремонту колій, будівель водозабезпечення, вивчати місцеві кліматичні особливості. Але і в Томську О.В. Ліверовському не довелося довго працювати. Справа в тому, що в цей час Акціонерне товариство Московсько-Казанської залізниці почало будувати залізницю від Нижнього Новгорода до Тімірязєва, довжиною 260 км. Головний інженер цього будівництва Г.М. Будагов викликає О.В. Ліверовського до нового місця роботи - до м. Нижнього Новгорода. Будівництво даної залізниці мало свої особливості – територія Нижньогородської губернії мала низку цікавих особливостей в інженерно-геологічному відношенні: карстові явища, глибокі болота, плавучі ґрунти, ненадійні косогори. Молодому інженеру Ліверовському довелося багато чому навчатися. Тут він отримав відмінну школу стосовно організації і проведення робіт під керівництвом відомих і професійних інженерів - будівничих залізниць Лепеніна і Перцова. Про складнощі будівництва згаданої залізниці свідчить такий факт з життя та діяльності О.В. Ліверовського.

Олександр Васильович постійно переконував будівельників, що одночасно із спорудженням моста і підходом до нього, необхідно виконувати усі регуляційні та зміцнювальні споруди, які входять своєю суттєвою частиною до проекту перекриття ріки мостом. При спорудженні моста через р. Тешу біля Арзамаса була допущена груба помилка з боку технічного відділу Мало-Казанської залізниці. Начальникові залізниці було передано проект моста без проекту регуляційних споруд. Міст з підходами до нього, було побудовано без регуляційних споруд, і в першу ж весну вода полинула на слободу Виєздново, розміщену на низькому березі ріки навпроти Арзамасу. В результаті було розмите готове земляне полотно залізниці. Зрозуміло, що довелося відновлювати розмите полотно і проектувати укріплювальні і захисні споруди. Все це обійшлося акціонерному товариству Московсько-Казанської залізниці у 800 000 рублів. У січні 1901 р., коли будівництво завершилося і майже усі інженери роз'їхалися хто куди, в Арзамас було вислано під нагляд поліції Максима Горького. Власне тут він написав драму «Варвари». М. Горький часто чув, що під час розмов між інженерами згадувалося слово «варвари», і це навело його на думку так назвати свою п'єсу. Справа в тому, що в Арзамасі

було декілька Єлен і Варвар. Жартома молодих інженерів, прихильників Єлен, старші інженери називали «еллінами», а прихильників Варвар – «варварами». Про цей факт О.В. Ліверовський сказав М. Горькому, який у своїй драмі усіх інженерів назвав «варварами», вклавши у це слово інший зміст. В Арзамасі О.В. Ліверовський познайомився і з І.Г. Короленком, братом знаменитого письменника. Як бачимо, навіть тут О.В. Ліверовський був серед високоосвічених людей, які також впливали на формування його світогляду.

В Арзамасі з О.В. Ліверовським трапилася ще така пригода, яка тривала майже рік. Як відомо, у 1900 р. почалося боксерське повстання у Китаї, що призвело до значних руйнацій інфраструктури залізниць, загинули навіть кілька визначних інженерів. Оскільки О.В. Ліверовський після відбуття армійської повинності здав іспит на прапорщика запасу, то його, молодого ще тоді чоловіка, призвали до армії і запропонували негайно виїхати до Томська для прийняття артилерійської частини і з нею виїхати на театр воєнних дій. Однак, поки він зі своєю батареєю прибув до Маньчжурії, війна закінчилася і довелося повертатися додому. У 1901 р. він знову повернувся до Арзамасу, завершив будівництво залізниці і здав звіт про дане будівництво.

У наступному, 1902 році, почалося будівництво Круго-Байкальської залізниці. О.В. Ліверовському відразу доручили будівництво 16-ти кілометрової ділянки цієї магістралі – між мисами Аслановим і Шаражалнаєм. За довжиною ця ділянка складала всього 1/18 загальної довжини залізниці, а за затратами – біля 25 % її загальної вартості (12 млн. рублів із 50 млн.). Обсяг тільки скельних земляних робіт на ділянці складав майже 2,5 млн. метрів кубічних. Потрібно було також побудувати 12 тунелів (з усіх 39) і чотири протиобвальних галереї. Це було найскладніше місце на усій Круго-Байкальській залізниці. Тут були найбільш високі скелясті береги, які майже стрімко впадали в озеро.

Спочатку сполучення на ділянці можливе було тільки влітку на човнах, а взимку – по льоду. Поступово були видовбані у навісних скелях полиці з нагірними схилами, висотою понад 50 метрів, а також стежки, якими можна було пройти і під час бурі, і в той час, коли у січні замерзає озеро Байкал. Будувати доводилося у дуже важких умовах: окрім каменю і лісу, жодних інших матеріалів на місці не було, пісок влітку доводилося возити баржами, а взимку – гужовим способом з Калтука за 40 км. Навколо було абсолютне безлюддя. Будівництво залізниці почалося на східному березі озера у 1901 р., а вся лінія повинна була завершитися у 1905 р. Тут вже доводилося О.В. Ліверовському організовувати роботу у широкому масштабі. Адже вартість деяких км залізниці сягала 1 млн. рублів. За тодішніми цінами це була колосальна сума. Найгірше полягало в тому, що тунелі пересікали байкальські миси і тому у більшості випадків їхнє облицювання піддавалося боковому тискові. Крім цього, деякі тунелі будувалися в ділянках тектонічних розломів земної кори. Одного буріння для вибухових робіт довелося зробити 700 км, якщо скласти усі свердловини і довелося використати 2400 тон вибухових речовин.

В таких умовах О.В. Ліверовський приймає рішення, що потрібно значно механізувати роботи. У паді Колокольній була побудована центральна електростанція. Від неї проводи йшли в обидві сторони. Станція виробляла струм напругою 2200 вольт, на місцях він трансформувався на робочий струм 220 вольт для забезпечення буріння. Для цього буріння були виписані перфоратори різних систем. Практика засвідчила непридатність для роботи в тунелях пневматичних і електропневматичних перфораторів. Зупинилися на електричному обладнанні, яке було необхідне для електричного буріння, і дозволяло здійснити ряд попутних робіт: електроосвітлення, піднесення матеріалу з Байкалу, вентиляцію в тунелях, відкачування води з котлованів. Згідно слів О.В. Ліверовського: «лінію довелося вести то на вирубаній у крутих скелястих схилах з гірськими схилами до 60 м, то на підпірних стінках над самим озером, то в чисельних тунелях, які прорізували гранітні маси, що нависали над озером, то на камінних арочних віадуках над палями. В багатьох місцях довелося захищати полотно залізниці від гірських обвалів і окремо падаючих каменів масивними кам'яними галереями, а також від руйнівної дії байкальських вод захисними стінками з кам'яними призмами» [2, С.14] . Молодий інженер з успіхом справився з цими проблемами. Як завжди, він все спланував та організував: побудував причали вздовж берега для вивантаження будматеріалів і конструкцій; створив особливу флотилію для транспортування водою всього необхідного широким фронтом; в середині ділянки спорудив теплову електростанцію, яка вперше у країні забезпечила електроенергією залізничне будівництво. Струм подавався не тільки для потреб виробництва, але і використовувався в побуті для освітлення і обігріву житла робітників.

У пошуках ефективних методів розробки скельних порід О.В. Ліверовський провів дослідження щодо вибору оптимальних підривних речовин, розмірів і розміщення свердловин при різних породах (граніти, гнейси і ін.). Йому вдалося заперечити традиційні погляди на проведення підривних робіт. Наприклад, його дослідження показали, що при наближенні до схилів виїмки доцільно застосовувати бризкувальні підривні роботи, а не кидальні, поступово зменшуючи величину зарядів. Загальна довжина бурових складала майже 700 км. Ще більш складні дослідження довелося проводити для вибору типів укріплення схилів насипів, які піддалися руйнівному впливові байкальських хвиль. Вони були виконані (вибір раціональної поверхні укріплень, їх висоти, типів одягнення, кріплень і ін.), і надійні укріплення були побудовані вчасно.

Круго-Байкальську залізницю передбачалося здати у користування у 1905 році. Але через війну, що почалася між Росією і Японією, уряд зажадав здати лінію на рік раніше, тобто в серпні 1904 року. Довелося посилено працювати. У серпні 1904 р. по усій довжині Круго-Байкальської залізниці було відкрито рух потягів, а у 1905 р. вона вже була здана у постійну експлуатацію. Почався рух на схід військових ешелонів і назад потягів з пораненими бійцями.

У своїх спогадах О.В. Ліверовський наводить цікавий факт, як іноді використовувалася пропускна здатність залізниці під час російсько-японської війни. Для прискорення доставки снарядів їх стали перевозити у потягах за

розкладом експресів, знімаючи з графіка вантажні потяги. Один із експресів «зі снарядами» зазнав катастрофи на Круго-Байкальській залізниці біля Хабартуна, звалився зі скали і розбився. Під схилами, однак, були не снаряди, а ящики з коньяком, шампанським і різними винами. Декілька днів до місця катастрофи не припинялося паломництво з навколишніх місць, а дармове пригощання тривало не один тиждень. Так інтенданти «забезпечували» спорядження російської армії. О.В. Ліверовський та його команда розуміли, що ця війна була для народів Росії важкою і тому було зрозумілим озлоблення усіх, хто був на тій війні і бачив бездарність командування і масу непотрібних жертв. Невдачі війни, як відомо, частково підготували революцію 1905 року.

На той час усі настрої народу були ворожими урядові Російської імперії, який затіяв незрозумілу для народу війну. Після завершення війни військові частини, що поверталися, були настільки революційно налаштовані, що не визнавали ніякої влади. О.В. Ліверовський наводить з цього приводу такий приклад. Один із ешелонів зупинився у Красноярську, захопив владу і оголосив там республіку. Грандіозне всезагальне страйкування вирвало з рук у царського уряду Маніфест 17 жовтня про свободи. Маніфест так і залишився на папері і у життя не був уведений.

Після завершення будівництва Круго-Байкальської залізниці О.І.Ліверовський потрапив на роботу до Іркутська. Тут його обирають членом Бюро і скарбником Східно-Сибірського відділу Союзу інженерів і техніків. У ряді місць він навіть керував організацією страйків. І взагалі О.В. Ліверовський був активно налаштований революціонер. У своїх спогадах він розповідає про інженера Д.П. Криніна. В цей час він був начальником ділянки експлуатації Круго-Байкальської залізниці на східному березі озера Байкал. Пізніше він першим переклав «Механику ґрунтів» Карла Терцагі і написав гарну книгу «Дорожное дело». Під виглядом залізничного вантажу Кринін провіз вагон зброї для озброєння робітників. А в цей час по Іркутську йшов карний загін. Попереду загону, як прийнято йшли таємні агенти-освідомлювачі. Хтось доніс про цей вагон, і його захопили ще до того, ніж розвантажили. Криніна хотіли арештувати, але не могли знайти. З паспортом О.В. Ліверовського його вдалося відправити за кордон. Він утік до Франції, відтак перебрався до Аргентини і вже там став міністром шляхів сполучення цієї країни. Коли у 1914 р. почалася Перша світова війна, Кринін вирішив, що він, як вірний син своєї Батьківщини, повинен повернутися до Росії. Після повернення додому царський уряд відразу ж посадив його в тюрму, звідкіля його звільнили тільки під час Лютневої революції і він якийсь час працював при радянській владі. Однак, пізніше оманливим шляхом, із дружиною та сином поїхав до Америки і вже до Радянського Союзу не повернувся.

У Красноярську підняв повстання прапорщик Кузьмін. Але підійшов каральний загін Рененкампа, і Кузьміну довелося рятуватися. Якийсь час він ховався на квартирі доктора Крутовського і просив Бюро допомогти йому втекти. За освітою він був інженер і працював на будівництві залізниці Санкт-Петербург-Вологда. О.В.Ліверовський прибув до Красноярська і за допомогою знайомих переправив Кузьміна в Саяни. Відтак він з паспортом Ліверовського

вийхав за кордон. Пізніше, після Лютневої революції, О.В.Ліверовський знову зустрівся з Кузьміним – якийсь час він був командувачем військами в Ленінграді.

Таким чином, бачимо, що О.В.Ліверовський активно допомагав особам, які боролися в царському режимом. Він так сам пояснює свої дії: «Я був завжди однією ногою у підпіллі, а іншою на вільному повітрі, тому мені вдалося зробити дуже багато корисного і для революції, і для безпосередніх таємних і відкритих її учасників» [Там само, С.18]. Він це робив неодноразово, якимось допоміг навіть Ф.Я.Дзержинському.

У 1906 р. закінчилося будівництво Круго-Байкальської залізниці і після нетривалого перебування в Іркутську та Красноярську О.В.Ліверовський повернувся до Петербурга. Відтак за дорученням місцевої революційної організації він поїхав до Швеції, до Стокгольму. Вже тут він визнає, що Дума розпущена і негайно повертається до Петербурга. Усіх першодумців арештували за Виборгську відозву. Як відомо, вони відправилися до Виборга продовжити засідання Державної Думи і там написали відозву, яка закликала населення не платити податки.

У серпні 1906 р. О.В.Ліверовський відправився за кордон. Будівництва залізниць ніякого не передбачалося і він вирішив використати такий час для вивчення залізничної справи за кордоном. Він побував в Німеччині, Франції, Бельгії, Італії (побував на виставці в Мілані), був в Австрії, Чехословаччині і через Німеччину повернувся до Росії, у Санкт-Петербург.

Можемо підвести підсумки не тривалого, 12-річного періоду життя та діяльності молодого О.В.Ліверовського. Цей період багатий на події і дозволив молодому чоловікові стати професійним будівничим залізниць Російської імперії. Це був період становлення професіоналізму О.В. Ліверовського. Низка залізниць, на яких довелося працювати майбутньому вченому, сприяла становленню його як інженера-залізничника. Звичайно, наукова діяльність О.В.Ліверовського в цей час була незначною. Переважала практична діяльність, яка значно пізніше дозволила О.В. Ліверовському підготувати солідні і фундаментальні підручники, навчальні посібники та монографії. В цьому періоді О.В.Ліверовський проявив себе як талановитий і вимогливий організатор залізничного будівництва країни. Основні характеристики О.В.Ліверовського як людини мали незаперечний вплив на формування його технологічного світогляду.

Література

1. Жинкин Г.Н. Профессор А.В. Ливеровский / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. – 1869. - №2. - С.56.
2. Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте. – Хабаровск, 1999. – С.52.

Билык А.Ю. Инженер А.В.Ливеровский – талантливый организатор железнодорожного строительства.

Освещается вклад А.В. Ливеровского у строительство железных дорог Российской империи (1894-1906 гг.).

Ключевые слова: А.В. Ливеровский, строительство, железные дороги, Российская империя.

Bilyk A.Yu. Engineer A.V.Liverovskiy is a talented organizer of railway building.

Lights up the deposit of A.V. Liverovskogo at building of railways of the Russian empire (1894-1906).

Key words: A.V. Liverovskiy, building, railways, Russian empire.

УДК 323:008

Болотчева К.В.

ТЕОРЕТИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ЗМІНИ КУЛЬТУРИ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКИХ ГОРОДЯН В ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Аналізуються точки зору більшовицьких ідеологів щодо зміни основ культури життя радянських городян у 20-і роки ХХ ст.

Ключові слова: більшовицькі ідеологи, основи культури життя, радянські городяни.

Сьогодні виразно видно, що багато труднощів оновлення і становлення сучасного суспільства породжено зниженням рівня культури в найширшому її розумінні. Внаслідок тривалого застосування адміністративно - командних методів керівництва духовною сферою, «залишкового» принципу фінансування культури культурне життя людей усереднювалося і збіднювалося, втрачало зв'язки з духовною спадщиною минулого і загальносвітовими традиціями.

У зв'язку з цим особливого практичного сенсу і актуальності набуває звернення до історичного досвіду початкового етапу культурної революції в Україні. З початку 20-х років ХХ ст. визначилася тенденція до всезростаючої політизації суспільного, наукового й загалом культурного життя, що стало характерною рисою організації нового – радянського – суспільства.

Аналізуючи сучасний стан розробки даної проблеми, не можна не звернутися до досвіду радянської науки 60-70-х років, коли було видано значну кількість робіт, які висвітлили окремі питання становлення нового, комуністичного, побуту і культури українського народу, аргументації більшовицьких лідерів щодо зміни основ культури життя радянських городян. Проблеми культурно-побутових змін в житті трудящих в 20-і роки ХХ ст. та становлення соціалістичного способу життя розглядалися в роботах Ф.Ф. Байкіна [1], О.М. Зуйкової [2], І.В. Суханова [3] та ін. Утвердженню атеїзму та безрелігійних традицій і свят у побуті трудящих, точкам зору більшовицьких ідеологів на ці питання були присвячені роботи О.В. Курочкіна [4], В.Ю. Келембетової [5], та деякі колективні праці українських етнографів [6]. В 80-і роки з'явилися праці, в яких розглядалися проблеми формування нових, комуністичних, цінностей та моралі, висвітлювалася роль В. Леніна та інших партійних ідеологів у цьому процесі [7]. Історичний досвід розгортання культурної революції в СРСР в перші роки радянської влади було висвітлено в роботі С.О. Галіна [8]. Крім того, дослідник охарактеризував основні положення ленінського вчення про культурну революцію та проаналізував діяльність В. Леніна в сфері культурного будівництва.

В 90-і роки питання становлення та утвердження комуністичних ідеалів знову були порушені в працях В. Пащенко [9], О.А. Удада [10] та інших дослідників, які виступали з відкритою критикою комуністичної влади і тоталітарної ідеології.

Всі ці дослідники, акцентуючи увагу на окремих аспектах порушеної нами проблеми, не провели узагальненого аналізу більшовицької теоретичної аргументації щодо зміни культури життя радянських городян у 20-і роки ХХ ст., що і стало предметом статті.

Мета даної статті – проаналізувати точки зору більшовицьких ідеологів щодо зміни основ культури життя радянських городян у 20-і роки ХХ ст.

Приступаючи до соціалістичної перебудови побуту, Комуністична партія виходила з того, що головні причини, які визначали характер і напрямок його розвитку, лежать в області економіки, що створення нового соціалістичного побуту вимагає наявності необхідних матеріальних і культурних передумов. Потрібно було рішуче зламати економічний, соціально-політичний устрій старого суспільства, його духовні основи.

Матеріальним фундаментом нового побуту повинна була стати соціалістична індустріалізація країни і колективізація сільського господарства, а духовною базою – соціалістичний суспільний лад і глибокі якісні соціально – культурні перетворення усіх сфер життя радянських людей. Вже у перші роки існування радянської влади почала зростати роль державних установ, з'явилися тенденції до усупільнення окремих елементів домашнього господарства у велике соціалістичне, розвивалися колективні форми побуту.

Революція породила такі нові суспільні явища, як поєднання праці і навчання, масова участь у художній самодіяльності, колективні форми дозвілля, які, взаємодіючи, сформували основу радянського способу життя населення. Після перемоги Жовтневої соціалістичної революції перетворення побуту було обмежене певними історичними рамками перехідного періоду, ще тісно пов'язаного з минулими капіталістичними суспільними відносинами.

В. Ленін підкреслював, що перехідний період не може не поєднувати в собі риси або властивості обох устроїв суспільного господарства, що це період боротьби між переможеним, але не знищеним, капіталізмом та народженим, але ще слабким, комунізмом [11].

«Тільки з соціалізму, - писав В. Ленін, - почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий, за участю більшості населення, а потім всього населення, рух вперед у всіх сферах суспільного і особистого життя» [12].

У подоланні дрібнобуржуазних звичок та моралі В.Ленін вирішальну роль відводив революційним традиціям робочого класу, необхідності піднесення політичної і культурно-освітньої роботи [13]. Зокрема, він закликав боротися проти буржуазії і військовим шляхом, і шляхом ідейним, шляхом виховання, «щоб звички, навички, переконання, які робочий клас виробляв собі протягом багатьох десятиліть в боротьбі за політичну свободу, щоб вся сума цих звичок, навичків та ідей послужила знаряддям виховання всіх трудящих» [14] у «довгій і важкій масовій боротьбі з масовими дрібнобуржуазними впливами» [15]. При цьому В.Ленін наголошував на керівній ролі пролетаріату [16].

Володимир Ілліч та інші партійні та державні діячі розуміли, що побут і культура є нероздільними та взаємообумовленими. Елементи матеріальної і духовної культури, міцно засвоєні людьми, обов'язково входять у повсякденний побут, стають його складовою частиною. Культурний рівень людини, коло її духовних інтересів і запитів мають важливе значення для характеристики побуту [17]. Отже, боротьба за новий побут була пов'язана з підвищенням культурного рівня і свідомості людей. Треба було, щоб досягнення у справах культури, науки були засвоєні людьми, стали їх звичкою, перетворилися «у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому» [18].

В.Ленін також наголошував на повсякденній, дбайливій підтримці й популяризації нового, що сприяє будівництву соціалізму [19]. «Ми повинні пильно вивчати паростки нового, якнайуважніше ставитись до них, всіляко допомагати їх ростові і «доглядати» ці слабкі паростки» [20].

Він же вперше ввів термін «культурна революція», розглядаючи цю революцію складовою частиною соціалістичного будівництва [21]. Загалом сутність ленінського підходу до культурної спадщини полягала в необхідності розрізнення прогресивних і реакційних тенденцій в кожній національній культурі буржуазного суспільства і засвоєння тільки послідовно-демократичних її елементів, строго дотримуючись принципу марксистської ідейності і партійності, розвиваючи кращі зразки, традиції, результати існуючої культури з точки зору світобачення марксизму [22].

Зі своєю особливою думкою з цього питання виступав тоді М. Бухарін. Він вважав, що знайомство трудящих мас з усім культурним минулим людства «через великі твори геніїв всіх народів і всіх епох» означає собою «полон» у буржуазної культури. Полемізуючи з ним, А. Луначарський відзначав, що залучення пролетаріату до загальнолюдських духовних цінностей називається освіченістю, оволодінням культурою минулого.

Окремої позиції дотримувалися й керівники Пролеткульту. Вони захоплювалися закликами негайно все організувати на пролетарський лад, стверджуючи, що пролетаріат повинен відкинути буржуазну культуру, і у відриві від життя, «лабораторним шляхом» створити свою власну, особливу «пролетарську культуру». Голова Пролеткульту В. Плетньов вважав, що завдання будівництва пролетарської культури може бути вирішеним тільки силами самого пролетаріату, ученими, художниками, інженерами, що вийшли з його середовища [23]. Також одним з найважливіших своїх завдань Пролеткульт вважав боротьбу з народними традиціями [24].

Подібні перегини пролеткультівців В. Ленін піддав різкій критиці, назвавши їх теоретично невірними і практично шкідливими, ставши на захист культурної спадщини: «Красиве треба зберегти, взяти його як зразок, виходити з нього, навіть, коли воно старе. Чому нам треба відвертатися від істинно-прекрасного, відмовлятися від нього, як від вихідного пункту для дальшого розвитку, тільки на тій підставі, що воно «старе»? Чому треба плазувати перед новим, як перед богом, якому треба підкоритися тільки тому, що «це нове»? Безглуздя, цілковите безглуздя!» [25].

Саме тоді Володимир Ілліч поставив питання про те, що без оволодіння досягненнями всієї попередньої культури неможливо побудувати соціалізм і нову культуру. У промові на III з'їзді комсомолу в жовтні 1920 р. він підкреслював, що «без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробкою її можна будувати пролетарську культуру – без такого розуміння нам цього завдання не вирішити. Пролетарська культура не є такою, що вискочила невідомо звідки, не є вигадкою людей, які називають себе фахівцями з пролетарської культури. Це все суцільна дурниця. Пролетарська культура повинна бути закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства» [26].

Пізніше погляди керівників Пролеткульту на культурну спадщину були знехтувані в листі ЦК РКП (б) «Про пролеткульту», опублікованому в «Правді» 1 грудня 1920 р. Рішуча відсіч культурному нігілізму була дана дискусіями, що проходили, про пролетарську культуру і особливо в ухвалі ЦК РКП (б) «Про політику партії в області художньої літератури» (червень 1925 р.). «Партія, – підкреслювалося в цьому документі, – повинна всіляко боротися проти легковажного і зневажливого ставлення до старої культурної спадщини» [27].

Загалом ленінські ідеї і плани соціалістичних культурних перетворень були закріплені в другій Програмі комуністичної партії. У числі загальнополітичних завдань стояли такі, як демократизація культурного життя країни, підвищення рівня культурності, організованості і самодіяльності мас, проведення цілеспрямованої ідейно-виховної роботи серед трудящих, перебудова всієї справи народної освіти соціалістичним шляхом, залучення широких народних мас до активної участі в культурному житті, надання в їх користування всіх духовних цінностей [28].

З початку 20-х років сфера культури стала ареною зіткнення і протиборства найрізноманітніших ідей і тенденцій. Лідери II Інтернаціоналу, наприклад, вважали, що без досягнення певного рівня культури пролетаріат не може і не повинен здійснювати соціалістичну революцію. К. Каутський тоді писав, що хоча завоювання влади пролетаріатом і є необхідним для звільнення його від капіталістичного пригнічення, проте одного такого завоювання недостатньо, якщо немає в наявності необхідних моральних та інтелектуальних передумов [29]. Це розходилося з марксистськими уявленнями про соціалістичну революцію як необхідну умову культурного прогресу суспільства.

Але В. Ленін, розвиваючи теорію соціалістичної революції, обґрунтував і положення про неов'язковість високого культурного рівня для початку цієї революції [30]. Більше того, він розмірковував над питанням, чому більшовикам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для «цього певного рівня» культури, а потім вже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити наздоганяти інші народи в культурному розвитку суспільства [31].

Взагалі В. Ленін вважав, що головна мета політичної культури, політичної освіти – виховати справжніх комуністів, здатних допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва нового суспільства. Він рішуче виступав проти уявлень про те, що успіх в справі соціалістичного будівництва може бути забезпечений тільки людьми, очищеними від усіляких недоліків. У статті «Успіхи і труднощі Радянської влади» Володимир Ілліч зауважував: «Старі соціалісти - утопісти уявляли, що соціалізм можна побудувати з іншими людьми, що вони спочатку виховують хороших, чистеньких, чудово навчених людей і будуватимуть з ними соціалізм. Ми завжди сміялися і говорили, що це лялькова гра, що це забава тендітних панночок, але не серйозна політика. Ми хочемо побудувати соціалізм з тих людей, які виховані капіталізмом, їм зіпсовані, розбещені, але загартовані ним до боротьби» [32]. Проблеми формування нової політичної культури він розглядав в нерозривному зв'язку з вирішенням завдання підйому загальнокультурного рівня трудящих, оскільки соціалізму, на його думку, потрібні були культурні, свідомі, освічені трудящі, здатні застосувати свої політичні і культурні знання у практиці будівництва нового суспільства.

Необхідною основою культурного будівництва було створення нових духовних цінностей, розвиток всіх областей культури відповідно до інтересів і запитів трудящих мас. «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки і культури, а інших позбавити найнеобхіднішого – освіти і розвитку, – говорив В. Ленін. – Тепер же всі чудеса техніки, всі завоювання культури стануть загальнонародним надбанням, і відтепер ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації» [33].

Підкреслюючи дійсно народний характер культурної революції, В. Ленін писав, що її здійснення означатиме всебічний розвиток всіх членів суспільства і надасть трудящим можливість «на ділі користуватися благами культури, цивілізації і демократії» [34]. Культурно-виховна функція диктатури пролетаріату, що знаходилася під безпосереднім партійним керівництвом, – була стрижнем ленінської концепції культурної революції.

Будівництво пролетарської культури розглядалося ним як неодмінна умова перемоги комунізму під керівництвом партії. При цьому підкреслювалася єдність інтересів і дій в культурному будівництві пролетаріату, партії і радянської влади.

В. Ленін пов'язував питання всебічного зміцнення Радянської влади з розвитком соціалістичної культури, підвищенням культурного рівня народних мас. Зокрема, вказував: «Держава = робочий клас, його авангард, його скристалізована організаційна і культурна міць» [35]. Вважав, що робочий клас повинен брати найактивнішу і найголовнішу участь у створенні соціалістичної культури, а найважливіше партійне завдання полягає в наданні пролетаріату всебічної і дієвої допомоги у виконанні ролі вихователя, організатора і керівника мас [36].

Успішне вирішення завдань культурної революції В. Ленін поєднував з ефективним введенням нової економічної політики. У березні 1922 р. в листі

до Пленуму ЦК РКП (б) з планом політичної доповіді на XI з'їзді партії він відзначав: «Головне, чого нам не вистачає, – культурності, уміння управляти. Економічно і політично неп цілком забезпечує нам можливість побудови фундаменту соціалістичної економіки. Справа «тільки» в культурних силах пролетаріату і його авангарду» [37].

Керівники комуністичної партії добре усвідомлювали те, що для переходу до соціалістичного устрою необхідна була перебудова всього комплексу світоглядних установок людей, їх мотивів поведінки, системи суспільних цінностей. Підпорядковуючи всю виховну роботу справі будівництва соціалізму, більшовицькі лідери особливо наголошували на необхідності формування в свідомості трудящих мас комуністичної моралі, бо розуміли її здатність бути могутнім чинником прискорення соціального прогресу, підсилювати і прискорювати дію політичного чинника і політичних процесів.

У жовтні 1920 року В. Ленін наголошував: «Класова боротьба продовжується, і наше завдання підпорядковувати всі інтереси цій боротьбі. І ми свою моральність комуністичну цьому завданню підпорядковуємо. Ми говоримо: моральність це те, що служить зруйнуванню старого експлуататорського суспільства і об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, який буде нове суспільство комуністів» [38]. «У основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму» [39].

В. Ленін дивився на моральний чинник як необхідний і обов'язковий елемент суспільних перетворень, моральне вдосконалення людини розглядалося ним як загальнокультурне завдання, потреба суспільства для вирішення економічних, управлінських, політичних, виховних, військових завдань, як передумова для реалізації Марксова ідеала всестороннього і гармонійного розвитку особи : «Нехай нашим ідеалом буде... цільна, дійсна, всестороння, досконала, освічена людина» [40]. Своє ідеологічне оформлення комуністична моральність повинна була отримати в світогляді пролетаріату, в моральних принципах його життя. Намагаючись нав'язати українському народу нові цінності та нову комуністичну мораль, комуністична партія та держава ігнорували поняття національного характеру українців, роблячи акцент на класовій сутності суспільної психології.

Національний характер народу, що включає в себе національні почуття, погляди та уявлення, смаки і звички, повір'я та забобони, є результатом сформованих в попередній історичний розвиток духовних цінностей.

Особливістю історії українського народу була тривала відсутність власних національних державних інституцій, які б опікувались саме духовними цінностями українців. Було, як правило, навпаки – насаджувались чужі ідеали, чужа віра, чужа мова. Духовні ж цінності українського народу підтримувалися силою народної історичної пам'яті всупереч офіційним постулатам тих чи інших політичних режимів. Так було і в досліджуваній період, коли влада почала докорінно ламати традиції та норми життя українців.

Таким чином, в досліджуваній період питання перебудови старого побуту і побутових відносин на соціалістичній основі носили досить гострий характер.

Це був період шукання нового і осмислення старого. Дискусії про культуру і міщанство вирости тоді з життєвих суперечностей тогочасного «розворушеного бурею побуту» [41]. Суперечностей між рештками старого і новим, що розвивалося, не можна було швидко розв'язати без урахування об'єктивних умов та ступеню підготовленості самих людей.

Труднощі в справі перебудови побуту полягали в тому, що побутові відносини приватновласницького ладу мали величезну силу старих традицій, для подолання яких потрібен був необхідний час, наполегливість і затрата величезних матеріальних та духовних ресурсів. В той час небезпечними були погляди деяких «революціонерів», які подібно пролеткультивцям розраховували одним ударом знищити все старе і на голому місці створювати новий побут, нову культуру. Боротьба з дрібнобуржуазними звичками, традиціями, з міщанством у повсякденному житті призводила часом до відкидання позитивних моментів в організації побуту, поведінці трудящих.

Суспільно-політична система, що народжувалася, передбачала одноманітність в усьому, а особливо в ідеологічній сфері. Оскільки, за В.Леніним, класова боротьба продовжувалась, хоча і в інших формах, то і сама боротьба проти ворога була природною і законною. Про те, що до ворожого табору попадала значна частина населення країни, не говорилося.

Класовий підхід об'єктивно виправдовував будь – які дії, спрямовані проти «класових ворогів» [42]. До останніх при бажанні можна було віднести дуже багато громадян: це, якщо не буржуазія чи її прибічники, то «класові відступники», «зрадники справи пролетаріату» тощо. Вистачало і виконавців ленінських ідей, які, пройшовши через баталії громадянської війни, вважали репресії і насильство щодо «класових ворогів» справою звичною і, головне, моральною. Репресії таїли у собі небезпеку фізичного винищення людей, позбавлення права на працю, навчання «за політичними мотивами», створення у всій країні заідеологізованої жорсткої моральної атмосфери.

У 1921 – 1923 рр. припинили існування залишки опозиційних більшовикам партій, причому в основному за допомогою адміністративних органів [43].

На початку 20-х років у країні зникли об'єктивні передумови для виникнення політичної опозиції. Точніше говорити про наявність масових настроїв дрібнобуржуазного характеру, що було природним явищем, оскільки більшість населення складала дрібнобуржуазні елементи. Але зароджувана тоталітарна система потребувала серйозних політичних та ідеологічних супротивників. Оскільки у дійсності таких не було, то системі їх слід було придумувати.

Отже, в основі непримиренності до інакомислення, «ворожої ідеології» лежав, по-перше, класовий підхід до оцінки явищ духовного життя, який набував крайніх форм; по-друге, пріоритетне становище ідеології порівняно з політикою, яка перетворилась у знаряддя політичних баталій; по-третє, ідеологічна одноманітність та постійний пошук ідейних супротивників, створення міфів, покликаних жити ілюзію «ідейної боротьби» як прояву класової непримиренності. Наприкінці 20-х років у країні запанувала жадана ідеологічна одноманітність.

Досліджена проблема має перспективи подальшого дослідження, зокрема, у питанні розкриття політико-правової основи радянських норм повсякденності.

Література

1. Байкін Ф.Ф. За комуністичний побут. – К., 1963.
2. Зуйкова Е.М. Быт при социализме. – М., 1977.
3. Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. – М., 1976.
4. Курочкін О.В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. – К., 1978.
5. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки. – К., 1974; Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984; Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К., 1967.
6. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні (В.К. Борисенко, В.Ю. Келембетова та ін.) – К., 1978; Свята та обряди Радянської України. – К., 1971; Свята та обряди трудящих Києва. – К., 1982.
7. В.И. Ленин, КПСС о коммунистической нравственности. – Л., 1984.
8. Галин С.А. Историческая опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990.
9. Пащенко В. Ніч минула, а день наблизився. Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. – К., 1994.
10. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920 – 1930-х роках. – К., 2000.
11. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений: в 55 т.- 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы, 1958. - Т. 39. – 1963. - С.271.
12. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений: в 55 т.- 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы, 1958. - Т. 33. – 1962. - С.99 - 100.
13. Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. – М., 1976. – С.182-183.
14. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений: в 55 т.- 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы, 1958. - Т. 41. – 1963. - С.400 - 401.
15. Там само. – С. 101.
16. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений: в 55 т.- 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы, 1958. - Т. 3. – 1963. - С.15.
17. Байкін Ф.Ф. За комуністичний побут. – К., 1963. – С. 18.
18. В.І. Ленін. Твори: в 35 т. Пер. з IV рос. вид. – К.: Політвидав, 1948. – Т. 33. – 1951. – С. 431.
19. Свята та обряди Радянської України. – К., 1971. – С. 7.
20. В.І. Ленін. Твори: в 35 т. Пер. з IV рос. вид. – К.: Політвидав, 1948. – Т. 29. – 1951. – С. 378.
21. Галин С.А. Историческая опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 6.
22. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений: в 55 т.- 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы, 1958. - Т. 41. – 1963. - С.462.
23. Галин С.А. Историческая опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 7.
24. Свята та обряди Радянської України. – К., 1971. – С. 8.
25. Ленін про культуру і мистецтво. – К., 1957. – С. 508.
26. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений: в 55 т.- 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы, 1958. - Т. 41. – 1963. - С. 304 – 305.
27. Издательское дело в СССР. - М., 1978. – С. 49.
28. Галин С.А. Историческая опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 11.
29. Каутский К. Материалистическое понимание истории. – М., 1931. - Т. 2. – С. 585.

30. Галин С.А. Историческая опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 12.
31. В.І. Ленін. Твори: в 35 т. Пер. з IV рос. вид. – К.: Політвидав, 1948. – Т. 33. – 1951. – С. 422.
32. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений: в 55 т.- 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы, 1958. - Т. 38. – 1963 .- С. 53 - 54.
33. Там само. - Т. 35. – 1962 .- С. 289.
34. Там само. - Т. 38. – 1963 .- С. 94.
35. Там само. - Т. 45. – 1964 .- С. 412.
36. Там само. - Т. 41. – 1963 .- С. 402.
37. Там само. - Т. 45. – 1964 .- С. 60-61.
38. Там само. - Т. 41. – 1963 .- С. 311.
39. Там само. – С. 313.
40. Там само. - Т. 29. – 1963 .- С. 56.
41. Байкін Ф.Ф. За комуністичний побут. – К., 1963. – С. 13.
42. Пащенко В. Ніч минула, а день наблизився. Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. – К., 1994. – С. 13.
43. Там само. – С. 14.

Болотчева Е.В. Теоретическая аргументация большевиков относительно изменения культуры жизни советских горожан в послереволюционный период

Анализируются точки зрения большевистских идеологов относительно изменения культуры жизни советских горожан в 20-е годы XX ст.

Ключевые слова: большевистские идеологи, основы культуры жизни, советские горожане.

Bolotcheva K.V. Theoretical argumentation of Bolsheviks concerning the change of cultural life of the Soviet townspeople in the period after revolution

The points of view of Bolshevikic leaders are analyzed concerning change of the basis of cultural life of the Soviet townspeople in the 20 years of the XX century.

Key words: Bolshevikic leaders, the basis of cultural life, Soviet townspeople.

ББК 45:72.3

Бородай І.С.

ДО ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ ТВАРИННИЦТВА «ТЕРЕЗИНЕ»

Висвітлено основні віхи діяльності Київської дослідної станції тваринництва «Терезине». Запропоновано комплексну оцінку внеску наукового колективу станції у розробку проблем селекційно-генетичного вдосконалення порід сільськогосподарських тварин, норм раціональної годівлі, технології утримання та інші напрями зоотехнії.

Ключові слова: тваринництво, дослідна станція, породи сільськогосподарських тварин.

Історія зоотехнічної науки в Україні до цього часу ще недостатньо висвітлена на сторінках наукових видань. Як невід'ємний елемент загальної культури українців, вона має вікові традиції і вагомі здобутки, окремі з яких визнано пріоритетними. За сучасних умов національного відродження розвитку зоотехнії приділяється особливе значення як одному із вирішальних важелів забезпечення продовольчої незалежності країни та заповнення своєї ніші в сталому загальноєвропейському господарчому комплексі.

Яскравою сторінкою складного та тернистого шляху розвитку вітчизняної зоотехнічної науки є історія досить авторитетного галузевого регіонального центру – Київської дослідної станції тваринництва «Терезине», ученими якої закладено підвалини окремих наукових напрямів у тваринництві. На жаль, до цього часу цілісного науково-історичного аналізу становлення та діяльності дослідної станції, внеску її наукового колективу у розробку актуальних проблем зоотехнії запропоновано ще не було. Певний інтерес представляють наукові праці попередніх дослідників, однак вони обмежувалися узагальненням лише окремого етапу, або ж певного напрямку діяльності станції [4, 5, 6]. З огляду на зазначене, автор даної статті поставив за мету здійснити історичну реконструкцію всього періоду діяльності Київської дослідної станції тваринництва «Терезине», включаючи і її трансформацію в лабораторію систем ведення тваринництва в Київській області; дати об'єктивний аналіз того досвіду, що був накопичений кількома поколіннями вчених. Дослідження ґрунтується на застосуванні спеціальних історичних та загальнонаукових методів. Автором статті використано широке коло опублікованих та неопублікованих джерел, основу яких склали архівні матеріали.

Як засвідчили результати вибіркового обстеження, у кінці XIX – на початку XX ст.ст. Київщина мала деякі переваги як за кількісним, так і якісним складом поголів'я. Зокрема, вже в 1914 р. там утримували: коней – 500, бугаїв – 6, волів – 75, корів – 380, молодняку великої рогатої худоби – 400, овець і свиней – біля 700 тисяч голів [7]. Київська губернія була зоною досить значного поширення худоби метисного походження. Широкого розмаху набула народна селекція, що позначилося у поліпшенні місцевої худоби через схрещування із зарубіжними, більш продуктивними породами.

На стику століть закладаються основи племінної справи, запроваджуються більш прогресивні методи розведення сільськогосподарських тварин. Організують перші парувальні пункти, відкривають Київський філіал Харківської племінної книги. На подальший розвиток племінного тваринництва значний вплив здійснила Київська тваринницька виставка, яка за своїми масштабами набула розмаху міжнародної і дала змогу оцінити дійсні здобутки українських заводчиків. Незважаючи на досить помітний поступ, досягнутий у тваринництві кінця XIX – початку XX століть, його подальший розвиток уповільнювався через відсутність дослідних установ, здатних підвести наукову основу під численні ініціативні експерименти з селекції та розведення сільськогосподарських тварин, сприяти подальшому зростанню загальної культури ведення тваринництва.

Ідея заснування сільськогосподарської дослідної станції на Правобережній Україні виникла ще в 1910 р., але офіційне рішення про її відкриття було прийняте лише в 1914 р. Цього ж року Київським і Подільським губернськими земствами та Департаментом землеробства виділено кошти на придбання земельних ділянок біля м. Білої Церкви в урочищі «Роток», а також під м. Києвом на Батисевій горі. Однак у зв'язку із початком громадянської війни та воєнною інтервенцією соціально-економічна кон'юнктура в країні загострилася

і Київську краєву сільськогосподарську дослідну станцію вдалося відкрити лише в 1917 р. [6].

Хоча вже в перші роки існування Радянської держави збереження та інтенсивне відтворення наявних племінних ресурсів розглядалися як першочергові завдання, гостра нестача кормів, значне поширення епізоотій призвели до критичного зменшення поголів'я. Не вдалося відразу підняти на належний рівень і наукове забезпечення галузей тваринництва. Так, на Київській краєвій сільськогосподарській дослідній станції зоотехнічний відділ було сформовано лише восени 1921 р. Відділ, очолюваний талановитим ученим, професором сільськогосподарського відділення Київського політехнічного, а потім сформованих на його базі сільськогосподарського та ветеринарно-зоотехнічного інститутів В.П. Устьянцевим, через відсутність приміщень для худоби та й необхідної кількості тварин не зміг розпочати планомірної роботи. Було проведено лише кілька дослідів із силосування кормів, при цьому за мету ставилося з'ясувати доцільність даного способу заготівлі для умов дрібних селянських господарств [6].

У жовтні 1926 р. відділ зоотехнії дослідної станції, у складі якого функціонували лише підрозділи скотарства та свинарства, перевели у сел. Терезине, яке й стало базою не лише для розгортання науково-дослідної роботи, а й для забезпечення тварин власними кормами. У серпні 1929 р. на базі відділу заснували Київську зоотехнічну дослідну станцію, що підпорядковувалася Наркомзему УСРР. Утворення нового закладу супроводжувалося розширенням його науково-дослідної тематики та структури. Були відкриті додаткові відділи з птахівництва, вівчарства, кормовиробництва, зоогієни та колективних дослідів. Першим директором дослідної станції призначено відомого вченого у галузі свинарства, професора А.П. Редькіна. За його ініціативи вдалося зібрати незначне поголів'я племінних свиней, що залишилися в Україні після громадянської війни. Ученим відпрацьовано систему їхнього раціонального використання, організовано цілеспрямоване вирощування молодняку. Для зростання скороспілості та забійних якостей місцевих свиней він обґрунтував доцільність їхнього промислового схрещування із зарубіжними, більш продуктивними породами [10].

На цьому етапі в активізацію досліджень у галузі скотарства значний внесок здійснили С.В. Серапін, І.Т. Назаренко, М.Г. Ласкавий, В.М. Святненко та інші вчені. Їхніми зусиллями розгорнуто комплекс досліджень з удосконалення продуктивних та племінних якостей симентальської та білоголової української порід великої рогатої худоби. У дослідному господарстві «Терезине» організовано племінний завод симентальської породи, який набув слави одного з найкращих у країні. Основними джерелами його комплектування була худоба, переведена у 1926 р. з Носівської дослідної станції, а також невелика група чистопородних сименталів, завезена в 1928 р. з Баварії [9, 11]. Власне остання й відіграла головну роль у формуванні стада. У племзаводі вирощено чимало тварин з рекордною продуктивністю, зокрема корову Альфу КС-264, яка за четвертою лактацією дала 7761 кг молока

жирністю 3,91% і була визнана чемпіоном симентальської породи на Виставці досягнень народного господарства СРСР [6].

У 1928 р. при Київській дослідній станції тваринництва відкрили першу в Україні лабораторію зоогієни, організовану за ініціативи відомого вченого-новатора, власне фундатора даної галузі знань, професора А.К. Скороходька. З цього часу зоогієнічні дослідження вдалося поставити на серйозну наукову основу, створити фактично перший в країні ветеринарний науковий центр зоогієністів. Професору А.К. Скороходьку та його учням належить пріоритет у 1) розробці питань фізіології, теплорегуляції та теплообміну сільськогосподарських тварин за різних умов утримання; 2) вивченні особливостей газообміну та теплопродуктивності у високопродуктивних корів, пов'язаних із різним рівнем годівлі й утримання; 3) обґрунтуванні фізіолого-гієнічних норм вирощування молодняку сільськогосподарських тварин за умов низьких та мінусових температур [10].

На початку 30-х років заклад функціонував як зональна молочно-м'ясна дослідна станція, а в 1935 р. отримав статус обласної науково-дослідної станції тваринництва. Як зональна науково-дослідна одиниця з проблем тваринництва, дослідна станція обслуговувала господарства Київської, Житомирської та Черкаської областей. Здійснювала методичне керівництво племінною роботою з великою рогатою худобою, свинями та вівцями у 264 колгоспах та радгоспах Таращанського, Білоцерківського, Васильківського та Тетіївського виробничих управлінь Київської області [6].

На цей час активну роботу розгорнули сектори селекції та розпліднення, молокознавства, кормів і годівлі, відгодівлі тварин, очолювані відповідно О.А. Соловйовим, Г.Г. Блоком, М.О. Старовіровим та М.А. Базилевичем. Особливої актуальності набули розробки професора О.А. Соловйова з формування масиву симентальської породи, вдосконалення її за такими важливими ознаками, як жирномолочність та білковомолочність на основі чистопородного розведення та схрещування. Учений також доклав значних зусиль до організації Державної племінної книги симентальської худоби, перший том якої вийшов в 1934 р. [8].

20 лютого 1940 р. за видатні успіхи в піднесенні сільського господарства та за перевиконання показників Всесоюзної сільськогосподарської виставки Президія Верховної Ради СРСР відзначила племінне господарство «Терезине» орденом Трудового Червоного Прапора. На жаль, практично всі здобутки, досягнуті науковим колективом дослідної станції, були нівельовані Великою вітчизняною війною [6].

Під час окупації німецько-фашистськими загарбниками племінне господарство «Терезине» було повністю знищене. Виробничі будівлі та тваринницькі ферми зруйновані, наукове обладнання лабораторій пошкоджене. Поля позаростали бур'янами, а сільськогосподарська техніка знаходилася в незадовільному стані. Племінне стадо евакуювали вглиб країни. Худобу, яка перебувала у дорозі 205 днів, переганяли через Київську, Полтавську, Харківську та Воронезьку області, переправляли через річки Дніпро та Дон.

Після тяжкої та тривалої дороги тварин розмістили в радгоспі «Хоперський піонер» Сталінградської області [12].

У липні 1945 р. з евакуйованого стада (254 голови) було повернуто лише 10 голів білоголової української та 23 голови симентальської породи. Значна кількість тварин загинула під час евакуації та реевакуації, але не менша її частина, причому найбільш цінна, за розпорядженням Міністерства радгоспів СРСР була залишена з метою поліпшення продуктивних якостей худоби Сталінградської області. У 1945 р. терезинське стадо поповнили чистопородною симентальською худобою, отриманою із господарства Рейнсдорф (Верхня Сілезія), та й цього разу спіткала невдача: усі тварини виявилися хворими на туберкульоз і були ізольовані на окремій фермі [13].

Завдяки героїчним зусиллям колективу дослідної станції, менш ніж за 5 років її діяльність було повністю відновлено, стадо укомплектовано та закуплено нове обладнання. Плідну дослідницьку діяльність розгорнули вчені відділів скотарства, свинарства, вівчарства, годівлі сільськогосподарських тварин, кормовиробництва та ряду лабораторій. Активну участь у роботі дослідної станції на цьому етапі також взяли академік ВАСГНІЛ Й.А. Даниленко, член-кореспондент АН УРСР М.Ф. Гулий, професори А.К. Скороходько, П.Д. Пшеничний, М.М. Колесник, К.Б. Свечин, М.А. Кравченко, І.В. Смирнов, Є.І. Адмін та інші вчені.

Колективом Київської дослідної станції тваринництва «Терезине» розроблено та запроваджено у виробництво: методику ввідного схрещування порід великої рогатої худоби (К.С. Бірюкова), основи зростання її жирномолочності (В.Ю. Недава), метод оцінки бугаїв-плідників за оплатою корму молоком у їхніх дочок (В.Ю. Недава), методику спрощеного бонітування худоби (Х.І. Класен), спосіб попередження дефектності вовни на основі зближення строків стрижки та ягніння маток (Д.К. Міхновський), вдосконалені прийоми спрямованого виховання та стимуляції розвитку функції живлення й обміну речовин у молодняку сільськогосподарських тварин (П.Д. Пшеничний) тощо [6].

На цьому етапі згідно з програмою «форсованого» зростання жирномолочності великої рогатої худоби, запропонованою академіком Т.Д. Лисенком та схваленою Міністерством сільського господарства СРСР, у масштабах усієї країни здійснювали примусове схрещування симентальських корів із джерсейськими, переважно помісними, плідниками. Не минула ця участь і Київську дослідну станцію тваринництва, яку поставили перед завданням створити новий жирномолочний тип у симентальській породі. Схрещування тривало до середини 70-х років, набуваючи все більших масштабів. Нового типу створити так і не вдалося, а від племінного заводу залишилося лише 3 десятки корів із 4-тисячним удоєм. У 1978 р. відомий у країні та за її межами племінний завод перестав існувати. Його знищенням племінному скотарству України нанесено невиправний збиток, який важко визначити, тому що створення племзаводу – десятки років копіткої праці [3].

Після об'єднання Київської дослідної станції тваринництва з сектором тваринництва Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР у 1956 р. та її

підпорядкування Науково-дослідному інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (нині Інститут тваринництва УААН) здійснювалися активні пошуки у напрямі поліпшення масиву чорно-рябої худоби. З цією метою використовували як методи внутрішньопородної селекції, так і залучали генетичний потенціал більш продуктивних порід зарубіжної селекції: голландської та голштинської [1, 2].

Білоголову українську породу вдосконалювали на основі ввідного схрещування з поліпшувальними симентальською, чорно-рябою та червоною естонською, бурою латвійською, а згодом голландською та спорідненою гронінгенською породами. Розробку та реалізацію відповідних методик здійснювали Х.І. Класен, К.С. Бірюкова, В.І. Паланський та ін.

У 1962 р. у дослідному господарстві «Терезине» створили племінну ферму – репродуктор породи герефорд, завдання якої полягало у вирощуванні висококласних племінних бугайців для продажу державним станціям штучного осіменіння правобережної частини Лісостепу й Полісся УРСР з наступним використанням їх у промисловому схрещуванні з симентальською та білоголовою українською худобою.

У часи мало не повного вилучення зернофуражу до союзного фонду особливо у несприятливих умовах розгорталися дослідження з оптимізації норм та раціонів годівлі сільськогосподарських тварин. Вони переважно спрямовувалися на пошук додаткових джерел компенсаторного плану у годівлі тварин: сечовини, фосфатшлаку, дефекату тощо. З 1950 р. дослідною станцією спільно з лабораторією тканинних білків Інституту біохімії Академії наук УРСР здійснювалися тривалі пошуки у напрямі збагачення різних силосів органічними сполуками на основі додавання сірчаноокислого або хлористого амонію. Низку оригінальних дослідів з вивчення бактеріального синтезу сірковміщуючих амінокислот у процесі силосування з використанням радіоактивного ізотопу S^{35} проведено Л.Д. Ільїною. Створення радіоактивного середовища дало змогу відстежити синтетичні процеси, що відбувалися при силосуванні [6].

У 1956 р. при Київській дослідній станції тваринництва «Терезине» організовано лабораторію біології розмноження сільськогосподарських тварин, яку очолив видатний учений, провідний фахівець у даній галузі знань І.В. Смирнов. Зроблене ним відкриття невідомої раніше властивості сперміїв зберігати біологічну повноцінність і генетичну інформацію після заморожування та давати повноцінний приплід забезпечило швидке вдосконалення існуючих і виведення нових високопродуктивних порід сільськогосподарських тварин, принесло вченому всесвітнє визнання. Саме на базі дослідної станції вченим випробувано ряд нових технологічних рішень (бікарбонатно-фосфатний режим охолодження сперми, метод її швидкого заморожування у пакетиках із алюмінієвої фольги тощо). Професор І.В. Смирнов – засновник першого в Україні наукового центру з проблем біотехнології відтворення сільськогосподарських тварин.

У січні 1976 р. Київську дослідну станцію тваринництва перетворено на відділ впровадження досягнень науки у виробництво, а в жовтні 1986 р. – на

лабораторію систем ведення тваринництва в Київській області, які підпорядковувалися Науково-дослідному інституту розведення і штучного осіменіння великої рогатої худоби (нині Інститут розведення і генетики тварин УААН). Згідно з розроблюваною тематикою науковий колектив новостворених формувань взяв активну участь у розробці та реалізації програм виведення українських червоно- та чорно-рябої молочних порід великої рогатої худоби, які за своїм генетичним потенціалом знаходяться на рівні європейських стандартів. В останні десятиріччя переважного розвитку також набули дослідження з розробки норм та раціонів годівлі великої рогатої худоби, первинного насінництва районуваних і перспективних сортів сої [3].

Підсумовуючи вищесказане, необхідно ще раз відмітити, що Київська дослідна станція тваринництва «Терезине» впродовж більш ніж 50-річного періоду виконувала функцію головного регіонального галузевого науково-методичного центру. Її діяльність пов'язана з іменами відомих учених у галузі селекції (В.П. Устьянцев, О.А. Соловійов, М.А. Кравченко, Х.І. Класен, А.П. Редькін, Д.К. Міхновський, К.С. Бірюкова, В.Ю. Недава), біології відтворення (І.В. Смирнов), зоогієни утримання (А.К. Скороходько), годівлі сільськогосподарських тварин (П.Д. Пшеничний). Їхніми зусиллями запропоновано низку пріоритетних у вітчизняній зоотехнії розробок, зокрема способи силосування кормів, методики зростання жирномолочності та ввідного схрещування порід великої рогатої худоби, ефективні методи оцінки племінних якостей бугаїв-плідників за оплатою корму їх дочок, холодний метод вирощування молодняку, спосіб попередження дефектності вовни на основі зближення строків стрижки та ягніння маток, технологію заморожування та зберігання сперми тощо. На базі Київської дослідної станції тваринництва «Терезине» засновано перші в Україні наукові центри в галузі біології відтворення І.В. Смирновим та зоогієни сільськогосподарських тварин А.К. Скороходьком.

Література

1. Архів Президії НАНУ. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 406.
2. Архів Президії НАНУ. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 681.
3. Буркат, В. П. Нариси з історії інституту: монографія / В. П. Буркат, І. С. Бородай. – К.: Аграрна наука, 2008. – 560 с.
4. Дзюбанов, В. М. Краткие итоги работ Киевской опытной станции животноводства / В. М. Дзюбанов, К. И. Вересенко, Д. К. Михновский // Бюллетень научно-технической информации / Науч.-исслед. ин-т животноводства Лесостепи и Полесья УССР. – Вып. 4-5. – X., 1958. – С. 11-17.
5. Киевская опытная станция животноводства / Ответ. за вып. К.И. Вересенко. – К., 1956. – 16 с.
6. Киевская опытная станция животноводства «Терезино» / В. М. Дзюбанов, Л. Д. Алексеенко, А. С. Артюх и др. – М.: Колос, 1965. – 247 с.
7. Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии / Киевское Губернское Земство. – Вып. 1: Очерк положения крестьянского животноводства в Киевской губернии. – К., 1915. – 298 с.
8. Матеріали 1-ої міжобласної наради з племінної справи зони діяльності К.З.М.М.Д.С. «Терезіно». – Б.Ц., 1932. – 57 с.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-27. – Оп. 9. – Спр. 607.
10. Там же. – Ф. Р-27. – Оп. 10. – Спр. зб. 528.
11. Там же. – Ф. Р-27. – Оп. 10. – Од. зб. 530.
12. Там же. – Ф. 2. – Оп. 8. – Од. зб. 9063.
13. Там же. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 1154.

Бородай И.С. К истории организации и деятельности Киевской исследовательской станции животноводства «Терезино».

Освещены основные вехи деятельности Киевской исследовательской станции животноводства «Терезино». Предложена комплексная оценка вклада научного коллектива станции в разработку проблем селекционно-генетического усовершенствования пород сельскохозяйственных животных, норм рационального кормления, технологии содержания и другие направления зоотехнии.

Ключевые слова: животноводство, исследовательская станция, породы сельскохозяйственных животных.

Boroday I.S. To the history of organization and activity of the Kievan research station of stock-raising «Terezino».

The basic landmarks of activity of the Kiev livestock raising experimental station «Terezine» were lighted up. The complex estimation of deposit of scientific collective of the station in development of problems of plant-breeding-genetic improvement of breeds of agricultural animals, norms of the rational feeding, technology of keeping and other directions of zootechnics was offered.

Key words: animal industries, experimental station, breeds of the agricultural animals.

УДК 930+94

Бублик О.І.

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО УКРАЇНИ В РУСІ СУПРОТИВУ АТЕЇСТИЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ (20 – 30-х рр. ХХ ст.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Авторкою подано історіографічний аналіз літератури з проблеми участі православного духовенства України в опозиційній антирадянській діяльності у 20-і - 30-і рр ХХ ст.

Ключові слова: православне духовенство, атеїзм, опозиція, історіографія.

На сучасному етапі українського державотворення відродження релігійної свідомості стало одним з головних показників оновлення всього суспільства. Православ'я, як елемент духовної культури українського народу має значний вплив на повсякденне життя в країні. У його духовному просторі відбувався етногенез української нації, формувалося та розвивалося національно-культурне життя українців. За час свого панування на українських землях православ'я само зазнало значних еволюційних змін і трансформувалося у самобутнє духовно-культурне явище.

Початок ХХ століття ознаменував собою низку революційних потрясінь, які призвели до практичної реалізації ідей комунізму та формування державно-політичної системи, яка активно насаждала у свідомість громадян ідеологію, що викривляла вікові народні цінності, мораль, культуру, традиції.

У роки радянської влади православне духовенство поступово втрачало свій вплив на суспільство та майже не припинило своє існування не тільки із-за репресій і терору, але й за власних суперечок, що вразили церкву.

Історію української православної церкви 20-х – 30-х років ХХ ст. практично неможливо розглядати поза контекстом історії української державності. Але дослідники віддавали перевагу розробці тематики, пов'язаної з особливостями державно-церковних відносин, у контексті політики держави щодо церкви або ролі православ'я у національній культурі. Натомість зворотному впливу церкви на суспільство, ролі православного духовенства у формуванні та збереженні політичної культури, традиційності повсякденного життя приділялося недостатньо уваги. Вплив православної церкви та духовенства на українське суспільство у контексті конфлікту між радянською державою та православною церквою ще не був предметом спеціального дослідження.

Важливість та науково-практичне значення дослідження взаємовідносин держави та церкви на різних етапах та окремих складових цих відносин обумовили появу значної кількості літератури з зазначеної проблеми. Її авторами стали не тільки вітчизняні та зарубіжні вчені, але й церковні діячі.

Тому перший підхід до історіографічного огляду обумовлює наявність як світських так і церковних досліджень.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи визначаються періодом 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Відповідно, другим підходом повинні стати класифікації літератури за поділом останньої на радянську та пострадянську.

І, нарешті, потрібно, на думку авторки, виділити і третій підхід до досліджень попередників, який дозволяє класифікувати історіографію на узагальнюючі праці з історій української державності та православної церкви; спеціальні монографії та статті, що підготовані під кутом зору вивчення окремих взаємовідносин держави і церкви.

Виходячи з завдань дослідження та враховуючи праці попередників, авторка даної статті не ставила за мету здійснити аналіз повного історіографічного доробку, а зупинилася лише на сучасних вузлових питаннях, що розкривають проблему участі православного духовенства в антиатеїстичному опозиційному русі в Україні у період, що підлягає у зв'язку з цим вивченню та узагальненню. Водночас враховувався принцип розподілу як світської так і духовної літератури за проблемно-тематичною та хронологічною належністю. Увага при цьому зосереджувалася на новітній літературі.

Перші праці, в яких закладалися питання, відносяться до 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Їх авторами були як правило партійно-державні діячі [1-4]. Ця література виходила з більшовистської ідеології, тому в ній наукові підходи підпорядковувалися класовим та партійним принципам марксизму.

Вказані принципи покладалися і в перші публікації 20-х рр., що були підготовані вченими-консультантами або керівниками спеціальних ідеологічних антирелігійних підрозділів.

Зокрема, у 1923 р. світ побачила книга І.Сухоплюєва «Відокремлення школи від церкви» [5]. У ній автор подав систематизовану базу ідеологічно-

правових настанов політики правлячої партії. Вона допомагає більш чіткіше зрозуміти підвалини відношення держави до церкви у першій половині 20-х рр. Звідсіля церква розглядалася як носій ворожої ідеології, яку потрібно викоренити з життя радянських людей. Для цього акцентувалася увага на показу, по-перше, реакційно-експлуататорської ролі церкви в історії, по-друге, на розкритті тільки негативних особистостних якостях духовенства [6, 7].

Характерно відзначити, що світська література 20-х рр. мала явно атеїстичний характер. У цьому плані навіть за назвою показовою є дослідження П.Гідулянова «Церковні дзвони на службі магії і царизму» [7]. Близька за змістом до неї також праця Д.Ігнатюка «До характеристики релігійних рухів на Україні» [8].

30-ті роки ознаменувалися зміною орієнтирів, що почали затверджуватися в суспільстві. По-перше, потрібно було обґрунтувати наступ на заможні верстви селянства і проведення масової колективізації в умовах Голодомору 1932-1933 років. По-друге, наступ на церкву продовжився разом з посиленням загальної репресивної політики держави проти всіх соціальних верств суспільства. По-третє, стан державно-церковних відносин, відповідно і його відображення в літературі 30-х рр., здійснювався в умовах мілітаризації і підготовки СРСР та всіх його складових до світової війни. Тому і з'являються по-суті наказові антирелігійно-войовничі праці.

Показовим у вказаному відношенні є дослідження голови Спілки войовничих безвірників (СВБ) Д.Ігнатюка «Українська автокефальна церква і союз визволення України» [9]. Зазначена праця стала однією з перших на початку 30-х рр., що вже чітко і однозначно використовує терміни про контрреволюційну суть і діяльність церкви. Ця спрямованість остаточно затверджується у літературі другої половини 30-х рр. Цілу низку публікацій підготував Б.Кандідов [10]. Серед них – «Церква і Врангель», «Голод 1921 р. і церква», «Церква і шпіонаж». Зміст цих праць був типовим для 30-х рр. і набув поширення в публікаціях цього періоду [11]. Важливо підкреслити характерну особливість вказаної літератури. Разом з затвердженням нових характеристик духовенства як ворога народу, в працях з'являється і стає домінуючою нова тенденція: більшість огріхів радянського партійно-державного керівництва, а також його злочини, пов'язані з Голодомором, репресіями тощо, набувають свого носія – священнослужителя.

Досить особливими стали 40-і рр. По-перше, у період війни партійно-державні особи виходили з положення, що в умовах необхідності мобілізації всіх матеріальних та духовних ресурсів на перемогу важливо було пом'якшити наступ на церкву і її духовних пастирів, які продовжували користуватися значним авторитетом і впливом на широкі народні маси, особливо на сільські, що становили більшість населення. Звідсіля відбувається тимчасова переорієнтація у відношеннях до церкви і духовенства, складовою частиною яких постало різке зниження рівня антирелігійної критики і деяка співпраця держави і церковних лідерів. По-друге, як наслідок, по-суті була припинена публікація світських праць критичного характеру. Ці тенденції діяли до майже

кінця 40-х рр., коли знов розпочалися репресивні дії проти окремих верств і соціальних груп населення, проти церкви і духовенства.

У радянський період у вивченні питань, що пов'язані з історією православної церкви, визначене місце займають 50-і – перша половина 80-х рр. Суспільно-політичні, соціально-економічні та духовно-культурні умови неодноразово змінювалися за формою, але залишалися незмінними за своєю стрижневою змістовною суттю – побудова комунізму з остаточним затвердженням комуністичної ідеології.

У порівнянні з іншими роками радянського періоду з'являється більш значний масив досліджень. Левову частину з них займають праці узагальнюючого антирелігійного характеру: М.Амосова [12] та Д.Остряніна [13] - у 50-і рр.; М.Шахновича [14], В.Колобкова [15] та А.Клібанова [16] – у 60-і; К.Дмитрука [17], В.Келембетової [18] - у 70-і; В.Куроедова [19], М.Гордієнка [20] та В.Зоц [21] - у 80-і рр. Провідною їх ідеєю продовжували залишатися тези про реакційний характер Православної Церкви, контрреволюційність переважної більшості духовенства, як класового ворога, її антинародний соціальний характер та надуманий зв'язок в антирадянських діях з вихідцями з колишніх заможних верств сільського та міського населення.

З кінця 80-х рр. поступово, а в кінці 90-х рр. і на початку ХХІ ст. – докорінно змінюються підходи до взаємовідносин держави і Церкви, ролі духовенства в суспільному житті та антирадянському опозиційному русі. Авторка в цілому погоджується з виділеннями найважливіших питань сучасного їх вивчення, які зробив відомий запорізький дослідник О.Ігнатуша [22]:

1. Джерелознавчі та археографічні студії.
2. Узагальнюючі праці з історії України та християнської церкви.
3. Спеціальні монографії та статті, написані під кутом вивчення:
 - 3.1. державної політики щодо релігії та церкви;
 - 3.2. національних аспектів державно-церковних відносин;
 - 3.3. соціально-культурного аспекту;
 - 3.4. історії конфесій;
 - 3.5. політичної відповіді церков на антицерковну політику.
4. Краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика.
5. Біографічні дослідження.

Сучасні історики, як констатує О.Ігнатуша, здебільшого визнали відповідальність радянської держави за напругу в стосунках із церквою протягом 20–30-х рр. ХХ ст. Це твердження було ідеологічним бар'єром для радянської історіографії, тож концептуальні зрушення відбувалися поступово, під впливом процесів демократизації з другої половини 1980-х рр. (оприлюднювалася втаємничена інформація, відкривалися закриті архіви, зростала організаційна роль наукових товариств і асоціацій) [23].

Серед авторів, які першими зробили по-суті революційний перелом у відході від ідеологічного сприйняття минулих подій до об'єктивного висвітлення, постали видатні українські вчені-історики. Це, насамперед, автори узагальнюючих праць з історії України періоду 20-х - 30-х рр. ХХ ст.

І.Винниченко [24], В.Даниленко, Г.Касьянов та С.Кульчицький [25], О.Шаповал [26] та ін. У їх працях на основі значного фактологічного матеріалу розкриті підвалини тих деформаційних процесів, що відбувалися в радянському суспільстві в означені роки і які одним із своїх наслідків мали на меті спотворити духовну культуру, менталітет українського народу, його самобутність тощо.

Значним досягненням сучасної української історіографії стали публікації, в яких аналізувалися причини та наслідки Голодоморів 20-х – 30-х рр. ХХ ст., використання цього ганебного явища для посилення репресивних дій держави проти Церкви та руйнації українства загалом. Найбільш фундаментальні з них належать В.Марочці [27].

Серед спеціальних досліджень виділимо праці стосовно вивчення державної політики щодо церкви. Це зокрема, фундаментальні дослідження О.Ігнатуші [28] та В.Пащенка [29], дисертація В.Силантьєва [30]. В них на основі значного фактологічного матеріалу розглядаються загальні проблеми взаємовідносин.

О.Ігнатуша детально проаналізував генезу і характер інституційного розлому Православної Церкви в Україні, показав його витoki і характер прояву у вивчаємий період, відношення до розколу різних верств духовенства. В.Пащенко довів наявність опору віруючих владі, впритул підійшов до розкриття взаємовідносин духовенства і мірян під час цих акцій.

З точки зору вивчаємих авторкою питань, вкажемо на працю В.Силантьєва «Влада і Православна Церква в Україні (1917-1930 рр.)». У контексті взаємовідносин держави і Церкви автор присвятив окремі підрозділи розділу про парафіяльне життя основним напрямам і формам діяльності духовенства та репресіям проти нього.

У 1995-1996 рр. світ побачили дві послідовні за хронологічним змістом монографії дослідниці Е.Слободянюк [31, 32]. Вона, по-перше, обґрунтувала «хвильоподібну» тактику відношення держави до Церкви загалом і до духовенства зокрема на протязі 20-х – 30-х рр.: від прямих утисків до скритої, прямо не репресивної, і навпаки. По-друге, авторка дійшла висновку що репресії проти духовенства відбувалися, насамперед, не за рахунок фізичних утисків, а шляхом адміністративного відсторонювання від служби і фінансового тиску.

Різні напрями багатогранної проблеми державно-церковних відносин в широкому масиві розглянуті і опубліковані на шпальтах наукових збірників і журналів. Серед них корисними для більш ґрунтового осмислення авторкою теми власного дослідження стали монографії, брошури та статті О.Ігнатуші, І.Лимана, А.Киридола, В.Ченцова, В.Нікольського та ін.

Заслуговують на увагу, зокрема, монографії В.Ченцова [33] та В.Нікольського [34]. Обидві вони підготовані на основі вивчення раніше втаємниченого матеріалу каральних органів. Фундаментальна праця В.Ченцова «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки», що опублікована в 2000 р., розкриває характер політичних репресій, зокрема, проти духовенства. У 2003 р. побачила світ монографія В.Нікольського «Репресивна діяльність

органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)». Вона, по-перше, значно розширює хронологічно період дослідження, по-друге, подає ретельно підрахований автором статистичний матеріал по репресованим, включно, духовенства. Надані авторами вказаних фундаментальних праць матеріали дають можливість більш повніше зрозуміти процеси, що протікали в середовищі духовенства.

Це стосується характеру процесу та форм зречення священиками духовного сану. Зазначені питання постали предметом дослідження багатьох авторів. Серед них виокремимо праці А.Киридона [35], О.Галамай [36] та В.Єленського [37]. Дослідження окремих аспектів проблеми дозволило їм дійти наступних висновків. По-перше, владою для зречення використовувалися насамперед не репресивні, а економічні методи, що переважали. По-друге, велике значення для визначеної кількості духовних осіб в контексті зречення мало його обмеження в політичних правах. По-третє, держава спиралась і широко висвітлювала в засобах масової інформації та агітаціях факти зречення мало чисельної, але наявної маловірної групи священнослужителів. По-четверте, незначна частина духовних осіб зрікалася під впливом антирелігійної пропаганди.

Зі спеціальних досліджень виокремлюються і близькі за тематикою до нашого ті, що відображали політичний відгук православного духовенства та конфронтацію останнього з державою. За визначенням О.Ігнатуші, публікація російського історика М.Шкаровського про йосифлянський розкол [38], а також монографії В.Паценка стали взірцем досліджень політичної опозиційності церкви. Спроби Т.Нагорної [39] поглибити вивчення історії церковної опозиції не завершилися створенням узагальнюючої картини. Таким чином, у контексті вивчення історії окремих конфесій і релігійних течій, а також «опозиціонування» владі духовенством, ступінь розробки нашої проблеми непропорційний. Аспект церковного відгуку на антицерковну політику влади та суспільну ситуацію ще явно програє числом праць та багатоманітністю тематики працям з історії державного впливу на церкву [40].

У 2005 р. дослідниця із Запоріжжя Т.Бобко захистила дисертацію «Православне духовенство в суспільному житті України. 20-30-х рр. ХХ ст.». У роботі проаналізовані зміни у матеріальному стані священнослужителів, розкритий правовий статус та показано місце духовенства в суспільно-політичному процесі, його культурницька місія в умовах більшовицької модернізації суспільства. Цілком прийнятний висновок авторки: «Віками сформована модель відносин церкви та держави з домінуючою ідеєю підпорядкування церкви світській владі зумовила позицію духовенства щодо більшовицької влади. Необхідність визнання духовенством будь-якої влади та розуміння існуючої загрози фізичного знищення сприяло проголошенню духовенством прийняття радянської влади. Безумовно, гоніння на церкву не могли не викликати невдоволення антицерковною політикою.» [41].

У 2008 р. у Дніпропетровському національному університеті О.Бойко захистив дисертацію, в якій на регіональному рівні – Півдня України, вперше зробив вдалу спробу розглянути особливості організації протидії Православної

Церкви і громадськості антирелігійному наступу держави [42]. Заслуговує на увагу наступне положення автора: «Значний вплив на розгортання церковно-громадського опору, використання різних його форм і методів справила специфіка досліджуваного регіону: по-перше, широка соціальна підтримка (участь у церковному житті робітників, зумовлена концентрацією промислових підприємств); по-друге, розмаїття методів релігійної пропаганди в умовах постійного протистояння православних конфесій між собою, з поширеним на Півдні сектантством; по-третє, суспільно-політичне й економічне життя регіону (епіцентр голодних трагедій 1921-23 рр., 1932-33 рр.); по-четверте, досвід боротьби мешканців за свої інтереси, набутий під час громадянської війни» [43].

Як зазначалося вище, злам 80-х – 90-х рр. став переломом у підходах істориків до проблем висвітлення минулого зокрема, подій 20-х – 30-х рр. ХХ ст., що пов'язані зі з'ясуванням суті державно-церковних відносин і ролі духовенства в суспільно-політичних подіях минулого. В деякій мірі цьому сприяла можливість ознайомлення дослідників та широкої спільноти зі здобутками зарубіжної історіографії. За своїм змістом та виконавцями остання поділяється на діаспорну та суто іноземну, на світську та духовну. Можна в цілому погодитися із визначенням зарубіжної історіографії, яка, на погляд О.Тригуба [44], у 40-х – 80-х рр. ХХ ст. мала у своєму розвитку три напрямки: а) політичний, або популяризаторський; б) об'єктивістський, або науковий і в) емігрантська школа. Серед великого розмаїття літератури виділяється об'єктивістська (Р.Кейсі [45], Д.Куртисс [46], Р.Коквест [47], Г.Басс [48], Г.Маджеска [49]) та емігрантська (І.Власовський [50], Б.Боцюрків [51], О.Боголепов [52], М.Польський [53], І.Андреев [54], Д.Поспеловський [55], Г.Лужницький [56]) наукові школи [57].

З української діаспори відмітимо праці І.Власовського [58], Б.Боцюрківа [59], М.Явдася [60], Д.Поспеловського [61], Н.Плічковського [62]. Можна погодитися з визначенням О.Тригуба про те, що «роботи російських і українських емігрантів різних політичних орієнтацій, які активно діяли на території США й Канади, а також церковних авторів й авторів самвидаву, частіше носять характер публіцистичних книг, мемуарів, або богословських праць, що критично висвітлюють історію церкви в СРСР» [63]. Загальні принципи викладу, підходи до оцінок подій дозволяють об'єднати їх в одну групу, поза залежністю від часу й місця їхнього написання. Головна тема в них – репресії проти духовенства, особливо єпископату, гоніння на віруючих у СРСР, розкол церкви, історія Української Автокефальної Православної Церкви і Російської православної закордонної церкви. Вони, як правило, не можуть претендувати на узагальнюючі, аналітичні наукові праці, однак містять значний обсяг інформації. У силу недоступності для цієї категорії авторів основного масиву документів, такі роботи далеко не вичерпують усього наявного інформаційного потенціалу для даної теми, але при цьому вони ближче інших підходять до висвітлення правдивої картини того, що відбувалося. Хоча загальна концептуальна основа таких книг неодмінно повинна зазнавати

наукової критики, зібраний у них емпіричний матеріал може бути використаний у роботах.

Особливу групу складають дослідження регіональних аспектів державно-церковних відносин. Так, причини розколу в Українському православ'ї на Півдні України вивчала О.Балягузова [64]; політику радянської влади щодо релігійних конфесій Криму – Р.Белоглазов [65]; особливості антирелігійної політики на Поділлі – О.Галамай [66], Ю.Зінько [67]. Значний доробок у вивчення державно-церковних відносин у Донецькому регіоні внесли О.Форостюк [68], А.Фесенко [69], С.Підченко [70]. Є напрацювання по Запоріжжю [71], Миколаївщині [72], Сумщині [73], Полтавщині [74] тощо. Можна погодитися з висновком О.Ігнатуші, що «зазначений напрям дослідження сьогодні один з найпотужніших числом дослідників, різноманіттям проєкцій і сюжетів вивчення проблеми» [75].

В історіографічному доробку з проблем, що притичині до теми, яка досліджується авторкою, чільне місце займають праці представників сучасного духовенства.

Серед них відмічаються як узагальнюючі праці з історії Церкви, так і описи історій окремих єпархій та діяльності церковних діячів [76-80].

Цінність даної групи історіографічних джерел перш за все у популяризації маловідомих фактів. Але в силу ряду об'єктивних і суб'єктивних причин видання мають і визначені недоліки. Серед них – тенденційність у доборі фактів, популяризаторський виклад, переважна біографістика.

Визначену цінність являють і наукові доробки пострадянських російських істориків. В узагальнюючих роботах з проблеми державно-церковних відносин наводяться дані по ряду регіонів України. Викликають інтерес оцінки та висновки, висловлені авторами. Характерними прикладами таких досліджень є дисертація А.Беглова [81] та Ю.Катуніна [82].

Отже, аналіз історіографії проблеми свідчить, що комплексного вивчення питань співвідношення «православне духовенство – антирадянська опозиція» не проводилося. Основну увагу дослідники приділяли наступу держави на Церкву, зворотній бік активної і пасивної опозиції духовенства висувався або в постановочному плані, або зовсім не узагальнювався.

Література

1. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения / В.Д.Бонч-Бруевич. – М.: Мысль, 1973. – 343 с.
2. Ленин В.И. Классы и партии в их отношении к религии и церкви / В.И.Ленин. – // Полн. собр. соч. – Т. 17. – С. 429-438 тощо.
3. Ярославский Е.М. О религии / Е.М.Ярославский. - М.: Знамя, 1957. - 130 с.
4. Луначарский А.В. Почему нельзя верить в бога. Избранные атеистические произведения / А.В.Луначарский. – М.: Наука, 1965. – 443 с.
5. Сухоплюев І. Відокремлення школи від церкви / І.Сухоплюев. – Х. – К.: Книгоспілка, 1923. – 106 с.
6. Бляхин П. Как попы дурманят народ / П.Бляхин. – Клинцы, 1925.
7. Гидулянов П.В. Колокола на службе магии и царизма / П.В.Гидулянов. – М.;1929. - 64с.
8. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні / Д.Ігнатюк // Безвірник. – №3. – 1928. – С. 63–74.

9. Ігнатюк Д. Українська автокефальна церква і Союз визволення України / Д.Ігнатюк. – Х.: ДВУ, 1930. – 112 с.
10. Кандидов Б. Голод 1921 г. и церковь / Б.Кандидов. – М. – Л., 1932. – 88 с.; Кандидов Б. Церков и Врангель / Б.Кандидов. – Харьков: Пролетар, 1931. – 98 с.; Кандидов Б. Церква і шпіонаж: Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій / Б.Кандидов – К.: Держвидав політичної літератури, 1939. – 143 с.
11. Амосов Н. Октябрьская революция и Церковь / Н.Амосов.– М.: Гос. антирелиг. изд-во, 1939. – 72 с.; Шахнович М.И. Русская церковь в борьбе с наукой / М.И.Шахнович. – Л.: Лениздат, 1939. – 192 с.; Юрин А. Под маской религии. / А. Юрин. – М.;1939. – 86 с. тощо.
12. Амосов Н. Христианство, его происхождение и политическая роль / Н.Амосов. – М.: Воениздат, 1955. – 64 с.
13. Острянин Д. Релігія та її реакційна роль / Д.Острянин. – К., 1955.
14. Шахнович М.И. Русская церковь в борьбе с наукой / М.И.Шахнович. – Л.: Лениздат, 1939. – 192 с.
15. Колобков В. Наследие вековой тьмы / В.Колобков. – К., 1962.
16. Клибанов А. Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки) / А.Клибанов. - М.: Наука, 1969. – 216 с.
17. Дмитрук К.Є. Кому служили й служать зрадники з так званої автокефалії / К.Є.Дмитрук. – К., 1977.
18. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки / В.Ю.Келембетова. – К., 1974.
19. Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве / В.А.Куроедов. – М.: Политиздат, 1981. – 308 с.
20. Гордиенко Н.С. Эволюция Русского православия 20-80-е годы XX столетия / Н.С.Гордиенко. – М.: Знание, 1984. – 64 с.
21. Зоц В. Православие и культура: факты против домыслов / В.Зоц. – К.: Полит. изд., 1986. – 223 с.
22. <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/14.pdf>
23. Там само.
24. Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання / І.І.Винниченко. – К., 1994. – 122 с.
25. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.
26. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Ю.І.Шаповал. - К., 1990. - 143 с.
27. Напр.: Марочко В.І. Голодомор в Україні 1932 – 1933: причини і наслідки / В.І.Марочко. – К., 1994.
28. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30 рр. XX ст.) / О.М.Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 439 с.
29. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 1920–1930-х років / В. Пащенко. – К., 1994. – 249 с.
30. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): дис... доктора. іст. наук: 07.00.01 / Василь Іванович Силантьєв // Харьковський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2005. – 461 с.
31. Слободянюк Є. Православ'я на Україні в 20-х - першій половині 30-х років / Є.Слободянюк. - К., 1996. - 340 с.
32. Слободянюк Є. Православ'я на Україні: друга половина 30-х років / Є.Слободянюк. - К., 1998. - 308 с.
33. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В.Ченцов. – Тернопіль, 2000. – 482 с.
34. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) / В.М.Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с.
35. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / А.М.Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

36. Галамай Е.Н. Особенности советской модернизации религиозной жизни на Подолье в 20-е гг. XX ст.: дис... канд. Ист. наук: 07.00.01 /Елена Николаевна Галамай // Национальный пед. ун-т. им. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 234 с.

37. Єленський В.С. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990) / В.С.Єленський. – К.: Знання, 1991. – 91 с.

38. Шкаровський М. Істинно-православна церква проти радянської влади: українські сторінки / М.Шкаровський // Людина і світ. – 1997. – '8. – С.39–40.

39. Пашенко В.О., Нагорна Т.В. Правда і домисли про “істинно-православних” / В.О.Пашенко // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2003. – '43. – С.191–194; Їх же. Істинно-православні України: невідомі факти чи замовчувані сторінки історії? // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2003. – '1. – С.118–124.

40. <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/14.pdf>

41. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30 рр. XX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Григорівна Бобко. – Запоріжжя, 2005. – 167 с.

42. Бойко О.В. Протидія Православної Церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки XX ст. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Вікторович Бойко // Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 269 с.

43. Бойко О.В. Протидія Православної Церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки XX ст. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Вікторович Бойко. - Дніпропетровськ, 2007. С.18.

44. <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/history/2008/83-70-21.pdf>

45. Casey R.P. Religion in Russia. - New York, London: Harper & Bros., [1946].

46. Curtiss J.S. The Russian Church and the Soviet state, 1917-1950. - Gloucester, Mass., P. Smith, 1965 [reprint of Boston: Little Brown, 1953].

47. Conquest R, ed. Religion in the U.S.S.R -New York: Frederick A. Praeger, 1968.

48. Buss G. The Bear's Hug: Religious Belief and the Soviet State, 1917-86. - London: Hodder and Stoughton, 1987.

49. Majeska G.P. The Living Church Movement in Soviet Russia / The Indiana University. Master's thesis. Department of History. - Indianapolis, Indiana University, 1964.

50. Власовський І. Нарис історії УПЦ / І.Власовський. - У 4-х т., 5 кн. - Нью Йорк, УПЦ в З.Д.А., 1955-1966 (К.: Либідь, 1998).

51. Vociurkiw B. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine. 1922-1939 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. - Vol. IX. - № 1-2. - N.-Y., 1961. - P. 41-74; Vociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Church // Harvard Ukrainian Studies. - 1979/1980. - Vol. III/IV. -P. 92-111; Vociurkiw B. Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939 / The University of Chicago. D.Ph. Disert. Department of Political science. - Chicago, Illinois, 1961; Vociurkiw B.R Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two case studies. - Cambridge, Massachusetts: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984.

52. Боголепов А.А. Православная Церковь в Советском Союзе / А.А.Боголепов // Русская академическая группа в США (Нью-Йорк): Записки. - Т. 1. - Нью-Йорк, 1967. С. 87-133.

53. Польский М. Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей / М.Польский. - Джорданвилль, Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1948; Польский М. Новые мученики российские. Сведения о мучениках и исповедниках Русской Церкви, биографические данные о епископах и документы о внутрицерковной борьбе после 1927 года / М.Польский. - Собрание материалов. У 2-х т. - Джорданвилль: Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1949-1957.

54. Андреев И.М. Краткий обзор истории русской церкви от революции до наших дней / И.М.Андреев. - Jordanville, N.Y.: Holy Trinity Monastery, 1952; Andreyev I.M., Rose S. Russia's Catacomb Saints: Lives of the New Martyrs. - Platina, CA: Saint Herman of Alaska Brotherhood Press, 1982.

55. Pospelovsky D.V. The Russian Church under the Soviet Regime. 1917-1982. - Crestwood (N.Y.): St. Vladimir's Seminary Press, 1984. - Vol. 1-2.
56. Luzhnytskyi H. Persecution and destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks. - New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1960; Luzhnytskyj G The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church // The Ukrainian Review. - London, 1988. - Vol. 1. - P. 47-58.
57. <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/14.pdf>
58. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви / Власовський І. – Нью-Йорк; Бавнд-Брук, 1961. – Т. 4. – Ч. 1.
59. Wociurkiw B. L'eglise ukrainienne orthodoxe autocephale en tant qu'aspect de la renaissance nationale et culturelle de l'Ukraine, 1917–1930 // La renaissance nationale et culturelle de l'Ukraine de 1917 aux annees 1930. Actes du colloque. – Paris; Munich; Edmonton, 1986.
60. Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви / М.Явдась.– Мюнхен, Інгольштадт, 1956.
61. Pospelovsky D.V. The Russian Church under the Soviet Regime. 1917-1982. – Crestwood (N.Y.): St. Vladimir's Seminary Press, 1984. – Vol. 1-2.
62. Плічковський Н. Нарис історії Української православної церкви / Н.Плічковський. – Сідней-Аделаїда, 1985–1988.
63. <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/14.pdf>
64. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921 – 1930 рр. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис... канд. іст. наук / Ольга Юріївна Балягузова. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
65. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті рр. (за матеріалами Кримської АСРР): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Роман Миколайович Белоглазов. – Х.; 2002. – 234 с.
66. Галамай О. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі / О.Галамай // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С.81–84.
67. Зінько Ю.А. Державно-церковні відносини у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі у документах Державного архіву Вінницької області / Ю.А.Зінько // Наукові записки Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського. – 2003. – Вип. 6. – С.270–273.
68. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках / О.Д. Форостюк. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 180 с.
69. Фесенко А.Н. Православная церковь в политике советской власти 20-х лет ХХ ст.: на материалах Донетчины: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрей Николаевич Фесенко // Харьковский национальный ун-т им. В.Н.Каразіна. - Х., 2007. – С. 124.
70. Підченко С.А. Місце російської православної церкви в культурному та економічному житті Донбасу у 20-ті рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Анатоліївна Підченко // Східноукраїнський Національний ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2009. – 252 с.
71. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / Г.Ф.Турченко // Під ред. Турченка Ф.Г. – Запоріжжя, 2001. – 375 с.; Ігнатуша О.М., Кирилаш Л.І., Старух О.В., Ткаченко В.Г., Цокур Є.Г. Під жорнами “класової боротьби”. Політичні репресії на Запоріжжі (1917–1990 рр.) / о.М.Ігнатуша // Реабілітовані історією (Запорізька область). – Запоріжжя, 2004. – Кн. 1. – С.7–41;
72. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. – Миколаїв, 2001. – С.106–123.
73. Сотник О.М. Сумщина християнська / О.М.Сотник – Суми, 2000. – 140 с.
74. Борщенко Ю. Репресії проти УАПЦ на Полтавщині (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / Ю.Борщенко // Історія релігій в Україні. – Л., 2004. – С.101–107; Нестуля О. Головні чинники стану збереження церковної старовини в Україні (1917–1941 рр.) / О.Нестуля // християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – С.83–86.
75. <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/14.pdf>

76. Матвеевко М., свящ. История Харьковской епархии (1850–1988): Научный очерк / М.Матвеевко. – Харьков, 1999.

77. Корик М. История Харьковской епархии (30-е – середина 60-х гг. XX ст. / М.Корик // Віра і розум. – 2001. – № 2.

78. Ровінський В., Миханчук О. Православ'я на Поділлі / В.Ровінський, О.Миханчук. – Кам'янець-Подільський, 1995.

79. Магдін В. Православні храми Летичівщини / В.Магдін. – Голосків, 1996. – 40 с.

80. Поликопа Р. Проповедническая, богословско-научная деятельность священномученика Онуфрия (Гагалюка) / Р.Поликопа // Віра і розум. – 2000. – № 1.

81. Беглов А. Церковное подполье 1920-1940-х годов в СССР в контексте государственно-церковных отношений: автореферат дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Алексей Львович Беглов // Ин-т рос. истории РАН Церковное подполье 1920-1940-х годов в СССР в контексте государственно-церковных отношений. - М., 2004.

82. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг.: На материалах Крыма: автореферат дис... доктора ист. наук: 07.00.02 / Юрий Андреевич Катунин // Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. Ист. фак. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг. – М., 2004.

Бублик О.И. Православное духовенство Украины в движении сопротивления атеистической теории и практике (20-30-е гг. XX в.): историографический аспект.

Автором дан историографический анализ литературы по проблемам участия православного духовенства Украины в оппозиционной антисоветской деятельности в 20-30-е гг. XX в.

Ключевые слова: православное духовенство, атеизм, оппозиция, историография.

Bublik O.I. Orthodox clergy of Ukraine afoot resistances an atheistic theory and practice (20-30th XX century.): historiography aspect.

The historiography analysis of literature on the problems of participation of orthodox clergy of Ukraine in opposition anti-soviet activity in 20-30th of XX century is given.

Key words: orthodox clergy, atheism, opposition, historiography.

УДК 330.33.012:339.9:658.6

Власов В.І.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ В ПЕРІОД ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В статті поданий аналіз розвитку міжнародної торгівлі протягом сучасного історичного періоду глобалізації економіки світу.

Ключові слова: економіка, міжнародна торгівля, глобалізація.

Головною ознакою розвитку світового ринку протягом історичного періоду третьої хвилі глобалізації є стрімке зростання обсягів торгівлі. Загальний обсяг експорту за 1970-2007 рр. зріс із 315,9 до 13833,0 млрд. дол. США, або у 43,8 рази. При цьому перші десять років аналізованого періоду характеризуються стрімким зростанням обсягів – у середньому на понад 170 млн. дол. щорічно.. Протягом другого десятиліття середньорічне зростання зменшилося до 146 млн., але протягом третього обсяги експорту зросли більше, ніж у два рази – до 294 млн., на початку третього тисячоліття прискорення процесів глобалізації зумовило потроєння середньорічного зростання обсягів експорту – понад 1 трлн доларів за рік.

Особливістю періоду сучасного історичного періоду глобалізації економіки є те, що темпи зростання обсягів експорту країн, які розвиваються, в цілому перевищили темпи розвинутих країн – зростання відповідно у 85,6 і 36 разів, що зумовило підвищення питомої ваги цієї категорії країн у світі з 19,2 до 37,5% при зменшенні питомої ваги розвинутих країн з 71,2 до 58,6%. Але слід враховувати, що чисельність населення бідних країн перевищує населення розвинутих більше, ніж у 3,7 рази. Це зумовлює значну різницю в обсягах експорту на одну особу. Якщо в розвинутих країнах у 2004 році ця величина становила понад 4200 дол., то в бідних – лише близько 600 дол. США.

1. Розвиток світової торгівлі, експорт, млрд. дол. США [1,2]

Регіон	1970 р.	1980 р.	1990 р.	2000 р.	2007 р.	2007 до 1970, %
Світ, разом	315,9	2033,1	3493,6	6435,7	13833,0	43,8 рази
Розвинуті країни	225,1	1326,9	2516,8	4229,2	8109,3	36 разів
%	71,2	65,3	72,0	65,7	58,6	-12,6
Країни, що розвиваються	60,6	599,1	847,5	2036,4	5190,0	85,6 рази
%	19,2	29,5	24,2	31,6	37,5	+18,3
Африка	12,9	120,0	110,7	145,9	397,4	30,8 рази
%	4,1	5,9	3,2	2,3	2,8	-1,3
Північна Африка ¹⁾	5,1	44,0	41,0	53,6	142,8	28 разів
%	1,6	2,2	1,2	0,8	1,0	
Азія ²⁾	27,9	365,0	589,3	1532,1	4091,4	146,6 рази
%	8,8	17,9	16,9	23,8	29,6	+20,8
Східна Азія	14,3	150,1	424,7	1203,9	2187,1	1529 рази
%	4,5	7,4	12,1	18,7	15,8	+11,3
Південна Азія	5,4	26,1	47,0	92,8	263,3	48,7 рази
%	1,7	1,3	1,3	1,4	1,9	+0,2
Північна Америка ³⁾	60,7	311,3	561,9	1224,9	1851,5	30,5 разів
%	19,2	15,3	16,0	19,0	13,4	-5,8
Латинська Америка та Карибський басейн ⁴⁾	16,2	93,7	104,0	187,8	496,3	30,6 рази
%	5,1	4,6	3,0	2,9	3,6	-1,5
Південна Америка	11,8	65,6	86,7	162,8	439,1	37,2 рази
%	3,7	3,2	2,5	2,5	3,2	-0,5
Найбідніші країни	5,0	14,3	19,3	39,1	71,3	14,6 рази
%	1,6	0,7	0,6	0,6	0,5	-1,1
ЄС-15	128,5	782,2	1510,4	2317,3	4194,2	32,6 рази
%	40,7	38,5	43,2	36,0	30,3	-10,4
Океанія ⁵⁾	0,5	2,3	2,8	4,1	8,3	16,6 рази
%	0,16	0,11	0,08	0,06	0,06	-0,10

1) Алжир, Єгипет, Лівія, Марокко, Судан, Туніс.

2) Без Японії та Ізраїлю

3) Канада, Мексика, США.

4) Без Мексики.

5). Без Австралії та Нової Зеландії

Другою особливістю періоду є надзвичайно стрімкий розвиток країн Азіатського континенту – насамперед Східної Азії, де пануюча роль належить

Китаю. Так, якщо Азія в цілому збільшила обсяги експорту з 27,9 до 4091,4 млрд. дол., або у 146,6 рази, то Східна Азія – з 14,3 до 2187,1 млрд. дол., або у 152,9 разів, а Китай – з 2,3 до 1218 млрд. дол., або майже у 530 разів.

Третьою особливістю періоду є падіння значення таких потужних об'єднань як „ЄС-15”, питома вага якого у світі зменшилася з 40,7% у 1970 році до 30,3% у 2007 р. І NAFTA - зменшення питомої ваги з 19,2 до 13,4%.

Четвертою особливістю є хронічне відставання найбідніших країн світу. Природно, завдяки загальносвітовому зростанні обсягів торгівлі, експорт цих країн також збільшився, але у 14,6 рази проти 85,6 рази по всіх бідних країнах. При цьому, питома вага експорту найбідніших країн світу до світових обсягів зменшилася з 1,6% у 1970 р. всього до 0,5 у 2007 році, а в межах угруповання бідних країн ця величина відповідно змінилася з 8,2 до 1,4%.

Подібні тенденції зберігаються й у сфері імпорту товарів. Але слід зазначити деякі відмінності. *По-перше*, імпорт розвинутих країн протягом всього періоду, що аналізується, перевищував їх експорт. І це перевищення має чітку тенденцію до зростання – 11,2 млрд. дол. у 1970 році, 143,4 у 1980 році, 381 – у 2000 році і 849,4 млрд. у 2007 році.

По-друге, в бідних країнах абсолютно протилежна тенденція. Якщо у 1970 р. їхній імпорт, як і в розвинутих країнах, перевищував експорт (хоча і не набагато – 1,5 млрд. дол.), то в 1980 році експорт вже перевищив імпорт на 101,1 млрд., у 2000 р. – на 133 млрд. і у 2007 році – на 220,8 млрд. дол. США.

По-третьє, найбідніші країни світу хронічно імпортують товарів більше, ніж експортують. Крім того, якщо експорт цієї групи країн зріс за 37 років у 14,6 рази, то імпорт – у 69,5 рази (табл. 2).

П'ятою особливістю розвитку світової торгівлі є нарощування обсягів торгівлі послугами, які у 1980 році на світовому рівні склали менше однієї п'ятої загальних обсягів експорту, а у 2007 році досягли майже однієї чверті. При цьому, якщо обсяги торгівлі товарами за 1980-2007 рр. зросли у 6,3 рази, то обсяги торгівлі послугами – у 8,6 рази.

Природно, що лівова частка у торгівлі послугами припадає на розвинуті країни – понад 70%, але існує досить чітка тенденція поступового зростання питомої ваги країн, що розвиваються, – з 18,33% у 1980 році до 25,46% у 2007 році.

Водночас помітна різниця між регіонами планети: зростання питомої ваги Азіатських країн при незначному для країн Африки та Латинської Америки. Що стосується найбідніших країн світу, то при мізерній питомій вазі у 1980 році – 0,61% світових обсягів – через 27 років вона знизилася аж до 0,13% (табл. 3).

2. Розвиток світової торгівлі, імпорт, млрд дол. США [1,2]

Регіон	1970 р.	1980 р.	1990 р.	2000 р.	2007 р.	2007 до 1970, %
Світ, разом	328,0	2075,4	3610,7	6633,0	14056,6	42,8
Розвинуті країни	236,3	1470,3	2639,0	4610,3	8958,7	37,9
До світу, %	72,1	70,8	73,1	69,5	63,7	-8,4
Країни, що розвиваються	62,1	498,0	812,0	1903,4	4132,3	74,6

До світу, %	18,9	24,0	22,5	28,7	32,9	+14,0
Африка	11,3	96,4	103,6	130,1	340,9	30,2
До світу, %	3,4	4,6	2,9	2,0	2,4	-1,0
Північна Африка ¹⁾	3,9	31,5	44,9	48,9	114,9	29,5
До світу, %	1,2	1,5	1,2	0,7	0,08	-0,4
Азія ²⁾	28,4	272,0	570,8	1378,7	3530,9	124,3
До світу, %	8,6	13,1	15,8	20,8	25,1	+16,5
Східна Азія	17,4	129,2	370,2	985,7	1910,0	109,7
До світу, %	5,3	6,2	10,2	14,9	13,6	+8,3
Південна Азія	4,2	26,1	39,1	79,7	326,8	77,8
До світу, %	1,3	1,2	1,1	1,2	2,3	+1,0
Північна Америка ³⁾	59,1	341,7	683,7	1686,8	2700,8	45,7
До світу, %	18,0	16,5	18,9	25,4	19,2	+1,2
Латинська Америка та Карибський басейн ⁴⁾	16,1	103,9	88,9	206,5	479,7	29,8
До світу, %	4,9	5,0	2,5	3,1	3,4	-1,5
Південна Америка	9,7	66,7	57,5	151,4	348,3	35,9
До світу, %	3,0	3,2	1,6	2,3	2,5	-0,5
Найбідніші країни	4,2	23,4	25,9	44,3	292,1	69,5
До світу, %	1,3	1,1	0,7	0,7	2,0	+0,7
ЄС-15	138,2	876,5	1561,5	2332,6	4801,8	34,7
До світу, %	42,1	42,2	43,2	35,2	29,2	-12,9
Океанія ⁵⁾	1,0	3,5	4,9	5,4	11,2	11,2
До світу, %	0,30	0,17	0,14	0,08	0,08	-0,22

1) Алжир, Єгипет, Лівія, Мароко, Судан, Туніс.

2) Без Японії та Ізраїля.

3) Канада, Мексика, США.

4) Без Мексики.

5) Без Австралії та Нової Зеландії.

3. Динаміка експорту послуг

Регіон	1980 р.		1990 р.		2000 р.		2007 р.	
	млн дол.	до світової торгівлі %	млн дол.	до світової торгівлі %	млн дол.	до світової торгівлі %	млн дол.	до світової торгівлі %
Світ, разом	387979	19,08	830800	23,49	1528385	23,75	3337492	24,12
Розвинуті країни	312280	15,36	668601	19,14	1148763	17,85	2399038	17,34
До світу, %	80,48		80,48		75,16		71,89	
Країни, що розвиваються	71147	3,49	154346	4,4	352869	5,48	848071	6,13
До світу, %	18,33		18,58		23,09		25,40	
Африка	13558	0,66	21474	0,61	31877	0,49	84330	0,61
До світу %	3,49		2,58		2,08		2,52	
Північна Африка ¹⁾	4883	0,24	10455	0,30	16730	0,26	42030	0,30
До світу %	1,28		1,26		1,09		1,25	

Випуск 23. Частина 1

Азія ²	38670	1,90	100587	2,88	258006	4,00	650918	4,70
До світу %	10,20		12,11		16,88		19,48	
Східна Азія	12937	0,64	61655	1,76	169948	2,64	306491	2,21
До світу %	3,93		7,42		11,12		9,18	
Південна Азія	5060	0,24	7118	0,20	20337	0,32	104467	0,75
До світу %	1,30		0,86		1,33		3,11	
Північна Америка ³⁾	55069	2,71	173764	5,00	350333	5,44	559311	4,04
До світу %	14,19		20,91		22,92		16,75	
Латинська Америка та Карибський басейн ⁴⁾	18533	0,91	23413	0,67	48469	0,75	109499	0,79
До світу %	4,77		2,82		3,17		3,26	
Південна Америка	8908	0,43	13242	0,20	23613	0,37	55458	0,40
До світу %	2,29		1,59		1,54		1,66	
Найбідніші країни	2372	0,11	4128	0,12	6830	0,11	4328	0,03
До світу %	0,61		0,50		0,45		0,13	
ЄС-15	205393	10,10	400446	11,46	621616	9,68	132404 7	9,57
До світу %	52,93		48,19		40,66		39,67	
Океанія ⁵⁾	305	0,01	778	0,02	941	0,01	3322	0,02
До світу %	0,08		0,09		0,06		0,09	

1). Алжир, Єгипет, Лівія, Мароко, Судан, Туніс.

2). Без Японії та Ізраїля.

3). Канада, Мексика, США.

4). Без Мексики.

5). Без Австралії та Нової Зеландії.

Практично точним відображенням тенденцій змін в експорті послуг є показники їх імпорту (табл. 4).

4. Динаміка імпорту послуг [1,2]

Регіон	1980 р.		1990 р.		2000 р.		2007 р.	
	млн дол.	до світової торгівлі %	млн дол.	до світової торгівлі %	млн дол.	до світової торгівлі %	млн дол.	до світової торгівлі %
Світ, разом	442680	217,6	86056 4	23,83	151694 9	22,87	310292 2	22,07
Розвинуті країни	295387	14,54	66000 9	18,28	108947 3	16,57	208216 8	14,81
До світу, %	66,72		76,69		71,82		67,10	
Країни, що розвиваються	142065	6,99	18412 7	5,09	396690	5,98	916063	6,51
До світу, %	32,09		21,39		24,17		29,5	

Африка	29358	1,44	29660	0,82	31599	0,60	101093	0,72
До світу %	6,63		3,45		2,61		3,25	
Північна Африка ¹	9380	0,46	9013	0,25	13577	0,20	28187	0,2
До світу %	2,11		1,05		0,89		0,90	
Азія ²⁾	82532	4,06	116284	3,22	281997	4,25	684742	4,87
До світу %	18,64		13,51		18,59		22,07	
Східна Азія	12908	0,63	55822	2,76	168418	2,54	289719	2,05
До світу %	2,91		6,49		11,10		9,32	
Південна Азія	10239	0,50	9627	0,27	24919	0,37	80447	0,57
До світу %	2,30		1,13		1,64		2,59	
Північна Америка ³⁾	51278	2,52	155676	4,31	286386	4,32	477235	3,39
До світу %	11,58		18,09		18,88		15,38	
Латинська Америка і Карибський басейн ⁴⁾	23166	1,14	26730	0,74	56477	0,85	101146	0,72
До світу %	5,23		3,11		3,72		3,27	
Південна Америка	18620	0,91	20280	0,56	44008	0,66	79882	0,57
До світу %	4,20		2,36		2,90		2,57	
Найбідніші країни	4903	0,24	9123	0,25	14022	0,21	9126	0,06
До світу %	1,10		1,06		0,92		0,29	
ЄС-15	182025	8,96	375334	13,95	609778	9,19	1270014	9,03
До світу %	41,11		43,60		40,19		40,94	
Океанія ⁵⁾	521	0,02	830	0,02	1256	0,02	5185	0,03
До світу %	0,12		0,10		0,08		0,17	

1) Алжир, Єгипет, Лівія, Мароко, Судан, Тунис.

2) Без Японії та Ізраїлю.

3) Канада, Мексика, США.

4) Без Мексики

5) Без Австралії та Нової Зеландії.

Головна різниця в тому, що розвинуті країни експортують послуг більше, ніж імпортують, а бідні країни – навпаки. Так, якщо Азія у 1980 р. по цій групі товарів мала від'ємне сальдо 43,8 млн. дол. США, то у 2007 р. воно зросло, хоча і зменшилося до 33,8 млн., але залишилося від'ємним при відповідному позитивному сальдо розвинутих країн 29,5 і 66,6 млн. дол. США.

Таким чином, на арені світової торгівлі спостерігається чітка тенденція поступового зменшення питомої ваги торгівлі товарами і зростання торгівлі послугами.

Література

1. Commodity Yearbook 2003. – New York, Geneva: UN, 2003. – V.1. – 273 p.
2. UNCTAD Handbook of Statistics. – New York, Geneva: UN, 2008. – 467 p. .

Власов В.И. Особенности развития международной торговли в период третьей волны глобализации.

В статье проанализирован анализ развития международной торговли на протяжении современного периода глобализации экономики мира.

Ключевые слова: экономика, международная торговля, глобализация.

Vlasov V.I. Features of development of international trade in the period of the third waves of globalization.

Analysis of development of international trade during modern historic period of globalization`s world economics have been done.

Key words: economy, international trade, globalization.

ББК 63.3(4Укр)533

Гаухман М.В.

**"СПРАВА КИЇВСЬКИХ ОФІЦЕРІВ" (1907–1908 РР.):
ПРОТЕСТ ВІЙСЬКОВИХ ПРОТИ ПОГРОМУ 1905 Р.**

Розглянутий протест групи офіцерів Київського гарнізону проти дій влади під час єврейського погрому в Києві в жовтні 1905 р. Доведено, що причиною протесту військових було оцінка громадськістю дій влади як співучасть в проведенні погромів, позаяк влада приписувала євреям провину в здійсненні Першої російської революції (1905–1907 рр.).

Ключові слова: антисемітизм, єврейські погроми, російська громадськість.

Міжнаціональні відносини є болючою темою громадського життя. Не лише сучасні міжнаціональні конфлікти загрожують громадському ладу, а навіть неоднозначність в історичних оцінках конфліктів, що сталися в минулому, здатна поставити під питання сучасні відносини між народами. Тому вивчення історії міжнаціональних відносин залишається надзвичайно актуальною справою. Невирішеною проблемою історії міжнаціональних відносин є, на наш погляд, питання підтримки громадськістю, або відмови від підтримки, злочинних дій влади, спрямованих проти певної національної спільноти. Здатність виказати свою громадську позицію є ознакою високого рівня громадської культури особистості. Тим більше, якщо людина, яка протестує проти дій влади, сама перебуває на державній службі. Прикладом громадської мужності був протест групи київських офіцерів проти дій військової й цивільної влади під час єврейського погрому в жовтні 1905 р.

Історіографія політико-правового становища євреїв у Російській імперії та Наддніпрянській Україні є достатньо широкою. Звернемо увагу на працю, у якій здійснений огляд основних віх і засад російської політики щодо "єврейського питання", а також переосмислюються усталені в історіографії погляди на історію євреїв у Росії, ese сучасного російського історика О. Міллера "Імперія Романових та євреї" [1]. Політичне становище народів імперії на теренах Наддніпрянської України стало одним з предметів розгляду першого тому "Політичної історії України"; відповідний розділ написала політолог М. Кармазіна [2, 93-144]. Національній політиці Російської імперії в Правобережній Україні присвячений окремий розділ монографії Н. Щербак [3, 309-433]. Темі участі євреїв у російському революційному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячено збірник "Євреї та російська революція", укладений російським істориком О. Будницьким [4]. Огляду оцінок ролі євреїв у

революційному русі в громадській думці відведена стаття О. Будницького "На чужому бенкеті похмілля: євреї та російська революція" [5]. Питанню національного складу населення Києва присвячені статті українських істориків А. Гуменюка та О. Іванюка [6; 7]. Спеціально історія євреїв у Києві наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. розглядається в статті американського історика В. Хітерер "Єврейське життя в Києві на початку ХХ ст." [8].

Однак у відомих нам працях, згаданих вище, відсутня відповідь на питання про ставлення рядових представників влади, які не належали до можновладців, до імперської національної політики. Окрім того, дані праці спеціально не присвячені історії єврейських погромів у Російській імперії, включно з київським погромом у жовтні 1905 р.

Мета нашої статті – розглянути акт громадського протесту групи військових проти дій влади під час єврейського погрому 1905 р. в Києві в контексті ставлення російської громадськості до причин єврейських погромів і ролі влади в погромному русі. Джерельну базу нашого дослідження складає справа з фонду Київського військово-окружного суду, матеріали офіційного розслідування про причини і винуватців єврейського погрому в Києві в жовтні 1905 р. та записка колишнього начальника Департаменту поліції до голови Ради міністрів С. Вітте про роль місцевої поліції в проведенні погромів і уявлення громадськості про спланованість погромів владою.

Вивчення історії антисемітизму вимагає застосування нових підходів, пов'язаних з постмодерністськими й постструктуралістськими дослідженнями. Адже неможливо обґрунтувати або спростувати аргументи антисемітів з точки зору класичного наукового раціоналізму. Євреї уявляються *чужими*, а відтак, по-перше, вони є "своїми" навпаки, патологією щодо норми, по-друге, вони перебувають повсюди, на периферії простору *своїх*, як нездоланна загроза [9, 120-128]. Постулати антисемітизму – обвинувачення євреїв у вживанні християнської крові, економічної експансії, організації революційного руху та прагненні світового панування – обертаються в межах конкретних дискурсів. Поняття *єврей* є *порожнім сигніфікантом* – знаком, що сам себе обмежує, створюючи рамки антисемітського дискурсу, у якому уявлені *євреї* відповідають обвинуваченням антисемітів [10, 12].

31 жовтня 1905 р. газета "Київські відгуки" ("Киевские отклики") надрукувала в рубриці "До київських подій 18-20 жовтня" замітку під заголовком "Лист офіцерів", емоційний лист з протестом проти бездіяльності військ і поліції під час єврейського погрому в Києві 18-20 жовтня; під листом підписалися 34 офіцери київського гарнізону (артилеристи, сапери, юристи і військових лікарі): "Пригнічені низкою неспростовних свідчень очевидців подій 18, 19 і 20 жовтня на вулицях міста Києва, що *розгорнули нелюдську картину розгрому, грабежу і насильства*, і жорстокого нічим не виправданої *бездіяльності й потурання військ і поліції*, ми... виражаємо глибоке співчуття постраждалому населенню та обурення тим, хто забув про свій обов'язок людини, громадянина й офіцера перед стражденною батьківщиною.

В ім'я честі армії, в ім'я відновлення до неї довіри народу, ми вимагаємо безпристрасного розслідування дій військ і поліції в ці печальні дні [курсив наш. – М. Г.] [11].

Військове командування не могло залишити публікацію "Листа офіцерів" без наслідків для тих, хто знайшов мужність підписатися під листом. Адже оцінка військовими дій армії є порушенням дисципліни. Події Першої російської революції (1905–1907 рр.), коли в представників влади було достатньо справ щодо встановлення порядку в Росії, відтермінували початок слідства проти групи офіцерів. 30 жовтня 1907 р., два роки потому після появи "Листа офіцерів", помічник київського військового прокурора порушив карну справу проти військових [12, арк. 2-5].

В акті обвинувачення йшлося про 23 військових, які служили в артилерійському парку київського гарнізону. Слідству не вдалося встановити прізвища інших 11 підписантів. В акті детально описуються обставини того, як підписи військових з'явилися під "Листом офіцерів". Слідство стверджувало, що тест "Листа" був переданий одному з офіцерів, штабс-капітану Ждановичу, невстановленою сторонньою особою: до складання тексту жоден з військових не мав відношення [12, арк. 4].

Жданович показав "Лист офіцерів" прапорщику Племянникову, попередивши, що лист призначений до оприлюднення в газеті, і той підписався. Наступного дня чи через два дні, Жданович відніс лист до канцелярії парків 33-ої артилерійської паркової бригади, де лист підписали 9 офіцерів і 2 лікаря. Далі хтось з підписантів, невстановлений слідством, віддав лист прапорщику Аммосову з 5-го понтонного батальйону. Аммосов взяв підписи в 3 офіцерів. Згодом Жданович та Аммосов віднесли лист до Печерського військового зібрання, де його підписали ще 7 військових. Після того, як Жданович, взявши лист, полишив Зібрання, один з останніх підписантів, поручик Макарець розповів про цей лист капітану Шнейвасу, своєму командиру, та офіцерам. Останні переконали Макарця в тому, що встановлення підписів під листом протесту проти дій влади є порушенням військової дисципліни. Наступного дня поручик прийшов до редакції газети і викреслив свій підпис. Після повідомлення Макарця про лист, Шнейвас дізнався, що підписи збирав Аммосов, підлеглий капітана, та знайшов прапорщика з листом на вулиці. Капітан, прочитавши листа, пояснив підлеглому, що той порушує дисципліну, та наказав викреслити свій підпис. Наступного дня Шнейвас, зустрівши Аммосова, спитав у нього про виконання вчорашнього наказу та, отримавши ухильну відповідь, пригрозив відповідальністю за непідпорядкування начальству [12, арк. 2 зв.-3].

Акт обвинувачення містить пояснення вчинку офіцерів. Він пояснювався впливом інформаційного середовища – публікаціями преси про "окремі випадки бездіяльності військ" під час київського погрому в жовтні 1905 р. Декілька обвинувачених офіцерів повідомили слідству свої враження про наочне бачені "випадки бездіяльності окремих військових частин". "Під впливом газетних статей і усних свідчень у суспільстві стали наводити *наклепницькі звинувачення на всі війська, обвинувачуючи їх не лише в бездіяльності та потуранні, а навіть*

у безпосередній участі в здійснюваних у ті дні в Києві грабежах, – пояснювалося прокуратурою. – ...Виражаючи в своїй замітці обурення тим офіцерам, які можуть співчувати та своєю бездіяльністю навіть заохочувати насильство й грабежі, вони [обвинуваченні офіцери. – М. Г.] *бажали* "в ім'я честі армії" *безпристрасного розслідування*, яке довело б, що не всі війська винні в бездіяльності й потуранні, а лише окремі особистості [курсив наш. – М. Г.]. Окрім того, Жданович, згідно з актом обвинувачення, клопотав про додачу до матеріалів слідства звіту сенатора Є. Турау, у якому йшлося про бездіяльність армії й поліції під час єврейського погрому [12, арк. 2 зв.-3].

Пояснення мотивів учинку офіцерів має присмак виправдання: військові, по-перше, знаходилися під впливом громадськості, а по-друге, на власні очі бачили погроми. До того ж, сам "Лист офіцерів" був складений сторонньою особою. Зважимо також на те, що в акті обвинувачення не спростовуються дані про бездіяльність армії під час єврейського погрому. Однак використовується кліше "*окремі випадки* бездіяльності й потурання". Адаже за хвилину єврейських погромів у жовтні 1905 р. послідували офіційні розслідування дій влади, які підтвердили очевидне: військові та поліціанти не протидіяли погромникам, тим самим провокуючи їх на продовження безладу. Розслідування дій київської влади під час погрому проводив згаданий сенатор Є. Турау.

"Усепідданіший звіт про здійснене, за височайшим повелінням, гофмейстером двору його імператорської величності сенатором Турау, дослідження причин безпорядків, що були в місті Києві" висвітлював революційні події вересня-жовтня 1905 р. – від студентських мітингів, до яких долучалися й робітники, до єврейського погрому 18-20 жовтня. Сенатор, провівши розслідування, обвинуватив представників місцевої, військової й поліційної, влади в неспроможності припинити погром.

В офіційному документі революційних часів, у записці, складеної за дорученням прем'єр-міністра С. Вітте колишнім директором Департаменту поліції А. Лопухіним, наводиться типовий сценарій єврейських погромів жовтня 1905 р. та сприйняття його громадськістю: "...Натовп патріотичних маніфестантів ішов з портретом Й. І. В. [Його Імператорської Величності. – М. Г.], у нього [натовп] стріляв який-небудь єврей, і натовп розпалювався й кидався громити і вбивати євреїв, причому *влада протягом 1-2 чи 3-ох днів виявлялася безсилою*, а потім, частіше за все, без пострілів, розганяли погромників і встановлювали порядок, – наголошував А. Лопухін. – ...Населення давало іншу версію..., яка зі зовнішнього боку дійсно *краще пояснювало* одноманітність того, що відбувалося повсюди. За цією версією, натовп патріотичних маніфестантів складався з набраних місцевою поліцією... покидьків населення..., постріл у нього [натовп] ...здійснювався поліцейським провокатором, і потім *натовп, під керівництвом поліції, кидався грабувати й убивати до тих пір, поки поліція не давала їй сигналу припинити* [курсив наш. – М. Г.]" [13, LXXVI].

Отже, не розглядаючи тут причини хвилі єврейських погромів жовтня 1905 р. та роль влади в здійсненні погромів, бачимо висновок опозиційної громадськості: єврейські погроми були спланованою кампанією уряду.

Згідно зі звітом Є. Турау, єврейський погром у Києві мав привід і причину: "...Головною причиною єврейського погрому в Києві була здавна існуюча ворожнеча між малоросійським та єврейським населенням, обумовлена різницею їхнього світогляду. Ближчим ж привидом явилася образа національного почуття революційними маніфестаціями, у яких видна роль належала єврейській молоді [курсив наш. – М. Г.]" [14, 296].

Тезу сенатора про українсько-єврейську міжетнічну ворожнечу, – виражену в традиції т.зв. "жидотрепанія", спалахів масового насильства проти євреїв серед "малоросійського населення", часів "хмельниччини" та "гайдамаччини", – як "головну причину" погрому легко спростувати, не вдаючись до дослідження тисячорічної історії українсько-єврейських відносин. По-перше, хвиля погромів 1905 р., які відбувалися за типовим сценарієм, поширилася на всю смуги єврейської осілости, а не лише на Наддніпрянщину. По-друге, за Першим усеросійським переписом населення 1897 р., етнічний склад населення Києва був таким: росіяни – 54,2% киян; євреї – 31,0%; українці – 22,2%; поляки – 6,7% [7, 71-71]. По-третє, навряд чи в свідомості погромників актуалізувалися картини минулого: навіть низький рівень освіти в тогочасному російському суспільстві унеможлиблював виникнення масової антисемітської ідеології. Підбиваючи підсумки, стверджуємо, що встановлення однією з причин єврейських погромів українсько-єврейську міжетнічну ворожість було спробою влади відкинути власну відповідальність: погром стався через природну ненависть українців до євреїв, чому влада була не в змозі протистояти.

Причина погромів убачається нами в ментальному антисемітизмі. Останній обумовлений ставленням до євреїв як *чужих*, іновірців та іногородців. *Чужі* є протилежністю *своїм*, а лише *свої* уявляються людьми. Відтак *чужі* уявляються недолюдьми, яким властива аморальність і ненависть до *своїх*, на що *свої* відповідають реальною ненавистю до *чужих*. Ментальний антисемітизм, будучи первинною базою антиєврейських настроїв, підтримував існування ідеологію антисемітизму, носієм якої були елітарні прошарки суспільства. Своєю чергою, ідеологічний антисемітизм через освітні інституції та засоби масової інформації структурував ментальний антисемітизм, надаючи (точніше – накидаючи) антиєврейським настроям раціональної форми та спонукаючи населення до дій проти євреїв.

"Привід" до вчинення погромів був указаний лише в підсумковій записці. Перед цим у сенаторському звіті йшлося як про причину участі євреїв у революційному русі – неповноправність російських євреїв [14, 259], так і про "ближчу" причину погромів – образа національного почуття "російського народу" революційною єврейською молоддю [14, 257-258].

Повернемося до долі київських офіцерів. 19 березня 1908 р. відбулося засідання Київського воєнно-окружного суду за закритими дверима. Суд визнав військових винними в порушенні військової дисципліни. Окрім того, прапорщик Аммосов був засуджений за непослух начальству [12, арк. 337-338 зв.].

Таким чином, злочинна бездіяльність влади, яка намагалася уникнути відповідальності за революційні події, під час єврейських погромів викликало обурення в російській громадськості. Київські військові, які перебували в місті під час погрому для протидії безладу, були свідками того, як місцева влада не вдалася до протидії погромникам і залишалася осторонь протягом трьох днів погрому. Група офіцерів Київського гарнізону знайшла мужність виказати громадську позицію та оприлюднити власну оцінку злочину влади.

Перспективним напрямками подальших досліджень є, по-перше, встановлення причин єврейських погромів у Російській імперії, по-друге, визначення ролі влади в погромному русі, по-третє, дослідження оцінок причин погромів і ролі влади в них, даних тогочасною російською громадськістю.

Література

1. Миллер А. И. Империя Романовых и евреи / Алексей Ильич Миллер // Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 96-146.
2. Кармазіна М. С. Наддніпрянська Україна в умовах системної загальноросійської кризи / М. С. Кармазіна // Політична історія України. XX ст.: У 6 тт. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. – Т. I: На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – 2002. – С. 93-144.
3. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с.
4. Евреи и русская революция. Материалы и исследования / [ред.-сост. О. В. Будницкий]. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1999. – 479 с.
5. Будницкий О. В чужом пиру похмелье: евреи и русская революция / Олег Будницкий // Евреи и русская революция. Материалы и исследования / [ред.-сост. О. В. Будницкий]. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1999. – С. 3-21.
6. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
7. Іванюк О. Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. / Олег Іванюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 71–77.
8. Khiterer V. Jewish life in Kiev at the turn of the twentieth century / Victoria Khiterer // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С. 74–94.
9. Савельева М. Ю. Лекции по мифологии культуры / Марина Юрьевна Савельева. – К.: Видавець Парапан, 2003. – 272 с.
10. Циман Б. "Лінгвістичний поворот" у культурно-історичному дослідженні. Роздуми на прикладі опису історії сучасного антисемітизму / Бен'ямін Циман // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. – Вип. 8. Спеціальне видання: Порубіжжя. – К.-Харків: Критика, 2006. – С. 7-29.
11. Письмо офицеров // Киевские отклики. – 1905. – № 292. – 31 октября. – С. 4.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). – Ф. 316 (Київський воєнно-окружний суд). – Оп. 1. – Спр. 444. – 475 арк.
13. Правительство и контр-Революция // Материалы по истории русской контр-революции. – СПб.: Б.и., 1908. – Т. I. Погромы по официальным документам. – С. I-LXXXVII.
14. [Турау Е. Ф.] Всеподданнейший отчёт о произведённом сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве / [Е. Ф. Турау] // Материалы по истории русской

контр-революції. – СПб.: Б.и., 1908. – Т. I. Погромы по официальным документам. – С. 204-296.

Гаухман М. В. "Дело киевских офицеров" (1907–1908 гг.): протест военных против погрома 1905 г.

Рассмотрен протест группы офицеров Киевского гарнизона против деяний властей в ходе еврейского погрома в Киеве в октябре 1905 г. Доказано, что причиной протеста военных была оценка общественностью действий власти как соучастия в проведении погромов, поскольку власть приписывала евреям вину в совершении Первой русской революции (1905–1907 гг.).

Ключевые слова: антисемитизм, еврейские погромы, российская общественность.

Gaukhman M. V. "The affair of Kiev's officers" (1907–1908): the protest of military men against pogrom in 1905".

This article is about examination of the protest of the officers' group of Kiev's garrison against authority's deeds in the Jewish pogrom in Kiev in October 1905. The author proved that the reason of the protest was sociability's assessment of authority's deeds as participation in Jewish pogroms inasmuch as authority ascribed to Jews the guilt of accomplishment the First Russian revolution (1905–1907).

Key words: anti-Semitism, Jewish pogroms, sociability.

УДК 625.1 (09)

Довганюк С.С.

В. М. ОБРАЗЦОВ ЯК ІСТОРИК НАУКИ І ТЕХНІКИ

Досліджується внесок академіка-залізничника В.М. Образцова в історію науки і техніки.

Ключові слова: академік-залізничник, В.М. Образцов, історія науки і техніки.

Знайомство з науковою спадщиною В. М. Образцова переконує нас в тому, що він не тільки визначний вітчизняний інженер-залізничник, але й історик науки і техніки. Завдяки працям В. М. Образцова та інших істориків техніки залізничного транспорту його покоління, а також його учнів і послідовників, історія залізничного транспорту зайняла рівноправне місце в ряду технічних дисциплін транспортної царини. Історичний аналіз став засобом, за допомогою якого можна правильно оцінити минуле, орієнтуватися в сьогоденнішому і передбачити майбутнє. В. М. Образцова відносять до досить-таки непересічних для свого часу вчених, які пронесли через усе своє життя ідеали новітньої техніки. І ці ідеали допомогли йому захищати технічну думку його часу, склали основу його оригінальної особистості. В. М. Образцов не аматор-історик, а популяризатор наукової спадщини Є. О. Гібшмана [1], Г. Д. Дубеліра [2] та інших видатних інженерів і спеціалістів-залізничників [3], знавець історії створення та діяльності різних зарубіжних і вітчизняних залізничних установ: Архітектурного відділення технікуму в Біле [4], станції Bruxelles Nord у Франції [5], зарубіжних та вітчизняних промислових училищ [6], робітничого факультету Межевого інституту ім. Калініна у Москві [7], Московського інституту інженерів шляхів сполучення [8] тощо. Володимир Миколайович ніколи не хвалився своїми знаннями та ерудицією, але навколо нього завжди

існувала аура людини найвищого рівня інтелекту, порядності й совісті. В його присутності затихали конфлікти й дріб'язкові інтриги, люди прагнули показати себе з найкращого боку. Особливо це проявлялося в журналі «Инженерное дело», а пізніше в «Известиях Московського інженерного училища» та на Дорадчих з'їздах інженерів служби колії російських залізниць, у Московському відділенні Російського технічного товариства та в журналі «Вестник инженера». Іноді В. М. Образцов здавався недоступним, тому що був винятково зосередженим. Однак, коли він посміхався, було зрозуміло, яка доброта і душевна щедрість ховається в душі цієї людини. Він нагадував своїм виглядом і поведінкою рицаря честі і гідності, що так рідко трапляється в наш час [9].

Виходячи з того, що Володимир Миколайович постійно займався науковою діяльністю, він чудово знав не тільки спеціальну технічну і, зокрема, залізничну, а й історико-технічну літературу. Одним з перших історичних оглядів, написаних ним ще у 1910 році, була стаття «Горные дороги Швейцарии», опублікована в журналі «Известия Московского инженерного училища» [10]. Цей нарис вже тоді продемонстрував основні якості молодого Образцова як історика науки: чудове знання предмету, вміння виділити головне в проблемі, бережливе відношення до фактів і чудовий літературний стиль. Поява даної публікації не була випадковою. У другій половині XIX ст. інтерес до історії вітчизняної науки залізничного транспорту був дуже значний і будь-який видатний вчений обов'язково звертався до історії науки, вважаючи її тим інструментом, який дозволяє багато чого переоцінити і прославити вітчизняну науку. В. М. Образцов, який стежив за тим, як розвивалася наука залізничного транспорту, особливо аналізував становлення залізничних ідей. Це відноситься, в першу чергу, до проблеми проектування залізничних станцій та вузлів [11-12]. Таким чином, знання ситуації в науці і техніці залізничного транспорту дозволило йому досконало ознайомитися з дослідженнями корифеїв залізничного транспорту й гідно оцінити значення провідних наукових центрів і наукових товариств у розвитку залізничного транспорту Російської імперії через біографії вчених – Є. О. Гібшмана, Г. Д. Дубеліра, Ф. С. Ясинського та ін. Завдяки цьому його праці й залишилися єдиними у своєму роді довідниково-енциклопедичними посібниками з історії залізничної справи. Ці історико-наукові праці остаточно визначили стиль В. М. Образцова як історика науки.

Безумовно, інженеру-практику було незвично переключитися на іншу проблематику, яка має свою специфіку, методологію і свої методи. Однак, Володимир Миколайович не тільки засвоїв нову ділянку для прикладання своїх сил, а й вніс до неї лише йому властиве поєднання блискучого володіння фактами, ерудиції й почуття історії з особливою логікою викладу найбільш складного питання. Дуже часто багатьом історикам науки властива деяка «приблизність» знання. Від цього страждає їх історичний аналіз. Інакше було у В.М. Образцова. Можна сказати, що він привніс до історії залізничного транспорту чіткість експериментальної науки. Однак, неупереджено оцінюючи сьгодні роботи наших істориків науки, ми переконуємося, що навіть в умовах колишнього неприкритого ідеологічного диктату (чи то царського, чи

радянського) їхня думка зберігала індивідуальність і відому ступінь свободи і самостійності. Щоб у повній мірі оцінити масштаб внеску В. М. Образцова в історію науки, слід скласти певну думку про його погляди на науку, її завдання й цілі, про співвідношення науки і техніки, про взаємодію залізничного транспорту з іншими видами транспорту, про завдання і цілі історії науки, про принципи оцінки світогляду вчених минулого, про співвідношення емпіричного і теоретичного у пізнанні транспортної галузі. Загалом, методичні питання історії науки піднімалися В. М. Образцовим предметно, у зв'язку з обговоренням поглядів вчених та інженерів-залізничників.

Прогрес технічних наук, що ознаменував собою другу половину XIX – першу пол. XX століть, В. М. Образцов пов'язував із запитами практики, які постійно зростали. Вчений вважав, що розквіт математики, фізики, хімії та геології був зумовлений потребами розвитку промисловості, яка розвивалася, а успішний розвиток технічних наук – запитам транспорту господарства, сільськогосподарського виробництва і медицини. На його думку, розквіт технічних наук в Російській імперії в 60-х роках XIX ст. був пов'язаний із зародженням капіталістичних форм промисловості і сільського господарства, які мали потребу у сприянні розвитку залізничного транспорту.

Перша половина XX ст. стала дуже важливою у розвитку технічного прогресу. На думку В. М. Образцова цей прогрес зумовлений не тільки інтенсивним розвитком усіх галузей природознавства й техніки, а й широкою популяризацією природничих та технічних знань. В. М. Образцов був переконаний у тому, що дані залізничного транспорту і всієї транспортної науки нероздільні. Ця спільність проявляється, в першу чергу, на рівні фундаментальних концепцій. Це своє переконання вчений підтверджує чудовою книгою «Транспорт и его будущее» (1948), підготовленою на схилі свого життя [13].

Теоретичною основою розвитку залізничного транспорту він вважав практичні дослідження і винаходи вітчизняних вчених та інженерів-залізничників. Це переконання він проніс через усе своє життя і захищав у своїх працях із загальної і окремих частин транспортної галузі. Ось як він пише про це у своїй роботі: «Ломоносівські читання», організовані за рішенням Президії Академії наук СРСР, міцно увійшли до золотого фонду радянської наукової пропаганди, завоювали симпатії широкої аудиторії і з великим успіхом повторюються з року в рік. Вони ставлять своїм завданням систематичне знайомство широких кіл радянської інтелігенції, молоді, що навчається, з багатогранною науковою і громадською діяльністю великого мислителя, поета, художника, який втілює в собі національного генія. Ломоносов започаткував розвиток багатьох теоретичних і прикладних знань. З цими читаннями поєднується популярний виклад найважливіших проблем сучасної науки і техніки, найновіших відкриттів, винаходів і досягнень в усіх галузях народного господарства, культури та оборони країни.

В числі таких проблем транспорт займає одне із центральних місць. Без транспорту, який стоїть на високому рівні передової техніки та організації, без розвиненої мережі водних, залізничних, автомобільних, авіаційних шляхів

сполучення неможливий розвиток економіки і культури країни, забезпечення її обороноздатності. Ось чому сучасний транспорт у розумінні значення для народного господарства, для життя суспільства і держави порівнюють з нервовою системою і кровоносними судинами живого організму» [Там само, С.4-5].

Обговорення методології пізнання технічних залізничних явищ впритул підводило до становлення проблеми світогляду вченого-теоретика. В. М. Образцов вважав цю проблему однією із найскладніших в історії науки. Для вичерпної характеристики світогляду необхідно, на його думку, залучати не тільки опубліковані праці М. В. Ломоносова, але й використовувати усю його літературну та епістолярну спадщину, архівні матеріали. Якщо мова йде про вченого енциклопедичного складу, то слід оцінити його уявлення, які відносяться до тих усіх галузей знання, які вченим розроблялися. Порухення цього принципу приводить історика науки до помилкових суджень, вважав В. М. Образцов.

Вчений також розумів, що обґрунтоване судження про методологічні принципи видатних вчених висловити нелегко. Завжди залишається спокуса спростити картину і користуватися звичними поняттями: матеріаліст, ідеаліст, механіцист, віталіст, стихійний діалектик. Або зараховувати техніка і природознавця в наступники якого-небудь знакового філософа: Демокріта, Платона, Декарта, Канта, Шеллінга, Окена. І зовсім неможливо досягнути світогляд вченого, якщо оцінювати його з упереджених позицій. В. М. Образцов так писав про Г. Д. Дубеліра: «Професор, доктор технічних наук Григорій Дмитрович Дубелір значну частину свого життя присвятив роботі в галузі дорожньої техніки і науки. Понад 30 років він активно працював у різних навчальних, наукових, проектних і будівельних організаціях дорожнього господарства, беручи також активну участь у роботі багатьох транспортних і архітектурно-планувальних закладів нашої країни» [14, С.3].

Вчений зазначав, що для того щоб скласти уявлення про справжні погляди інженера, необхідно, окрім усього іншого, розібратися в тонкощах його термінології. Це правило В. М. Образцов наслідував на практиці. Глибоко і цікаво він зробив це по відношенню до Г. Д. Дубеліра, детально розібравшись у його трактуванні теорії притоку зливальних вод до штучних споруд, характеристики основних технічних вимог до елементів автомобільних доріг і теорії водного і температурного режиму земляного полотна залізниць. В. М. Образцов зазначає, що в цих питаннях праці Г. Д. Дубеліра значно випередили рівень закордонних досліджень і відразу стали важливими посібниками для розвитку дорожньої техніки і науки в колишньому СРСР. Поряд з тими висновками, які вже впроваджені у практику проектування та експлуатації шляхів сполучення, він накреслив у своїх працях можливі шляхи розробки низки технічних проблем дорожнього господарства країни» [Там само, С.3]. Свої роздуми щодо цього він виклав також у статті історичного плану «Некоторые вопросы восстановления и эксплуатации железных дорог» (1942) [15].

Аналізуючи світогляд Г. Д. Дубеліра, В. М. Образцов виділив основні критерії, якими він в подальшому керувався. Перший з них – це наближення до діалектико-матеріалістичного погляду на техніку залізничного транспорту. Він охарактеризував світогляд Г. Д. Дубеліра, продемонструвавши самостійність і глибину його думки. В. М. Образцов робить висновок: «Як визнаний авторитет з питань проектування і експлуатації автомобільних доріг, проф. Г. Д. Дубелір був широко відомим і як видатний спеціаліст у галузі міського електротранспорту і планування міст. Розпочата ним розробка науково-технічних проблем у цій галузі ще у перші роки його інженерної і науково-педагогічної діяльності продовжувалася і в роки радянської влади. Але найбільш характерним для його діяльності в роки соціалістичного будівництва є його робота в галузі дорожньої техніки і науки»[16, С.3].

Другим критерієм було відношення до технічного навчання. Будь-який відступ від нього розцінювався як неприйняття суто наукового світогляду на техніку залізничного транспорту, як відхід від матеріалізму в техніці. Складні методологічні питання В. М. Образцову доводилося вирішувати при створенні своїх великих історичних робіт: «Железнодорожный транспорт в дни Великой Отечественной войны» (1943) [17], «Советский железнодорожный транспорт в Отечественной войне» [18], «История развития транспорта Москвы» (1948) [19].

Узагальнюючи свій досвід, він, таким чином, конкретизував завдання історії науки в залежності від масштабу процесу, який вивчався. В. М. Образцов був переконаний, що завдання історика будь-якої технічної дисципліни (наприклад, рухомого складу залізниць та ін.) зводиться, перш за все, до висвітлення наступництва відкриттів, пов'язаних як з удосконаленням методів дослідження, так і з запитами з боку теорій і практичного життя. Тут можлива різка міра деталізації викладу, допустима більша чи менша увага або до теоретичних, або ж до практичних застосувань результатів наукового дослідження. Якщо поставало завдання „намалювати” достатньо широку картину розвитку будь-якої галузі залізничного транспорту чи комунального господарства м. Києва, чи, наприклад, будови колії, то вчений обирав інший шлях дослідження. В. М. Образцов з цього приводу зазначав, що в такому випадку для з'ясування подій в науці, що привели до її сучасного стану, і для обговорення в історичному плані теоретичних проблем і досягнень, що є відповіддю на вимоги практичної діяльності людини, необхідна велика праця і посильна вона, вірогідно, тільки для великого колективу авторів.

В. М. Образцов зазначав, що можливий й інший шлях – коротка характеристика етапів розвитку науки. Власне за цим принципом Володимир Миколайович побудував свої історичні нариси: «Второй Всероссийский съезд рабфаков» (1923) [20], «Некоторые итоги строительства рабфаков» (1923) [21], «Рабочие факультеты и их учебно-организационное развитие» (1925) [22], «Очерк развития русских станций за период 1837-1925 гг.» (1926) [23], «Железнодорожные музеи за границей» (1936) [24], «Железнодорожный транспорт за 20 лет советской власти» (1937) [25], «Сорок лет на железнодорожном транспорте» (1937) [26]. Головним завданням

В. М. Образцов вважав намалювати картину розвитку науки і техніки, ілюструючи літопис проблем у цих структурах прикладами найважливіших відкриттів і узагальнень. В. М. Образцов не міг не задуматися над питанням про призначення історії науки. Згідно переконань вченого, цінність надбань історії науки зростає в тих випадках, коли протягом подій, що вивчаються, виявляються не пояснені з першого погляду періоди піднесення і депресій, простеживши, при цьому, за багаторічною історією залізничного транспорту і зробивши аналіз технічних удосконалень другої половини XIX ст., В. М. Образцов встановив, що всі ці шляхи ведуть до однієї мети, до розвитку цивілізації.

В. М. Образцов був розсудливим дослідником. Сказане справедливе і для етапу його роботи в технологічній галузі залізничного транспорту, і для етапу, коли він сконцентрувався на вивченні історії проектування і будівництва залізничних станцій та вузлів. Разом з цим він не ухилявся від полеміки, проявляючи і в цій сфері величезну майстерність і демонструючи розмаїття прийомів. Полемічні зауваження на адресу зарубіжних і вітчизняних істориків науки переслідують в працях В. М. Образцова одну мету: відновити в правах історичну істину.

Аналіз історико-наукових праць В. М. Образцова дозволяє зробити нам такий висновок – у напрямі історії науки і техніки вчений зосередив свої зусилля на вирішенні двох завдань. По-перше, відновити об'єктивну картину розвитку технічного знання, а по-друге, використати історико-науковий аналіз в інтересах захисту основ наукового методу в залізничному транспорті й розвінчання та відхилення закоренілих у технічній літературі міфів. У першу чергу це стосувалося розвитку станційного господарства залізниць, автомобільних шляхів, зростання міського транспорту, виникнення і подальше зростання спеціального промислового транспорту, підсилення зв'язку окремих видів транспорту в народному господарстві тощо. Усі ці завдання він вирішив з честю, не поступаючись своїми переконаннями, вперто долаючи ще дуже сильний у ті роки супротив.

Констатуючи важливість праць В. М. Образцова з історії техніки залізничного транспорту, мусимо зазначити, що такий бік його діяльності, як подвижництво на ниві історії науки і техніки досі у науковій літературі достатньою мірою ще не висвітлено. Відразу ж зазначимо, що праці В. М. Образцова з історії науки і техніки є дуже своєрідними і за тематикою відрізняються від подібних праць інших видатних вчених-залізничників. Нам також відомо, що майже усі вчені-залізничники та інженери на певному етапі своєї наукової діяльності зверталися до історичних узагальнень і мали у своєму доробку праці з історії або своєї конкретної науки чи тільки її розділів, або якихось загальних питань техніки залізничного транспорту. І це зрозуміло. Адже хто ж як не вони повинні робити висновки про певні етапи розвитку науки, застосовувати золоте правило історії – через минуле до сьогодення і в майбутнє.

Спадщина В. М. Образцова з історії науки не така вже й велика, але вагома. А те що є, свідчить про зацікавлення вченого цією галуззю знань. Це

видно це з великої праці, присвяченої основоположнику вітчизняного дорожнього будівництва Г. Д. Дубеліру (1874-1942), про яку ми вже згадували. Справа в тому, що у 1948 р. матеріали про життя та діяльність цього видатного вченого були зібрані, в основному, співробітниками кафедри «Вишукування і проектування залізниць» Московського автомобільно-шляхового інституту ім. В. М. Молотова, з яким Г. П. Дубелір був пов'язаний з початку його організації. Ці матеріали у 1948 р. доповідалися на розширеному засіданні кафедри, присвяченому пам'яті професора Г. Д. Дубеліра. При їх підготовці були враховані дуже важливі відомості про життя та діяльність Григорія Дмитровича, оголошені на вказаному засіданні спеціалістами, які працювали з ним та його учнями (професорами М. М. Івановим, М. В. Орнатським і О. С. Кудрявцевим, кандидатами наук М. О. Пузаковим і О. О. Кунгурцевим та ін.).

В. М. Образцов розумів, що Г. Д. Дубелір – не тільки видатний вчений та інженер-залізничник світового рівня, і не тільки винятковий організатор залізничної справи, але він, безумовно, основоположник вітчизняної школи у застосуванні різних ідей та концепцій розвитку дорожнього будівництва. Його пріоритет у довгому ряді наукових досягнень - безсумнівний, а період розробки ним теорії притоку зливальних вод до штучних споруд став блискучою епохою в історії досягнень вітчизняного дорожнього будівництва. Власне у цій епосі тісно переплітаються діяльність В. М. Образцова і Г. Д. Дубеліра.

В. М. Образцов, усвідомлюючи покладене на нього завдання, підготував нарис про Г. Д. Дубеліра з метою відновити величний образ чудового вітчизняного вченого-інженера, знайомити усіх з його особистим життям, творчою діяльністю і боротьбою за наукові досягнення. Володимир Миколайович зазначає, що співпраця з Г. Д. Дубеліром не пройшла даремно. Знайомство з його науковим доробком дозволило йому самому зробити багато корисного в науці і техніці і стати загально визнаним спеціалістом в обраній ним галузі знання.

В. М. Образцов відзначає і великий авторитет Г. Д. Дубеліра в середовищі київських інженерів-залізничників. Суворий до себе і не менш вимогливий до інших, він був взірцем наукового діяча і практичного інженера для усього складу залізничників Південно-Західних залізниць. У сфері інженерів-залізничників і маститих вчених, яка все більше і більше поповнювалася видатними представниками науки, Г. Д. Дубелір мав багато друзів і прихильників. Він почував себе дуже добре в цій атмосфері інтенсивної діяльності і загального її визнання. У згаданому нарисі В. М. Образцов детально описує і громадську діяльність Г. Д. Дубеліра. Він наголошує, що останній витратив чимало енергії на організацію різних науково-дослідних установ, які виникли з його ініціативи. Доводилося пояснювати, переконувати та вести ділове листування.

В. М. Образцов увійшов у вітчизняну науку як засновник багатьох напрямків з історії науки і техніки. Центральне місце в його історико-науковій спадщині з самого початку історично-наукової діяльності займала історія окремих наукових та освітніх установ. Інтерес до цієї історії Володимир

Миколайович проніс через усе своє життя. Він багато зробив для пропаганди історично-наукових та історично-технічних знань і в царській Росії, а згодом і у Радянському Союзі. Прикладом цьому служить його фундаментальна праця «История развития транспорта Москвы» (1948) [27]. Необхідність підготовки такої фундаментальної праці В. М. Образцов усвідомлював завжди. Ця книга вченого відіграла особливу роль в науці, вона належить до витоків історично-наукового розуміння ролі Москви в розвиткові технічної думки, зокрема транспорту Москви, маючи значний вплив на подальший розвиток технічних досліджень. В. М. Образцов поетапно характеризує появу та розвиток ґрунтових і водних шляхів, починаючи з XII століття. Текст багато ілюстрований – унікальні фотографії захоплюють непересічного читача. Появу залізниць у Москві В. М. Образцов датує 1850-1870 роками. Відтак детально характеризує період 1870-1917 років. При цьому він зазначає, що спорудження нових залізниць зумовило побудову нових вокзалів, а також перебудову старих. У 1903 р. до міської Думи вперше було внесено проект Белінського про побудову у Москві метрополітену. Однак духовенство і консервативно налаштовані декотрі члени Думи перемогли – метрополітен заборонили будувати. Дещо менше пише В. М. Образцов про водний транспорт. Однак, багато уваги вчений приділив характеристиці розвитку транспорту Москви у радянський період – спочатку до 1941 року, в роки війни та післявоєнні роки. Завершується праця В. М. Образцова підрозділом «Подальші перспективи розвитку транспорту Москви», в якому автор наголошує на необхідності електрифікації залізниць мінімум на 100 км від Москви. Тут мова йде про плани будівництва окружної дороги з магістралями, які оминають Москву та про глибоке входження залізниць у центр міста. Багато уваги вчений приділяє побудові автострад та їх перетину із шляхами у різному рівні. Окремим пунктом є характеристика Московського залізничного вузла. На жаль, у даній праці В. М. Образцова дуже мало говориться про розвиток авіаційної складової транспорту – в основному про роль гелікоптерів. Завершує свою історико-наукову працю В. М. Образцов словами, що в наступні 15-20 років Москва стане ще більш потужним транспортним вузлом світу. Його передбачення справдились.

Не менш важливою історико-науковою працею є книга вченого «Железнодорожный транспорт в дни Великой Отечественной войны» (1943) [28]. Детально автор книги у хронологічному порядку описує хід функціонування залізничного транспорту під час Другої світової війни. У вступній статті «Від автора» він наголошує, що наші залізничники під час війни героїчно працювали на всіх ділянках залізничного транспорту, що вони з честю виходили із будь-яких ситуацій, які були обумовлені воєнною обстановкою. Машиністи, кондукторські бригади, станційні працівники безстрашно виконували свою роботу під час ворожих бомбардувань, вміло виводили потяги з під вогню. Залізничники, разом із працівниками органів військових сполучень фронтів і армій вміло організували безперервну діяльність армійських дільниць, роботу фронтових і армійських розпорядчих станцій і станцій забезпечення. В. М. Образцов наголошує, що фронт – не тільки там, де йде бій. Де б не був залізничник, він пам'ятав, що фронт повсюди, де готується дорога для армії,

навіть у глибокому тилу. Дана книга В. М. Образцова мала на меті показати мужність, винахідливість і сміливість залізничника, узагальнити досягнуте з тією метою, щоб ширше впроваджувати здобуте серед майбутніх поколінь залізничників. Не маючи змоги детально зупинитися на аналізі надзвичайно важливої історико-наукової праці В. М. Образцова, все ж відзначимо, що аналіз роботи залізничного транспорту під час Другої світової війни він починає з розгляду факторів успішної роботи транспорту. При цьому він патетично характеризує мужність і героїзм залізничників, здійснення невідкладних перевезень, економію палива, працю жінок, суміщення посад і кооперування, про стаханівський рух воєнного часу. Багато місця В. М. Образцов відводить характеристиці нових підходів до роботи на транспорті, кільцевим маршрутам, єдиному технологічному процесу, всьому новому у роботі залізничних станцій, характеристиці так званої «зеленої вулиці», проблемі безвідчипного навантаження та безвідчипного ремонту вагонів у воєнний час, використанню місцевих ресурсів і винахідництву залізничників і, нарешті, науково-дослідній і творчій роботі на транспорті. У розділі «Що потрібно зробити для покращення і підсилення роботи залізниці» В. М. Образцов охарактеризував такі пріоритетні напрямки діяльності залізничників: необхідний ремонт транспорту, прискорення обігу вагонів, покращення завантаження і вивантаження вагонів, характеристика єдиного технологічного процесу, боротьба із заторами при русі потягів, робота паровозів, інформація тощо.

Дещо пафосною виглядає наступна книга В. М. Образцова «Советский железнодорожный транспорт в Отечественной войне» [29]. Написана у 1945 р., після перемоги СРСР над фашизмом, вона є своєрідним підсумком звитяжних перемог радянських залізничників і мала, в першу чергу, політичне значення. Безперечно, після перемоги нашого народу у такій страшній війні, ця книга була дуже потрібною. Вона мала велике пізнавальне і повчальне значення. Написана на 48 сторінках, вона читається на одному диханні, без поділу на розділи і підрозділи і тому виглядає досконалим, цілісним доробком у нашій літературі воєнного часу. Як пересвідчуємося, В. М. Образцов прагнув дати чітку уяву про той внесок, який зробили залізничники у загальну перемогу радянського народу. Вчений переконливо показав, що діяльність залізничників протікала у тісному зв'язку з розвитком світової технічної думки. Він розумів, що питома вага внеску залізничників може бути правильно оцінена тільки при співставленні з внеском інших галузей народного господарства. Ось чому у своїх статтях В. М. Образцов постійно робить екскурси в історію світової науки і техніки. Немає сумнівів у тому, що дану книгу В. М. Образцова слід перевидати. Написана гарною літературною мовою вона і сьогодні матиме вагомий резонанс у читачів.

Загалом, В. М. Образцов залишив не тільки велику наукову спадщину в галузі історії науки і техніки, а й неперехідні моральні та гуманістичні, науково-культурні та громадянські традиції і цінності, так необхідні для відродження України сьогодні.

Література

1. Образцов В.Н. Памяти проф. Е.А. Гибшмана / В.Н. Образцов // Эксплуатация железных дорог. – 1934. - №4. – С.31-32.
2. Образцов В.Н. Г.Д. Дубелир – выдающийся теоретик и практик советского дорожного строительства (1874-1942). – Москва: Дориздат, 1949. – 56 с.
3. Образцов В.Н. Изобретатели и железнодорожный транспорт / В.Н. Образцов // Стахановец. – 1940. - №10. – С.19-20.
4. Образцов В.Н. Архитектурное отделение техникума в Биле / В.Н. Образцов // Зап. Моск. отд-ния РТО. – 1910. - №1. – С.1-15.
5. Образцов В.Н. Станция Bruxelles Nord и ее работа / В.Н. Образцов // Изв. Моск. инж. училища. – 1911. – Вып.5. – С.1-12. – [Научные труды; Ч.2].
6. Образцов В.Н. Промышленные училища / В.Н. Образцов // Вестник инженера. – 1915. - №23. – С.1-14.
7. Образцов В.Н. История развития рабочего факультета им. Калинина / В.Н. Образцов // Знамя рабфаковца. – 1922. - №1. – С.39.
8. Образцов В.Н. Опыт реорганизации учебной постановки в Московском институте инженеров ПС /В.Н. Образцов // Материалы по реформе высшего образования. – Москва: Госиздат, 1924. – Вып.1. – С.3-25.
9. Коган С. Владимир Николаевич Образцов. Директор научно-исследовательского ин-та инженеров ж.-д транспорта. Кандидат в члены Акад. наук СССР /С. Коган // Вестн. АН СССР. – 1938. - №11-12. – С.45-48.
10. Образцов В.Н. Горные дороги Швейцарии /В.Н. Образцов // Изв. Моск. инж. училища. – 1910. – Вып.4. – С.3-90. – [Научные труды; Ч.2].
11. Образцов В.Н. К вопросу о проектировании станций и расчет /В.Н. Образцов // Инженерное дело. – 1905. - №1. – С.102-157.
12. Образцов В.Н. Е пересмотру прправил о постройках, складах, раскопках и разсадках вблизи линии железных дорог / В.Н. Образцов // Инженерное дело. – 1905. - №4. – С.80-90.
13. Образцов В.Н. Транспорт и его будущее. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – 100 с.
14. Образцов В.Н. Г.Д. Дубелир – выдающийся теоретик и практик советского дорожного строительства (1874-1942). – Москва: Дориздат, 1949. – 56 с.
15. Образцов В.Н. Некоторые вопросы восстановления и эксплуатации железных дорог / В.Н. Образцов // Железнодорожный транспорт. – 1942. - №1. – С.46-57.
16. Образцов В.Н. Г.Д. Дубелир – выдающийся теоретик и практик советского дорожного строительства (1874-1942). – Москва: Дориздат, 1949. – 56 с.
17. Образцов В.Н. Железнодорожный транспорт в дни Великой Отечественной войны / В.Н. Образцов. – Москва: Профиздат, 1943. – 64 с.
18. Образцов В.Н. Советский железнодорожный транспорт в Отечественной войне / В.Н. Образцов. – Москва: Военное издательство, 1945.- 48 с.
19. Образцов В.Н. История развития транспорта Москвы / В.Н. Образцов. – Москва, 1948. – 32 с.
20. Образцов В.Н. Второй Всероссийский съезд рабфаков / В.Н. Образцов // Знамя рабфаковца. – 1923. – №6-7. – С.84-87.
21. Образцов В.Н. Некоторые итоги строительства рабфаков / В.Н. Образцов, В.З. Завадьё // Там само. – С.131-134.
22. Образцов В.Н. Рабочие факультеты и их учебно-организационное развитие / В.Н. Образцов // Там само. – 1925. - №4-5. – С.15.
23. Образцов В.Н. Очерк развития русских станций за период 1837-1925 гг. / В.Н. Образцов // Вестник путей сообщения. – 1926. - №15. – С.10-12.
24. Образцов В.Н. Железнодорожные музеи за границей / В.Н. Образцов // В бой за технику. – 1936. - №9. – С.20.

25. Образцов В.Н. Железнодорожный транспорт за 20 лет советской власти / В.Н. Образцов // Там само. – 1937. - №11. – С.8-12.
26. Образцов В.Н. Сорок лет на железнодорожном транспорте / В.Н. Образцов // Железнодорожная техника. – 1937. - №7. – С.69-70.
27. Образцов В.Н. История развития транспорта Москвы / В.Н. Образцов. – Москва, 1948. – 31 с.
28. Образцов В.Н. Железнодорожный транспорт в дни Великой Отечественной войны / В.Н. Образцов. – Москва: Профиздат, 1943. – 64 с.
29. Образцов В.Н. Советский железнодорожный транспорт в Отечественной войне / В.Н. Образцов. – Москва: Военное издательство, 1945.- 48 с.

Довганюк С.С. В.М. Образцов как историк науки и техники.

Исследуется вклад академика-железнодорожника В.Н. Образцова в историю науки и техники.

Ключевые слова: академик-железнодорожник, В.М. Образцов, история науки и техники.

Dovganyuk S.S. V.M. Obratstov as a historian of SciTech.

The deposit of academician-railroader V.N is investigated. Obratstova in history of SciTech.

Key words: academician-railroader, V.M. Standards, history of SciTech.

УДК 930+94

Довжук І.В.

УМОВИ ПРАЦІ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТ.

У статті розглядаються умови праці та соціальне забезпечення робітників шахт Донецького басейну в пореформений період.

Ключові слова: Донбас, шахтар, шахтарська праця, вугілля, лава.

Важка й небезпечна праця робітників вугільної промисловості Донецького басейну знайшла своє відображення в роботах гірничих інженерів, на сторінках газет та журналів, у спостереженнях очевидців, у художній літературі. Радянська історіографія широко використовувала цей матеріал як ілюстрацію для критики соціально-економічного устрою імперської Росії, взагалі викриття капіталістичного засобу виробництва шляхом нещадної експлуатації робітників. Однак слід зауважити, що соціально-економічний стан робітників дореволюційної Росії визначався не стільки самим характером капіталістичного виробництва, скільки нерозвиненістю капіталістичних відносин. Особливо це стосувалося соціального захисту робітників, їх політичних прав тощо.

Це питання так чи інакше зачіпали у своїх працях Л.Верещинський, Л.Ліберман, С.Потолов, А.Терпигорєв, П.Фомін, О.Нестеренко та інші дослідники.

Умови праці шахтарів Донбасу у зазначений період були мабуть найгіршими порівняно з іншими промисловими робітниками. А залежність умов праці та життя були одним з важливих чинників, що впливав на формування постійного кадрового складу робітників галузі. Санітарний лікар І.І.Лященко, аналізуючи ситуацію на шахтах Донбасу у 1913 р., писав: «З року в рік відчувається на рудниках брак робітників. Це зло, з яким усіляко борються

підприємці, і дарма борються, повного комплексу робітників усе ж немає. Його й не буде до тих пір, поки підприємці не відмовляться від грубої експлуатації праці, яка панує на рудниках, доки не поставлять працю робітника в більш менш прийнятні умови. Скоротять підприємці робочий день, дадуть кращі умови житла робітникам, і нестачі в робочих руках не буде» [1, 4-5].

Умови праці донецького шахтаря якнайкраще описані у споминах відомого гірничого інженера, академіка А.М.Терпигорева, який усе своє життя проробив на підприємствах Донбасу. Він писав: «Спускався шахтар при яскравому денному світлі. У темряві, так як будь-яких ламп біля стволу не горіло, шахтар виходив на двір біля стволу, який на той час називався рудничним... Далі починалася виробка, по якій було прокладено рейковий шлях, зазвичай одноколієний. Шахтар потрапляв до головної виробки. Тут була майже абсолютна темрява – шахта освітлювалася тільки лампами-кіптявками. Виробки були невисокі, приходилось йти схилившись. Підземні виробки багатьох шахт були зазвичай доволі довгими. Повздовжній штрек тягнувся як правило на 500 м, а часто і більше. Виробка була закріплена дерев'яною рамою, а стеля затягнута дошками: Тут же були укріплені рейки для відкатки, прокладена невеличка стежка для проходу і поруч канавка для води. По такому штреку шахтар приходив до місця своєї роботи. Для проходу до місця безпосередньої роботи шахтар пролізав через вір, розташований перпендикулярно до головної повздовжньої виробки. Сам отвір був невеликих розмірів, і шахтарю на колінах приходилось оповзати до свого робочого місця. Забійник або зарубник сидів навпочіпках або стояв на колінах. Його знаряддям праці були кайло або обушок. Вони протягом багатьох десятиріч були єдиними «механізмами» на шахтах» [2, 62-63].

Обсяг робіт шахтаря за зміну вимірювався «уроками» або «паями». Очисний забій розподілявся на «паї» – кожний забійник мав пай у дві сажні (близько 4 м). У забої розташовувались 15 чоловік, як на лавці у селі. Звідси й назва очисного забою – «лава». Відбите вугілля убиралося совковою лопатою з короткою ручкою, вагою більше 10 кг з вугіллям, робочим «навальником» у дерев'яний ящик, оббитий залізом з полоззями («санки»). Вага таких санок складала 3 пуди, а з вантажем – 13. Саме тому робочу зміну називали «упряжкою». Вивіз вугілля із забою, після «перелопачування» його по лаві здійснював саночник-тягальщик. Далі вугілля перевантажувалося у вагонетки по 30-35 пудів, а відкатник котив завантажену вагонетку до рудничного двору. Пізніше стала застосовуватися кінна відкатка. Відкатником і коногоном, як правило, були підлітки, а навантажувачами – діти 13-14 років [3, 17].

Л.Ліберман писав, що труд у копальнях – один з найважчих і найнебезпечніших видів праці. Робота вдень і вночі глибоко під землею, без сонця, світла і повітря, при тьмяному освітленні рудничних ламп силою не більше однієї-двох свічок; в атмосфері, насиченій одвічною сирістю, випарами людських тіл, кіптявою ламп, вугільним пилом, шкідливими газами, – усе це дуже погано впливало на організм людини. Серед професіоналів-гірників украй рідко можна було зустріти дійсно здорових людей, які дожили до похилого віку: зазвичай гірник дряхлів надзвичайно швидко і на 35-40 років

перетворювався на інваліда з постійною задишкою, тривким кашлем, з неминучим ревматизмом [4, 5].

Прохідники часто працювали по пояс у воді. Насоси для відкачування води працювали за допомогою пару, який тут же випускався у воду. Температура повітря доходила до 30-40°, а води – до 20°. Грілок і сушарок на шахтах не було, і робочі вимушені були у мокрій одежі бігти до себе в землянки. Згубно діяло на робітників і те, що дихати їм приходилось вугільним пилом у суміші з різноманітними газами.

Освітлення шахт здійснювалося в основному за допомогою відкритих ламп [1, 7]. Вони освітлювалися олеофантом, який при горінні виділяв велику кількість кіптяви. Кіпоть ця настільки псувала повітря, що звичайна людина, пробувши в такій шахті 1-2 години, підіймалася на поверхню з головною біллюю, а робітникам приходилось дихати таким повітрям 12 годин на добу. З початку ХХ ст. почали застосовувати закриті лампи, але підприємці економили на придбанні більш коштовного лампового скла зі шліфованими краями, які б не пропускали гримучий газ.

Сильно страждали шахтарі від вугільного пилу. У той час, як кожна шахта в Німеччині була оснащена водопроводом і у боротьбі з пилом застосовувалися різні зрошувачі, пульверизатори і т. ін., на шахтах Донецького басейну ніяких заходів по боротьбі з пилом не проводилось. Санітарний лікар І.І.Лященко писав, що йому була відома лише одна така шахта, яка мала водопровід. Між іншим, вугільний пил важливий не тільки як чинник, що забруднює повітря, він має велику небезпеку при вибухах рудничного газу. Відповідно ж до Гірничого закону в Російській імперії підприємців не зобов'язували мати водопровід на шахті [1, 8].

Дуже шкідливим для здоров'я робітника була й наявність вуглекислоти, вміст якої у шахтному повітрі доходив до 0,4%, тоді як у чистому повітрі відсоток вуглекислоти дорівнюється 0,04. Скупчення газу часто викликало вибухи, що призводило до численних жертв. Як свідчив колишній управляючий одним з найбільших вугільних рудників у Донбасі Л.Верещинський, «робота у шахтах, висотою в 1-2 чверті дійсно каторжна. У цьому низькому просторі лежить людська істота, бідняк, в якого може десь там далеко є рідні, сім'я, яка з томливим сумом очікує, коли їх годувальник надішле гроші, а він видобуває їх на глибині 20-40 сажень по коліно у воді або в горизонтальному стані, не маючи можливості розправити стомлені члени, у диму й кіптяві лампи...» [5, 2-3].

Про брак повітря та недостатню вентиляцію у шахтах свідчать рапорти окружних гірничих інженерів. Так, на початку 1911 р. окружним гірничим інженером Юзівського гірничого округу Беловим було проведено інспекцію рудників Новоросійського товариства. І всюди ним робилися висновки про незадовільний стан вентиляції на усіх шахтах та брак повітря, що навіть приводило до смертних випадків. І якщо такі найбільші шахти Донбасу, як «Ветка» Новоросійського товариства не були належним чином обладнані вентиляцією, то що можна було говорити про інші. Усі шахтарі працювали позмінно. Одна зміна у забійника була денна, інша – нічна. Робітники, які

працювали у денну зміну, часто цілими тижнями не бачили світла. У шість годин вранці вони спускалися в шахту, а коли підіймалися через 10-11 годин, у кращому випадку були присмерки [6, 70].

Як уже зазначалось, в основному шахтарська праця була ручна. Іноземні шахтовласники робили спроби частково замінити шахтарську працю механізмами. Але спроби ці рідко вдавалися. Машина, випсані з-за кордону, опинялись абсолютно не пристосовані до місцевих шахт. Їхня продуктивність нерідко виявлялась меншою за ручну працю шахтарів, а затрати часто не окупалися. Питання про механізацію вуглевидобутку розглядалося тоді виключно з точки зору її фінансової ефективності, про полегшення праці шахтарів ніхто не піклувався [6, с.71-72].

Залишала бажати кращого й охорона праці на шахтах Донбасу. Взагалі вугільна промисловість була та й залишається галуззю, особливо неблагополучною щодо умов праці й техніки безпеки. Якщо у всій дореволюційній промисловості Російської імперії, що знаходилась під наглядом фабричної інспекції, частота нещасних випадків усіх видів знаходилась за 1904-1912 р. на рівні 4,3%, то в гірничозаводській промисловості вона наближалась до 11%, тобто була вище у 2,5 рази. При цьому каліцтва у гірничозаводській справі носили значно більш тяжкий характер, ніж в інших галузях промисловості. У 1904-1905 рр., наприклад, смертельних випадків тут було у п'ять разів більше, ніж у всій промисловості (0,1% проти 0,02% по всій промисловості) [7, 206].

У розглядуваний час спостерігався з кожним роком зростаючий травматизм робітників. Тільки за 16 років – з 1885 по 1900 рр., за офіційними даними, на вугільних шахтах Донбасу загинуло 1288 і було покалічено 2179 робітників [8, 168-169]. Були періоди, коли в Донбасі ледве не кожного місяця відбувались вибухи гримучого газу, підземні пожежі, які уносили багато людських життів [2, 122].

Слід відзначити, що Статистичне бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії ретельно відстежувало статистику нещасних випадків у гірничодобувній і гірничозаводській промисловості. Для цього на місця Рада з'їзду надсилала цілий штат статистиків. Але на запитання відповідали далеко не всі фірми. Так, у 1904 р. зі 163 фірм відповіло 111, або 68,1% опитуваних, але ці підприємства давали 85,05% усього видобутку вугілля Донецького басейну за 1904 р., а саме 11,192 млн т з 13,160 млн. У 1905 р. зі 147 фірм відповіли 100, або 68,03%, що давали 79,10% видобутку палива, тобто 10,313 млн з 13,037 млн т. У 1906 р. зі 151 відповіли 127 фірм, або 84,10%, що становило 81,49% усього видобутку вугілля, а саме 12,131 млн з 13,884 млн т. У 1907 р. зі 131 фірми відповіли 98, або 74,81% (79,70% усього видобутку – 13,846 млн з 17,372 млн т). У 1908 р. зі 166 фірм відповіли 108, тобто 65,06% з 15,629 млн т загального видобутку басейну, що склало 85,58% усієї продуктивності копалень.

У 1904 р. із загальної кількості робітників опитуваних фірм у 77767, обстеження охопило 72237 осіб, або 92,87% їхньої загальної кількості. У 1905 р. з 83383 робітників відповідно 66030 (79,19%); у 1906 р. – з 91047 робітників –

Випуск 23. Частина 1

78289 осіб; у 1907 р. – 93501 особа з 116913, або 79,98%; у 1908 р. – 110752 зі 134325, або 82,54% загальної кількості робітників, які працювали на усіх опитуваних промислах. За даними статистичного бюро Ради з'їздів, у 1904 р. з 72237 осіб отримали ушкодження 22295 осіб; у 1905 р. з 66030 робітників отримали ушкодження 24840 осіб; у 1906 р. відповідно із 78289 – 28474; у 1907 р. – з 93501 особи постраждало 30525; у 1908 зі 110752 осіб постраждали 30176 осіб [9, 2-3].

Наведені дані по абсолютній кількості постраждалих дещо розходяться з даними, наведеними у коментаріях санітарного лікаря І.І.Лященко до експонатів Всеросійської гігієнічної виставки 1913 р., які також були складені за статистичними даними Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, але в показниках на одну тисячу робітників вони повністю співпадають, що свідчить про їхню достовірність.

Кількість нещасних випадків у 1904-1908 р. [1, с.17]

	На 1 тисячу робітників					Абсолютна кількість				
	1904	1905	1906	1907	1908	1904	1905	1906	1907	1908
Усього постраждалих	308,8	376,19	363,7	326,47	272,46	26213	31489	34935	38300	35207
Вбитих та померлих від ран	1,93	2,23	2,34	2,41	5,19	165	270	211	282	620
Постраждалих з постійною втратою дієздатності:										
повною частковою	0,11 16,33	0,21 25,61	0,31 28,21	0,22 21,56	0,15 18,87	10 1386	18 2138	29 2711	25 2530	20 2442
Тимчасово не працездатних	284,93	340,29	320,85	292,08	241,01	24185	28407	30832	34266	31188
Постраждалих з нез'ясованими наслідками	5,50	7,86	11,99	10,20	7,24	465	656	1152	1197	937

Отже, з таблиці бачимо, що за даними самих гірничопромисловців усі робітники копалень Донбасу обов'язково отримували будь-яке каліцтво. При чому на кожний робочий день з року в рік приходилось у середньому не менше як по одному вбитому або померлому від ран. У такі ж роки, як 1908 р. – коли стався вибух на Риковських копальнях, а у 1911 р. – вибух на шахті «Італьянка», кількість жертв значно збільшувалася.

Дня порівняння можна навести статистику смертних випадків робітників вугільної галузі у різних державах.

Статистика смертних випадків робітників вугільної галузі у різних країнах на (1000 осіб) [1, 17]

	Росія (Донбас)	Франція	Пруссія	Бельгія	Англія	США	Австрія
1893	2,63	0,89	2,63	1,12	1,55	2,53	-
1898	3,73	1,08	2,88	1,40	1,28	2,56	0,92
1903	1,82	1,02	1,83	1,14	1,26	3,14	0,85

1908	5,19	-	2,74	1,07	1,32	3,96	-
у середньому за 16 років	2,69	1,59	2,30	1,11	1,36	3,19	1,08

Отже, за кількістю смертних випадків Донбас посідав друге місце після США.

Саме для Донецького басейну питання про створення найбільш небезпечних умов праці набуло особливу гостроту. Справа в тому, що вугільні шари цього басейну відзначались газонасиченістю. У 1901-1906 рр., наприклад, було близько 100 газових шахт – кількість для того часу дуже значна. У 1898 р. на шахті «Іван» (Макіївка) відбувся великий вибух гримучого газу, від якого загинуло за офіційними даними 75, а за неофіційними – 150 осіб. У 1905 р. у тій же шахті загинуло вже не 150, а більше 300 осіб. У 1908 р. на Риковських копальнях відбувся страшний вибух, жертвами якого стали 270 чоловік [10, 72]. У 1901-1906 рр. через застосування у шахтах відкритих ламп відбулося 13 потужних вибухів. Не рятувало застосування іншого типу ламп – так званих попереджальних [2, 22-23].

Фахівці повсякчас аналізували причини нещасних випадків, висували різноманітні пропозиції щодо їхнього усунення. Уже на той час проводились комплексні обстеження вугледобувних підприємств з метою з'ясування рівня їхньої вибухонебезпечності та вдосконалення технічного оснащення [11, 42, 44, 45]. На підставі чисельних обстежень та обговорень були розроблені та затверджені на державному рівні відповідні інструкції з нагляду за приватним гірничим підприємством. Серед них важливе місце посідали «Правила для ведення горних работ в видах их безопасности» [12, 11-19].

Запровадження та дотримання цих правил дозволяло, з одного боку, позбутися певних ризиків нещасних випадків у процесі вуглевидобутку, а з іншого – зменшити матеріальні витрати власників підприємств на відшкодування постраждалим, однак загалом це не звільняло гірничопромисловців від відповідальності за втрату підлеглими робітниками працездатності. Тому власники приватних вугледобувних підприємств сплачували потерпілим у разі нещасних випадків чи виробничого травматизму з вини інших осіб відповідні компенсації згідно зі статтями «Устава горного». Значну матеріальну допомогу потерпілим та їхнім родинам надавало засноване у 1882 р. на кошти вуглепромисловців Товариство допомоги гірникам Півдня Росії.

Однак у більш чітко окреслених розмірах матеріальні компенсації внаслідок нещасних випадків потерпілі почали отримувати на підставі законодавчо затверджених 2 червня 1903 р. «Правил о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно их семейств в предприятиях фабрично-заводской, горной и горно-заводской промышленности», які з означеного часу набули чинності на всій території Російської імперії [12, 20-28].

Згідно цих правил, власники гірничих підприємств сплачували робітникам, «без различия пола и возраста», за втрату більш ніж на три дні працездатності від тілесного ушкодження, спричиненого йому роботами на виробництві

підприємства, як витрати на лікування, так і матеріальні відшкодування у визначених розмірах. Якщо наслідком нещасного випадку ставала смерть робітника, то відповідні відшкодування отримували члени його родини [12, 10]. Після набуття чинності цього закону Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії одразу включила до порядку денного XXVIII з'їзду (жовтень 1903 р.) питання про допомогу гірникам Півдня Росії, потерпілим унаслідок нещасних випадків та їх родинам.

Слід відзначити, що Гірничий департамент відстежував дотримання закону на місцях, про що свідчать циркуляри про збір даних протягом 1904-1908 та 1909-1910 рр. щодо відшкодування власників гірничої та гірничозаводської промисловості потерпілим від нещасних випадків робітників і службовців та членів їхніх родин.

Одним з найважливіших чинників життєвого рівня робітників є їхня заробітна платня. Для Донбасу, як і для всього гірничопромислового Півдня на той час характерним був порівняно високий рівень заробітної платні робітників провідних галузей промисловості, у тому числі вугільній. Це пояснювалося безперервним зростанням промислового виробництва в регіоні, а також дефіцитом робочих рук. У вугільній промисловості у післяреформений період переважала сезонна праця, тому відносно високий добовий виробіток, що складав 1-1,5 крб. унаслідок частих перерв у роботі давав не більше 12-13 крб. на місяць (близько 140-160 крб. на рік) [13, 45-46]. Інтенсивний розвиток вугільної промисловості у 80-90-х роках супроводжувався і підвищенням номінальної заробітної платні робітників. З 1884 по 1990 р. середньорічний заробіток донецьких шахтарів збільшився на 47% – з 234 до 343 крб., причому у забійників цей приріст складав навіть 69% – з 251 до 425 крб. [8, 152]. На початку XX ст. заробітна платня різних робітників на копальнях Донбасу у середньому складала від 40 коп. до 1 крб. 50 коп. [1, 11]. Середня річна заробітна платня шахтаря до початку 1913 р. порівняно з 1904 і 1907 р. змінювалась таким чином: 1904 р. – 266 крб.; 1907 р. – 345 крб.; 1913 р. – 413 крб. Отже, ріст у 1913 р. від рівня 1904 р. склав 55%. У середньому у гірничій та гірничозаводській промисловості Півдня заробітна платня піднялась на 32-33% від рівня 1904 р., коли по всій промисловості Російській імперії середня річна зарплата за вказаний період піднялася з 206 до 264 крб., тобто на 28% [7, 226].

Отже, заробітна платня шахтаря Донбасу була більшою і випереджала у своєму рості заробітну платню в інших галузях промисловості царської Росії. Причини були тому різні. По-перше, постійний брак робочих рук у вугільній промисловості Донбасу, яка швидко розвивалася наприкінці XIX – на початку XX ст. Для того, щоб забезпечити кадрами підприємства вугільної промисловості, слід було залучати сюди робітників з інших регіонів Росії, а це можна було зробити тільки за рахунок високої заробітної платні, якої не було в інших промислових регіонах. По-друге, великі прибутки, які отримували шахтовласники Донбасу, давали їм можливість оплачувати працю робітників вище, ніж в інших галузях та регіонах імперії. І, по-третє, праця шахтаря була важкою і небезпечною.

Слід також зазначити, що підприємці при визначенні заробітної платні постійно враховували кон'юнктуру ринку праці. Так, щоб затримати робітників від відходу на польові роботи, заробітна платня з 1 травня підвищувалась на 5-10 коп. на день, а у зимовий час, коли приплив робітників на шахти підсилювався, заробітна платня знижувалась [14, 103].

Майже на всіх рудниках практикувався щомісячний розрахунок з робітниками, але, як правило, заробітна платня затримувалась на два-чотири, а іноді й на п'ять-шість місяців. Це навіть обговорювалось у договорах з артілями про право підприємця затримувати зарплату на півмісяця або місяць. Але, як правило, цей договір порушувався. Зрозуміло, що при таких термінах затримки заробітної платні робітникам необхідно було десь отримувати продукти харчування, і це брав на себе підприємець. Шахтовласники влаштовували на своїх підприємствах склади з продуктами, щоб задовольнити потреби працівників. Продукти видавалися у кредит за рахунок майбутнього заробітку. Однак ціни на ці продукти були вищими ніж на місцевих продуктових ринках. В умовах Донбасу, коли промислові підприємства часто розміщувалися прямо у степу, у віддаленості від населених пунктів, єдиним місцем, де могли отримувати продукти харчування працівники, були рудничні лавки підприємців, підрядників.

Зроблене Л.Ліберманом у 1901 р. бюджетне обстеження робітників Кальміус-Богодухівських копалень Олексіївського гірничопромислового товариства показали таке. Витрати на харчування одного робітника в артілі з 14 осіб складали 9 крб. 33 коп., а з урахуванням витрат на одяг та інші потреби – 15 крб. 33 коп. на місяць, у той час як середній заробіток дорівнювався на той час 23 крб. 17 коп. Розходи сім'ї з чотирьох осіб (чоловік, дружина і двоє дітей) повинні були складати не менше 37 крб. на місяць [15, 40-42]. Загалом ці розрахунки підтверджуються як джерелами, так і багатьма дослідженнями [16, 180-181]. Якщо члени родини шахтаря не працювали, то його заробітку не вистачало на її утримання. За таких умов єдиним виходом для робочих сімей було різке обмеження раціонів харчування, або недоїдання, або пошуки додаткових джерел доходу. До таких відносилась робота дітей і жінок на виробництві, кухарками в артілях, здача одиноким робочим кімнати з харчуванням та інше.

Як бачимо, незважаючи на те, що заробітна платня шахтаря Донбасу була вищою порівняно з оплатою в інших галузях промисловості й мала тенденцію до зростання, вона не могла повною мірою задовольнити витрати усієї родини.

Таким чином, найбільша категорія пролетаріату Донбасу – шахтарі знаходились чи не в найгіршому стані за умовами праці. Незважаючи на певні технологічні та технічні нововведення вуглевидобуток відбувався в основному за рахунок мускульної сили робітників. У зв'язку з особливостями шахт Донбасу праця шахтаря на них була найнебезпечніша не тільки в Росії, але майже у світі. Щоб залучити працівників на копальні підприємці застосовували різноманітні «винаходи» – від збільшення заробітної платні до невиклат її місяцями.

Дана проблематика має подальші перспективи дослідження, у тому числі щодо побутових умов шахтарів Донецького басейну.

Література

1. Углекоп Донецкого бассейна. Краткая объяснительная записка к экспонатам, сост. сан. врачом И.И.Лященко. – Екатеринослав, 1913. – 39 с.
2. Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера. - М.: Изд-во АН СССР, 1956. - 272 с.
3. Подземельный И. Корни твои, Донбасс // Сбойка. – 2003. – №6-7.
4. Либерман Л.В. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. – М.: Мосполиграф, 1929. – 136 с.
5. Верещинский Л. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. Очерк. – СПб., 1893. – 23 с.
6. Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера. - М.: Изд-во АН СССР, 1956. - 272 с.
7. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с.
8. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М.-Л.: АН СССР, 1963. – 256 с.
9. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1904-1908 годы. – Харьков, 1910. – 64 с.
10. Либерман Л.В. В угольном царстве. Очерки условий труда, быта и развития промышленности в Донецком бассейне. – М.: Красная новь, 1924. – 165 с.
11. Исследование причин несчастного случая, имевшего место 18 июня 1908 г. на Рыковских копиях Екатеринославского горнопромышленного общества в Таганрогском округе области Войска Донского, и меры к возможному предупреждению таковых случаев на будущее время // Горный журнал. – 1908. – №10. – С.1-53.
12. Адрес-Календарь «Южного Горнозаводского и Торгово-Промышленного района» на 1908 год. Настольная и справочная книга для всех. Год издания первый. – Юзовка: Издание И.Д.Валлерштайна. – 364 с.
13. Иславин В. Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого бассейна // Горный журнал. – 1875. – Т.1. – С.39-95.
14. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.). – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с.
15. Лимберман Л.В. В стране черного золота. Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса. – М.-Л.: Гос. изд., 1926. – 194 с.
16. Серый Ю.И. Рабочие юга России в период империализма (1900-1913). – Ростов-на-Дону, 1971. – 212 с.

Довжук И.В. Условия труда шахтеров Донбасса на рубеже XIX-XX вв.

В статье рассматриваются условия труда и социальное обеспечение рабочих шахт Донецкого бассейна в пореформенный период.

Ключевые слова: Донбасс, шахтер, шахтерский труд, уголь, лава.

Dovzhuk I.V. The conditions of miners' labour of Donbass region on border of XIX-XX-th century.

The conditions of labour and social welfare of coal mines' workers of Donbass region are examined in the period after reforms.

Key words: Donbass region, miner, miner's labour, coal, lava.

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано та систематизовано джерельну базу щодо вивчення процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції Радянської України 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: соціально-історичний тип, аграрна інтелігенція, джерельна база.

Аналіз особливостей повсякденного життя аграрної інтелігенції в Україні у 20-і рр. ХХ ст. є актуальним, оскільки дозволяє з'ясувати її справжню роль у формуванні національної свідомості та агрономічної культури, виявити деструктивні фактори руйнування інтелектуального потенціалу українського суспільства того періоду, переглянути власний досвід трансформації системи сільськогосподарської освіти та її впливу на наукову творчість і життєдіяльність інтелігенції. Актуальність науково-історичного дослідження не означає прагматичного копіювання соціального досвіду попередніх років, а передбачає передусім його критичне врахування з точки зору національно-культурних пріоритетів та загальноцивілізаційних норм. Як і будь-яке дослідження, ця робота повинна базуватися на використанні відповідного джерельного матеріалу, відбір якого проводився відповідно до основної мети та завдань твору, з урахуванням ступеня висвітлення певних його аспектів попередниками [1-4].

Авторка даної статті поставила за мету проаналізувати та систематизувати джерельну базу щодо вивчення процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції Радянської України 20-х рр. ХХ ст.

Метою пошуків джерельних матеріалів було не лише відновлення історичної правди та особливостей повсякденного життя земельної інтелігенції, але й визначення тенденцій, які характеризують сучасне становище аграрного інтелігента в Україні. Під час осмислення джерельного матеріалу авторка прагнула вивчити та дослідити уроки минулого, які є необхідними і важливими для сьогодення при обранні напрямків вирішення соціально-економічних проблем у державі.

Джерельна база проблеми, що досліджується, являє собою комплекс різноманітних матеріалів, які відповідно до загальноновизнаного принципу розподілу джерел можна класифікувати на неопубліковані (архівні) та опубліковані.

Неопубліковані джерела з даної теми представлені документами фондів центральних органів влади, громадських об'єднань, місцевих органів виконавчої влади всіх рівнів.

З метою всебічного розкриття проблеми вважаємо за доцільне звернутися до документів і матеріалів, які зберігаються у двох центральних державних архівах (Центральному Державному архіві Вищих органів влади України (ЦДАВОУ) та Центральному Державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)), а також до фондів трьох обласних архівів України

(Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Державного архіву Луганської області (ДАЛО) та Державного архіву Київської області (ДАКО)).

Якщо матеріали центральних державних архівів дозволяють дослідити різні аспекти життєдіяльності представників аграрної інтелігенції по країні в цілому, то архівні джерела ДАПО, ДАЛО і ДАКО надають можливість проведення порівняльного аналізу соціально-економічного і матеріально-побутового становища аграрників у різних частинах України. Крім того, у центральних архівах України містяться документи по всіх областях України, які дублюють матеріали відповідних обласних архівів [5].

Вивчення фондів ЦДАВОУ допомогло по-новому розглянути процеси, які відбувалися у 1920-х рр. в аграрному секторі України, а також відслідкувати політику радянської влади по відношенню до сільськогосподарських спеціалістів як «старої», так і «нової» формації, до їх матеріально-побутового становища.

Політика більшовицького керівництва та НКЗС щодо представників аграрної інтелігенції, їхніх умов праці та забезпечення життєдіяльності знайшла своє відображення у матеріалах фонду Народного комісаріату земельних справ УРСР (Ф. 27). Фонд представлений циркулярами, положеннями, постановами, наказами, декретами, звітами, планами і кошторисами, іншими документами НКЗС, а також сільськогосподарського і дослідного відділів та науково-технічного сектору. Джерела цього фонду висвітлюють питання щодо забезпеченості губернських земельних відділів сільськогосподарськими спеціалістами та колювання їхньої заробітної плати [6]; щодо фактичного розміру броньованого пайку для окремих спеціалістів [7]; щодо діяльності Сільськогосподарського наукового комітету при НКЗС УСРР [8]; про стан досвідних установ та проведення екскурсій по них [9]; про науково-агрокультурну діяльність аграрної інтелігенції [10] тощо.

Певний інтерес для нашого дослідження становили документи фондів Народного комісаріату освіти УРСР (Ф. 166) та Управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР (Ф. 318, 1932-1941 рр.). Зокрема, матеріали першого з названих фондів дають змогу дослідити професійну діяльність аграрної інтелігенції Харківського [11] та Одеського [12] сільськогосподарських інститутів. А зі статистичних таблиць до збірника «Культурне будівництво в УРСР», які містяться у другому фонді [13], можна черпати цінні цифрові дані щодо кількісного поповнення лав «нової» генерації інтелігенції.

Корисні матеріали з точки зору даного дослідження розміщуються у фонді Всеукраїнського комітету сприяння вченим (Ф. 331). Звернення до них допомогло не лише розкрити окремі аспекти матеріально-побутового становища представників земельної інтелігенції [14], а й вивчити матеріали судових справ деяких наукових робітників, наприклад агронома Б. Усовського та інших [15].

Цінними є документи фонду Всеукраїнського комітету Всесоюзної професійної спілки сільськогосподарських і лісових робітників (ВУК СГЛР, Ф. 2841). Фонд містить такі документи: листування з питань житлового

забезпечення [16]; протоколи і звіти НКЗС з питань заробітної плати та персональних ставок, соціального забезпечення, переїздів і їхньої оплати, відпусток тощо [17]; відомості про заробітну плату агрономів [18], про тарифні питання щодо спеціалістів [19], з охорони праці та санаторно-курортного лікування [20]; дані про ціни на сільськогосподарські продукти [21]; про заробітну плату спеціалістів сільського господарства та колективні умови у лісовому господарстві [22]; про кадрові питання [23]; про поліпшення умов праці спеціалістів сільського та лісового господарства [24], про харчування [25] та інші питання. Більшість документів цього фонду вводяться до наукового обігу вперше.

Важливе значення для комплексного дослідження обраної теми також мають джерела фондів ЦДАГОУ. Документи Центрального комітету Комуністичної партії України (документи відділів ЦК КП(б)У, Ф. 1. - Оп. 20. - Ч. I-II) представляють для нас особливий інтерес, оскільки містять неопубліковані матеріали правлячої на той час КП за 1920-і рр. та політичних партій, які існували у країні у 1921-1925 рр. Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У, бюлетені, телеграми, звіти, циркуляри, інструкції, плани роботи дозволяють з великою мірою історичної достовірності відслідкувати політику вищого партійно-державного керівництва у галузі культурної діяльності та економічних реформ, з'ясувати мотиви того чи іншого ставлення державних керманців до представників аграрної інтелігенції, а також зрозуміти механізми впровадження у життя низки законодавчо-нормативних актів, пов'язаних із встановленням тотального контролю за повсякденним життям і працею спеціалістів сільськогосподарського профілю.

У Державному архіві Луганської області привертають увагу матеріали фондів Старобільського окружного КП(б)України (Ф.П-4.-Оп.1); Луганського окружного КП(б) України (Ф.П-34.-Оп.1); Земельного відділу виконкому Луганської міської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф.Р-1058.-Оп.1); Луганської районної колгоспної спілки „Райколгоспспілка” (Ф.Р-1107.-Оп.1); Луганського окружного відділення професійної спілки сільськогосподарських та лісових робітників Луганського округу (Ф.Р-1967.-Оп.1) тощо.

У Державному архіві Київської області корисними є фонди Київського губернського земельного відділу (Ф. Р-349. – Оп. 1); Київської округової спілки сільськогосподарських колективів (Ф. Р-510. – Оп. 1) та Київського губернського відділу Всеросійської професійної спілки працівників землі та лісу (Ф. Р-712. – Оп. 1). Зокрема, фонд Київського губземвідділу представлений наказами, постановами та інструкціями НКЗС, доповідями і доповідними записками про роботу сільськогосподарського відділу, протоколами нарад спеціалістів-агрономів, листуванням з агрономічними закладами, стенограмами засідань Всеукраїнської наради працівників земельних органів та іншими документами.

Серед фондів Державного архіву Полтавської області актуальними стали фонди Лубенського окружного Земельного відділу Лубенського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських

депутатів (окрземвідділ), м. Лубни Лубенського округу Полтавської губернії (Ф. 2014), Лубенської окружної спілки сільськогосподарських колективів (окрколгоспспілка), м. Лубни Лубенського округу (Ф. 2229), Гадяцького районного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (райвиконком), м. Гадяч Гадяцького району Роменського округу Полтавської губернії (Ф. 3121), Земельного відділу Лохвицького повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (повітземвідділ), м. Лохвиця Лохвицького повіту Полтавської губернії (Ф. 3276), Земельного відділу Гадяцького повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (повітземвідділ), м. Гадяч Гадяцького повіту Полтавської губернії (Ф. 3281), Земельного відділу Пирятинського повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Пирятин Пирятинського повіту Полтавської губернії (Ф. 3464), Лубенського окружного комітету професійної спілки сільськогосподарських і лісових робітників, м. Лубни Лубенського округу (Ф. 3608).

Зокрема, фонд 2014 містить копії циркулярів, положень, обіжників і розпоряджень НКЗС УРСР з питань розподілу спеціалістів сільського господарства, організації агрономічних курсів для них, списків землемірів і землевпорядників [26], а також ветеринарного й агрономічного складу Лубенської округи [27], що дає змогу відслідкувати професійний ріст та джерела поповнення аграрної інтелігенції округи. Серед документів фонду 2229 інтерес представляють план проведення «свята врожаю» на Лубенщині та листування з НКЗС з цього приводу [28], а також інформація про розверстку місць на робітфаки [29].

Матеріали інших фондів ДАПО є цінними джерелами отримання інформації щодо агрономічної пропаганди та участі у ній земельної інтелігенції [30]; щодо обліку агроперсоналу України [31]; про харчування та матеріальне становище аграрників [32]; про відкриття санаторію у маєтку Туган-Барановського [33]; про ціни на сільськогосподарські продукти та товари першої необхідності [34] тощо.

Більша частина архівних матеріалів маловідома або вперше вводиться до наукового обігу. З великого обсягу виявлених і досліджених архівних матеріалів, відповідно до принципів історизму, об'єктивності та хронологічно-проблемного методу, нами відібрані, систематизовані та проаналізовані дані, які найбільш повно дозволяють досягти мети та реалізувати завдання даного дослідження.

Опубліковані джерельні матеріали, які розкривають різні аспекти процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції Радянської України у 20-і рр. ХХ ст., умовно можна розділити на кілька груп: 1) законодавчі, розпорядчі та нормативні акти державних органів влади 20-х рр. ХХ ст.; промови і виступи партійних діячів; підготовчі матеріали до створення документів (проекти, інформації, доповідні записки, політичні доповіді); пропагандистсько-агітаційні та звітні матеріали; типові плани діяльності партійних і громадських організацій; офіційне листування; збірники творів і

мемуари партійних діячів; 2) статистичні видання, довідниково-фактологічні матеріали; 3) навчальні посібники, хрестоматії та інші доробки представників аграрної інтелігенції 20-х рр. ХХ ст.; 4) періодичні видання періоду, що досліджується.

Отже, першу групу джерел складають документи, які були нормативно-правовою основою для впровадження у життя розробленої більшовицьким керівництвом політики щодо інтелігенції взагалі й аграрної зокрема [35-46].

Радянськими істориками у тематичних збірках введено до наукового обігу велику кількість історичних документів стосовно проведення нової економічної політики, окремих аспектів професійної, суспільно-політичної та громадсько-культурної діяльності представників аграрної інтелігенції, що дозволило повному оцінити суть та цілі їх залучення до соціалістичного виробництва у процесі відновлення і реконструкції сільського господарства, їх освіти, надання культурних, медичних та побутових послуг тощо [47-54].

У документах таких тематичних збірників наявні відомості щодо заходів з охорони праці спеціалістів сільського господарства, про рівень їх суспільно-політичної і громадської активності, культурне, медичне та побутове обслуговування. Деякі документи присвячені проблемі ліквідації агрономічної неграмотності серед селян та ролі представників аграрної інтелігенції у її подоланні. Збірникам документів, які були видані за радянських часів, властива односторонність у відтворенні подій. Сучасні видання документів охоплюють лише питання виробничої діяльності представників земельної інтелігенції, тому вказані тематичні збірки не забезпечують вичерпної і повноцінної бази для отримання цілісної об'єктивної картини при проведенні наукової роботи.

Окремою підгрупою джерел виступає мемуарна література, спогади партійних лідерів, передовиків виробництва та інших діячів, у яких розкриваються не лише факти, які були відомі обмеженому колу людей, але й суб'єктивні оцінки подій, сучасниками яких були автори.

На особливу увагу з точки зору опису подій того часу заслуговують мемуари політичних та громадських діячів, котрі широко використовувалися не лише у західній науковій літературі, а й у радянській. Одним із авторів таких мемуарів є російський соціал-демократ, публіцист і філософ М. Вольський, за псевдонімом М. Валентинов. Його книга «Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания» [55] є не тільки історико-мемуарним твором, але і важливим підсумком життя автора, оскільки у ній знайшли своє відображення кращі роки його суспільно-літературної діяльності, атмосфера ідеологічних конфліктів, соціальних пошуків, надій і сподівань інтелігенції 20-х років. Безперечно, значною є цінність цих спогадів і як історичного джерела, яке багато в чому доповнює офіційні документи та періодику того часу.

Важливе значення мають статистичні дані. Статистика 1920-х рр. досить неоднозначна і не завжди об'єктивна. Статистичні дані, які носили загальний характер та охоплювали майже увесь спектр життя суспільства, знаходяться у збірниках Центральної Статистичної Управи «Україна в цифрах», «Україна: Статистичний щорічник», «Динаміка Народного Хазяйства» [56-62] та ін.

Статистичні дані, які містяться у цих виданнях, відрізняються за методами їх отримання та базуються на результатах вибірових досліджень, котрі різняться за багатьма параметрами, наприклад, за часом проведення, обсягом обстежених об'єктів, критеріями оцінки тощо. Такі обставини, звісно, ускладнили можливість їх порівняльного аналізу, до того ж, інколи одні й ті самі показники у різних статистичних збірниках не співпадають. На початку 20-х років статистичні відомства ще намагались об'єктивно висвітлювати реальну ситуацію в Україні, постійно порівнюючи її із даними довоєнного періоду. Однак уже в середині 20-х років значно зменшується кількість коментарів до таблиць і схем, що створює певні труднощі у роботі зі збірниками. Зменшується кількість матеріалів, які показують життя представників інтелігенції; більше уваги приділяється розвитку колективної форми господарювання, а також намаганням влади приховати дійсні демографічні втрати у період голоду 1921-1922 років та економічні прорахунки у середині 20-х рр.

Отже, статистика, яка була опублікована в умовах ідеологічного та політичного тиску, не відображає дійсної картини матеріального становища представників аграрної інтелігенції України періоду 20-х рр. ХХ ст.

Опубліковані навчальні посібники, підручники [63], хрестоматії [64] та інші доробки [65-70] представників аграрної інтелігенції 20-х рр. ХХ ст. дають можливість повніше з'ясувати реальний перебіг подій того часу в Україні, а також із певною мірою історичної достовірності «побачити» УСРР 20-х рр. очима аграрників.

Наведені у згаданих роботах факти, навіть не зважаючи на їх суб'єктивність та вплив радянської ідеології, є цінними для нашого дослідження у контексті об'єктивного висвітлення подій.

Джерелознавчий характер мають матеріали періодичних видань, які виходили в УСРР у 20-і рр. ХХ ст., оскільки вони завжди були лакмусовим папірцем будь-якого суспільства, тому їхнє значення важко переоцінити. Серед таких видань наукове значення з точки зору обраної теми мають наступні: орган Київської філії сільськогосподарського наукового комітету України, Київського окрземуправління та агрономічної секції окрвідділу профспілки Всеробітземліс «Агроном»; щомісячник науково-технічної секції Укрбюро Всеробітземлісу «Земельник», який у 1925 р. було реорганізовано в «Український агроном» – науково-агрономічний та громадсько-професійний журнал агрономічної секції ВУЦП профспілки сільськогосподарських та лісових робітників. Журнал друкував офіційні накази органів влади, програми і звіти районних, окружних, губернських, всеукраїнських і всесоюзних з'їздів та засідань, розпорядження, обіжники, політичні статті, агітацію, листи сількорів з усієї України, давав практичні рекомендації з виробничої діяльності у різних галузях сільського господарства, друкував статті на різну наукову тематику, поради з ведення сільського господарства; «Селянське життя» – чернігівська щотижнева газета, орган Губкому КП(б)У – рясніло статтями не тільки з питань вибору кращого зерна для посіву чи як збільшити врожай, а й з таких важливих питань повсякденного життя, як, наприклад, які саме харчі вигідніше купувати.

Джерельна цінність публікацій таких популярних часописів, як «Агроном» (1923-1926), «Земельник» (1924-1925), «Український агроном» (1925-1929), «Радянський селянин» (1924-1931) тощо, полягає у тому, що поряд із матеріалами хроніки про життя на місцях, вміщувалися статті, підготовлені вченими-агрономами, висококваліфікованими спеціалістами, які здебільшого не втратили свого практичного значення для українського аграрника і сьогодні. У справі популяризації агрономічних знань ці видання здійснювали значну роботу, забезпечували належний науковий рівень публікацій, у той же час доносячи агрономічні поради фахівців зрозумілою для простого народу мовою.

У періодичній літературі 1920-х рр. друкувалася різнобічна інформація з питань буденного життя та професійної діяльності жителів УСРР, їх побутових умов і матеріального становища, будівництва сільськогосподарських закладів, якості роботи аграрників, забезпечення їх курортними місцями, інструкції та поради для населення та з інших питань. Авторами статей у названих виданнях зазвичай виступали керівники науково-дослідних сільськогосподарських закладів, статистично-господарських установ, викладачі профільних ВНЗ, лісоводи, агрономи та інші представники земельної інтелігенції.

Подібні джерела, хоча і несуть на собі ідеологічний і культурний відбиток часу, підсилюють документальну базу дослідження, дають змогу із більшою історичною достовірністю прослідкувати окремі аспекти формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції Радянської України. Незважаючи на їхню глибоку змістовність і багатий фактологічний матеріал, такі джерела потребують для свого вивчення залучення критичного підходу та структурного аналізу, історичної герменевтики й оцінки з урахуванням профільного спрямування матеріалів.

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база з питання формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції Радянської України 20-х рр. ХХ ст. є достатньою для різнобічного розкриття запропонованої теми і для подальшого її багатопланового і ґрунтовного дослідження. Розглянутий комплекс джерел характеризується репрезентативністю та вірогідністю. Використання усіх зазначених документальних матеріалів, чималу кількість яких введено до наукового обігу вперше, з одночасною їх критичною оцінкою, та узагальнене осмислення наукового доробку попередників дали авторці змогу комплексно підійти до вивчення обраної проблеми.

Література

1. Коцур В.П., Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія / В.П. Коцур, О.І. Висовень. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с. – Бібл.: с. 135-170.
2. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / КППМ / В.В. Масненко. – К., 1993. – 16 с.
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
4. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УРСР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.

5. Наприклад: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. - Справа 366. Звіти, доповіді, циркуляри, інструкції відділів по роботі на селі *Харківського* губернського та уїзних комітетів КП(б)У про організаційну та партійно-політичну роботу на селі... – 7.02.1920-1.01.1921. – 89 арк.; Справа 1091. Циркуляри, положення *Донецького* губкому КП(б)У про перегруповування партійних сил, зміцнення впливу на селянські маси... – 23.08.-20.12.1922. – 151 арк.; Справа 1166. Циркуляри *Одеського* губкому КП(б)У про прийняття нових членів до лав КП, проведення місяця по зміцненню партійної роботи на селі, здійснення регулярної допомоги тим, хто голодує... – 12.01.-25.07.1922. – 225 арк.; Справа 1704. Доповіді, листи *Полтавського* губкому і окружному партії до ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У про політичне та економічне становище губернії, склад і діяльність губернської партійної організації, становище сільського господарства Полтавщини. – 9.01.1923-4.01.1924. – 192 арк. тощо (курсив мій – Т.Д.).

6. ЦДАВОУ. - Ф. 27. Оп. 2. Спр. 129.

7. ЦДАВОУ. - Ф. 27. Оп. 3. Спр. 419.

8. ЦДАВОУ. - Ф. 27. Оп. 4. Спр. 160.

9. ЦДАВОУ. - Ф. 27. Оп. 6. Спр. 291.

10. ЦДАВОУ. - Ф. 27. Оп. 9. Спр. 254.

11. ЦДАВОУ. - Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4119.

12. ЦДАВОУ. - Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4186.

13. ЦДАВОУ. - Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1400, 1401, 1403.

14. ЦДАВОУ. - Ф. 331. Оп. 1. Спр. 4.

15. ЦДАВОУ. - Ф. 331. Оп. 1. Спр. 17.

16. ЦДАВОУ. - Ф. 2841. Оп. 1. Спр. 33. 1921 р.

17. ЦДАВОУ. – Там само. Спр. 191. 1923 р.

18. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 558, 579. 1925 р.

19. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 726. 1926 р.

20. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 273. 1927 р.

21. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 731. 1926 р.

22. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 185. 1929 р.

23. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 258. 1929 р.

24. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 182. 1929 р.

25. ЦДАВОУ. - Там само. Спр. 132. 1928 р.

26. ДАПО. - Ф. 2014. Оп. 1. Спр. 6, 50.

27. ДАПО. - Ф. 2014. Оп. 2. Спр. 7.

28. ДАПО. - Ф. 2229. Оп. 1. Спр. 5.

29. ДАПО. - Ф. 2229. Оп. 1. Спр. 6.

30. ДАПО. - Ф. 3121. Оп. 2. Спр. 4, 25, 46; Ф. 3276. Оп. 1. Спр. 7.

31. ДАПО. - Ф. 3608. Оп. 1. Спр. 1.

32. ДАПО. - Ф. 3276. Оп. 1. Спр. 30; Ф. 3281. Оп. 2. Спр. 27; Ф. 3464. Оп. 1. Спр. 39.

33. ДАПО. - Ф. 3276. Оп. 1. Спр. 62.

34. ДАПО. - Там само. Спр. 76.

35. Конституція Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1929 р. // У кн. Історія Української Конституції. – К.: Право, 1997.

36. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987. – 500 с.; Бухарин Н.И. Экономика переходного периода / Н.И. Бухарин // Проблемы теории и практики социализма. – М.: Политиздат, 1989. – С. 94-176.

37. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч. I. – К., 1954. – 781 с.

38. Комуністична партія України в резолюциях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К., 1958. – 703 с.

39. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т. I. 1918 – 1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1008 с.
40. Культурне будівництво в УРСР. 1928 – червень 1941: Зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – 415 с.
41. Культурне будівництво в УРСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 665 с.
42. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К.: АН УРСР, 1963. – 435 с.
43. Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917-1959 рр. Зб. док. Т. I (1917 – червень 1941 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 883 с.
44. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 роках / Г.М.Шевчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.
45. Ленін В.І. Дитяча хвороба лівизни в комунізмі / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 41; Ленін В.І. КПСС об интеллигенции: Сборник / Сост. С.А. Федюкин, И.К. Эльдарова. – М.: Политиздат, 1979. – 295 с.
46. Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий. 1923 – 1925 гг. – Новосибирск: Наука, 1991. – 222 с.
47. Історія колективізації сільського господарства УРСР: 1917-1937: Збірник документів і матеріалів: У 3 т. / Під ред. І.Х. Ганжі та ін. - К.: Наукова думка, 1965. - Т. 1-2. - Т. 1. Колгоспне будівництво на Україні. 1917-1927 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 851 с.
48. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкасщины, 1917-1985: Сб. документов и материалов / Партархив Черкасского обкома Компартии Украины; Сост. Н.И.Бережа и др. - Днепропетровск, 1986. – 239 с.
49. Социалистическое строительство на Винничине, 1921-1941: Документы и материалы / Сост.: В.Ф. Воловик и др. - О.: Маяк, 1987. – 270 с.
50. Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921-1941: Сборник документов и материалов / Сост.: С.М. Мельник, Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко, В.Д. Фальчевская и др. - К.: Наукова думка, 1983. – 229 с.
51. Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 - червень 1941: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Л.Д. Бойченко, К.П. Вісич, Л.С. Волошко та ін. - Х.: Прапор, 1984. – 232 с.
52. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині 1921-1941: Документи і матеріали / Упоряд. І.В. Гаркага, С.Л. Коваленко, Г.О. Мародецька та ін. - Львів: Каменярь, 1989. – 207 с.
53. Україна. 1920-1939 рр. Документи свідчать: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.І. Кравченко, П.В. Добров, П.П. Панченко та ін. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 260 с.
54. Голод 1921-1923 рр. в Україні: Зб. документів і матеріалів / АНУ. Ін-тут історії України. Упоряд. О.М. Мовчан та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
55. Валентинов М. Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания / М. Валентинов. – М.: Современник, 1991. – 367 с.
56. Україна. Статистичний довідник. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 516 с.
57. Рух цін на Україні в 1925 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – Серія XII. – Т. 1. – Вип. 4. – № 88. – 47 с.
58. Україна. Статистичний щорічник. – Харків: ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.
59. Україна в цифрах: 1927. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 131 с.
60. Україна: статистичний щорічник 1929. – Х.: ЦСУ, 1929. – 399 с.
61. Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. – Х., 1928. – 387 с.
62. Досягнення Радянської України за сорок років: Стат. зб. / ЦСУ СРСР; Статистичне управління Української РСР. – К.: Держстатвидав, 1957. – 152 с.
63. Філіповський О. Сільськогосподарська дослідна справа: Підручник для вищих шкіл / О. Філіповський. – К.: Книгоспілка, 1926. – 183 с.

64. Сільськогосподарська хрестоматія колгоспника / Упоряд. О. Якимчук. – Х.: Книгоспілка, 1930. – 516 с.
65. Гольдфарб Г.Я. Як Хома Чабан поліпшив своє господарство. Оповідання / Г.Я. Гольдфарб. – Харків: ДВУ, 1925. – 47 с.
66. Ожиганов І. Що треба знати кожному народньому вчителю про сільське господарство (про все потроху) / І. Ожиганов. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 159 с.
67. Яхінсон І. З історії хліборобської культури: Книга до читання / І. Яхінсон. – Х., 1926. – 216 с.
68. Наше господарство: Читанка для підлітків / А. Богуславський, С. Браїловська, П. Швець. – 2-ге вид. – Х.: Вид-во т-ва «Геть неписьменність», 1927. – 126 с.
69. Румянцев В. Сам собі досвідник. Найпростіші показові спроби в селянськiм господарстві / В. Румянцев. – Харків: Радянський селянин, 1926. – 84 с.
70. Шаділов О. Як агрономія допомагає селянам / О. Шаділов. – 2-е вид. – К.: Держвидав України, 1925. – 54 с. тощо.

Дорош Т.А. Формирование социально-исторического типа аграрной интеллигенции Советской Украины 20-х гг. XX в.: источниковедческий аспект.

Проанализирована и систематизирована источниковедческая база относительно изучения процесса формирования социально-исторического типа аграрной интеллигенции Советской Украины 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: *социально-исторический тип, аграрная интеллигенция, источниковедческая база.*

Dorosh T.A. The formation of social-historical type of agricultural intelligentsia of Soviet Ukraine of 20th years of XX century: source aspect.

The source base in relation to the study of forming of agrarian intelligentsia's social-historical type in Soviet Ukraine of 20th years of XX century is analyzed and systematized.

Key words: *social-historical type, agrarian intelligentsia, source base.*

УДК 94(477) «1941–1944»

Д'яконіхін А.В.

**ПРИЧИНИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
У РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ**

Розглянуто причини, що підштовхували українську інтелігенцію співпрацювати з німецькими окупаційним командуванням. Визначена різниця у причинах співпраці свідомої національної інтелігенції від інших представників цієї соціальної групи. Показані справжні плани німецьких окупантів щодо України та її населення.

Ключові слова: *колабораціонізм, національна інтелігенція, культурна політика.*

Колабораціонізм – типове явище для усіх часів і періодів історії. Під час Другої світової війни з окупантами співпрацювала певна частина населення європейських і азіатських країн. Масового характеру це явище набуло на зайнятих військами агресорів територіях Радянського Союзу, в тому числі й на українських землях. Однак в Україні колаборація мала низку специфічних ознак, пов'язаних з військово-політичними, соціально-економічними, етнічними, культурними, релігійними, морально-психологічними, історичними чинниками. Співпраця з ворогом мала місце і у військовій сфері, і в повсякденному житті. У складі вермахту перебували військові підрозділи, які використовувалися для охорони концтаборів, каральних акцій проти мирного

населення, боротьби проти партизанів, охорони залізниць, складів і т. ін. З числа колаборантів формувалися підрозділи поліції, диверсантів, терористів, розвідників для радянського тилу, каральні загони, а також цивільні окупаційні органи та установи. З різних причин співпрацювало з окупантами цивільне населення - робітники, селяни, інтелігенція, військовослужбовці.

Поза тим, проблема колаборації певною частиною співіснує з зусиллями самостійницького табору, спрямованими на відродження суверенної національної держави у період війни. Вона також пов'язана зі стратегією виживання багатомільйонного населення окупованих земель України, характером міжнаціональних стосунків, специфікою релігійного життя і т. д. Слід також мати на увазі, що в роки війни на території України діяло кілька військово-політичних структур: радянські та німецькі збройні сили, українські самостійницькі інституції, радянські партизанські формування, польські націоналістичні групи та ін. За цих умов широкі верстви українського суспільства змушені були шукати можливості для виявів лояльності і компромісів щодо вказаних сил. Без чіткої відповіді на ці та інші питання неможливо створити цілісну, об'єктивну концепцію подій Другої світової війни на території, що стала епіцентром військово-політичного та економічного протистояння гітлерівської Німеччини та її союзників і СРСР. Саме це і пояснює актуальність задекларованої теми статті.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., коли з'явилася можливість працювати з архівними документами, які були раніше недоступними для дослідників, поступово побачили світ наукові праці, присвячені різним аспектам колабораціонізму в роки Другої світової війни в Україні, Білорусі, інших державах Східної та Західної Європи. Серед них заслуговують на увагу роботи вітчизняних істориків А. Боляновського [1], І. Ветрова [2], М. Коваля [3], О. Лисенка [4], О.Потильчака [5], О. Романька [6], В. Сергійчука [7], В. Стецкевича [8] та інших. Але, найбільшої уваги для дослідження позначеної проблеми заслуговують монографії В. Шайкан [9]. В них автор досліджує причини, особливості, типології такого складного й суперечливого явища як колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" та в зоні управління гітлерівської військової адміністрації в роки окупації.

Мета роботи полягає у висвітленні причин колаборації серед представників української інтелігенції.

У передвоєнний час морально-політичний стан радянського суспільства зазнав сильної деформації, що проявилось у примусовій уніфікації усіх форм суспільного життя, створенні обстановки тотальної підозрілості й страху. Ознакою життя широких верств населення України напередодні війни стали моральне й інтелектуальне пригнічення, відсутність демократичних свобод, комунізація й уніфікація усіх сфер життєдіяльності, важке матеріальне становище трудящих, терор, боротьба з «контрреволюцією» і «ворогами народу». Тільки в Західній Україні протягом 1939-1941 рр. системою було репресовано 1 млн. 70 тис. осіб. Репресивна політика більшовицького уряду щодо свого народу спровокувала у майбутньому співпрацю багатьох людей з гітлерівцями. Більшість громадян пристосовувалася і до більшовицької, і до

нацистської системи шляхом відмови від певних моральних цінностей заради безпеки і своїх фізіологічних потреб.

З початком Другої світової війни багато представників української інтелігенції сподівались, що Німеччина сприятиме соборності українських земель і утворенню незалежної України [10, с. 388], а тому ставилися до Німеччини та її військ як до союзників майбутньої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. Це ставлення чітко зафіксоване у травневих інструкціях Революційного проводу «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» [11]. Аналіз цього документа свідчить, що зусилля пропагандистів ОУН були спрямовані на те, щоб «підняти до збройної боротьби проти Москви й проти більшовизму найширші маси українців та не українців» та «проголосити в кожній місцевості української землі самостійність Соборної й Незалежної Української держави» [12]. Навіть в Берлін було передано письмо від керівника поліції та СД де він передавав прохання полковника Андрія Мельника. Керівник проводу ОУН (м) зазначав, що український народ як ніхто інший, виборюючи власну свободу, всією душею за ідеали нової Європи і бажає прийняти участь у їх досягненні. Далі він просив у головнокомандувача німецьких збройних сил надати можливість українській молоді взяти участь у хрестовому поході проти більшовицького варварства та наряду з легіонами Європи йти пліч-опліч зі своїми визволителями німецьким вермахтом. Задля досягнення цієї мети Мельник пропонував утворити українське бойове з'єднання [13].

Саме тому відразу ж після нападу Німеччини на СРСР на територію України слідом за німецькими військами вирушили похідні групи ОУН, з завданням створення структур української державності та поширення націоналістичних ідей, у тому числі й спеціальна група під керівництвом Ярослава Стецька, з дорученням ОУН-Б проголосити Акт відновлення Української держави й організувати український державний апарат [14]. При цьому керівники ОУН, сподіваючись на розуміння важливості даних заходів з боку німецької влади, будь-яких дій, в тому числі й інформаційно-пропагандистських, спрямованих проти Німеччини здійснювати не планували.

Серйозне позитивне враження на українське громадянство справила також політика німців у культурно-освітній сфері, яка здійснювалася ними протягом 1939-1941 рр. у генеральному губернаторстві. У «Віснику» Українського центрального комітету від 15 грудня 1940 р., з цього приводу зазначалося, що «пропорціонально до числа українського населення, німецька влада дала нам у 30 разів більше публічних шкіл, як уряд бувшої Польщі» [15]. До цього додамо, що в Закерзонні діяли 2 українські гімназії, 1000 кооперативів, 900 відділень "Просвіти", українські видавництва тощо [16]. Така позиція німців стосовно культурних потреб українців породжувала довіру до їхньої української політики загалом. Так, «Освідомчий відділ» все того ж Українського центрального комітету влітку 1941 р. констатував: «Серед тутешньої інтелігенції в 95% є настроїв повної віри у Воскресіння України і щирість німецької влади в залагодженні української справи» [17].

Думка про те, що Німеччина виступає прихильником незалежності України активно поширювалася і у західному світі. Так, наприкінці 1938 року посол США у Франції Б. Буліт щодо України зауважив, що фашисти мають намір, спираючись на свою агентуру, створити незалежну українську державу під егідою Німеччини [18]. Подібні висловлювання були зумовлені тим, що у нацистського керівництва на початку Другої світової війни, як і перед нападом на Радянський Союз, не було чітких планів щодо майбутнього політичного устрою Східної Європи [19].

Побоюючись, що західні держави намагатимуться використати українців проти Німеччини, нацистське керівництво через відповідні служби активно поширювало чутки про вирішення «у майбутньому українського питання» [20, с. 57]. Свідченням цього є інструкція для рейхскомісара України, розроблена ще 7 травня 1941 року, в якій також передбачалося створення у майбутньому української держави, тісно пов'язаної з Німеччиною [21, с. 59]. Саме вбачаючи надію на відбудову української державності, на визволення від тоталітарної більшовицької системи митрополит Української греко-католицької церкви Андрій Шептицький привітав Адольфа Гітлера із захопленням м. Київ. Зокрема, у своєму листі він зазначав, що український народ бачить в цьому визволенні столиці від більшовицького іга – знамення свого визволення з рабства, він надає вам своє народне майбутнє при впровадженні нового порядку в Східній Європі [22].

Таким чином національно свідомі інтелігенція не співпрацювати з гітлерівцями не могла з тактичних міркувань. Так чи інакше, члени різних українських культурно-освітніх, жіночих, допоміжних організацій, комітетів та спілок втягувалися в політичні, соціальні та економічні акції. Дозволивши місцевій владі відкривати учбові, виховні та культурні заклади різних рівнів, нацисти тримали їх діяльність під контролем гестапо та місцевої поліції. Внаслідок кампаній по перевірці інтелігенції на політичну «благонадійність», свідомо співпрацювати з окупантами погодилася тільки лояльно налаштована до німців, керована частина інтелігенції, яка обрала шлях колаборації.

Проте одна з головних причин виникнення колаборації серед представників інших груп інтелігенції стала гітлерівська політика знищення людей творчої та розумової праці як носіїв самосвідомості нації. Інтелігенція опинилася перед альтернативою: співпраця з «новою» владою або смерть від репресій, голоду та хвороб. Вирішальну роль у виборі такої моделі поведінки відіграли аполітичні настрої, які були спровоковані радянським режимом ще до початку війни. Результатом цього стало пристосування до окупаційного режиму. Під час відступу Червоної армії на тимчасово окупованій німецькою армією території залишилася також велика кількість творчої та технічної інтелігенції, яка або не встигла своєчасно евакуюватися, або потрапила під час евакуації до оточення й повернулася додому. Були й такі, які свідомо уникнули евакуації і почали співпрацювати з окупаційною владою. Частина інтелігенції, яка не сприйняла «нову» владу, приречена себе на смерть від голоду та переслідувань. Свідчення про тяжке життя інтелігенції в окупації ми маємо зі слів професора Харківського університету Гехтмана та

із зустрічі письменника О. Толстого з представниками інтелігенції, яка відбулася 5 вересня 1943 р. [23]. Частина інтелігенції, яка свідомо уникла евакуації, добровільно обрала шлях співпраці з німецькою владою.

Національно зорієнтована частина духовенства з початку окупації помилково сподівалася на допомогу німців у об'єднанні православної церкви України і створенні національної держави. За таких умов священослужителі не могли уникнути співпраці з окупантами. Гітлерівці також розраховували на допомогу духовенства та віруючих як свою потенційну соціальну опору. Лояльність окупантів до церков дала позитивні дивіденди: більша частина ієрархії, релігійного активу проявила толерантність та керованість і стала співпрацювати з владою. Загравання та лавірування з духовенством поєднувалося з суворою регламентацією та пильним контролем гестапо.

Проте у витягах з таємної інструкції для німецької поліції в Україні були показані усі справжні наміри німецьких будівників «Нової Європи» щодо України і її населення. А саме відзначалось, що ворогами є комуністи, партизани й бандерівці. Останні були найбільше відзначені наказом знищувати їх за всяку ціну. Школи дозволяли лише чотирирічні. Просвіти заборонялись, так як на думку німецького командування вони були центрами для ОУН. Пропонувалось закрити усі культурні заклади (освітні заклади, театри та кінотеатри), наукові установи та лабораторії. Пропонувалось не допустити до згоди представників різних церков [24].

Отже, німецька окупаційна влада, армійське командування, використовуючи прагнення народів СРСР до створення власних держав, спекулювали на цьому бажанні. Причинами виникнення колабораціонізму на національному ґрунті серед певної частини корінного населення, нацменшин України стали образи на радянську владу за необґрунтовані переслідування та репресії, ігнорування національної самобутності, примусову русифікацію. Окупаційний режим в Україні сприяв виникненню серед населення різних форм колаборації: від співучасті у каральних акціях проти власного народу, до військового, економічного, адміністративного та ін. Створюючи умови, коли життя практично неможливе без співпраці з окупаційними органами, гітлерівці, тим самим, сприяли виникненню колабораціоністських настроїв, пособництва німецькій адміністрації і активно використовували це в інтересах рейху і вермахту. Встановлений загарбниками окупаційний «новий» порядок, залишав у якості альтернативи опору їх заходам лояльність, слухняність та співпрацю. Саме така модель поведінки стала провідною в стратегії виживання основної маси населення.

Література

1. Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія.- Львів, 2000.- 528 с.; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945).- Львів, 2003.- 686 с.
2. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр.-К., 2000.- 232 с.
3. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Т.12.-К., 1999.- 335 с; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах

- (1939-1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення.-К., 1994.- 56 с; Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії.- К., 1995.- 192 с.
4. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946.-К.,1998.- 391 с.
 5. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви.-К., 1997.- 29 с.
 6. Романько О. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М., 2004.- 312 с; Романько О. “Мусульманские легионы третьего рейха. Мусульманские добровольческие формирования в германских вооруженных силах (1939-1945)”.- Симферополь, 2000.- 92 с.
 7. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація. (Частина 1) // Визвольний шлях.- Кн. 3.- Березень.- 2001.- С. 49-52; Кн. 4.- Квітень.-2001.-С. 43-57.
 8. Стецкевич В.В. Военно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми в контексті часу 40-х-90-х років: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06./ Криворізький технічний ун-т. Кривий Ріг, 1996.- 459 с.
 9. Шайкан В.О., Шайкан В.О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни.- Кривий Ріг: “Мінерал” АГН України, 2004.- 151 с.; Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни / НАН України Інститут історії України.- Кривий Ріг: “Мінерал” АГН України, 2005.- 466 с.
 10. Шевчук В.П. Історія української державності. / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – С. 388-408.
 11. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940-1942 рр. / І.К. Патриляк – К., 2004. – Додатки. – С. 426-596.
 12. Боротьба та діяльність ОУН на час війни. Пропагандистські вказівки. - б/м, б/р. - С. 11.
 13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф. 4628, оп.1, спр. 10.
 14. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. - Мюнхен, 1958. - 319 с.
 15. Косик В. Німеччина і українське питання (жовтень 1938 - грудень 1941): матеріали Міжнародної наукової конференції [“Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність”] (Київ, 27-28 жовтня 1994). / Інститут історії НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 169-179.
 16. ЦДАВО України. – Ф. 3959, оп. 2, спр. 12, арк. 18.
 17. ЦДАВО України. – Ф. 3959, оп. 2, спр. 45, арк. 22.
 18. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. / Я.Й. Грицак. – К., 2000. – С. 216.
 19. Кулинич І.М. Україна у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни, в її ході та перші повоєнні роки: матеріали наукової конференції [“Друга світова війна і Україна”] (Київ, 27-28 жовтня 1996 р.). / Інститут історії НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 1996. – С. 203-206.
 20. Рожич М.Є. 1939 рік в історичній долі Польщі і Західної України. / М.Є. Рожич. – К., 1992. – 60 с.
 21. Кучер В.І. 50-річчя перемоги над фашизмом: Україна і Друга світова війна. / В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К.: Віпол, 1995. – 68 с.
 22. Галузевий Державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13., спр. 372., т. 35., арк. 125.
 23. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 454, арк. 31.
 24. ГДА СБУ. – Ф.13., спр. 376., т. 35.

Дьяконихин А.В. Причини коллаборационизма украинской интеллигенции в годы немецко-фашистской оккупации.

Рассмотрены причины, что подталкивали украинскую интеллигенцию сотрудничать с немецким оккупационным командованием. Определена разница в причинах сотрудничества сознательной национальной интеллигенции от остальных представителей этой социальной группы. Показаны настоящие планы немецких оккупантов по Украине и ее населению.

Ключевые слова: *коллорабационизм, национальная интеллигенция, культурная политика.*

Dyakonikhin A.V. Reasons collaboration Ukrainian intelligentsia in the years of fascist occupation.

Reasons are considered, that pushed slightly Ukrainian intelligentsia to cooperate with the German of occupation command. A difference is certain in reasons of collaboration of conscious national intelligentsia from other representatives of this task force. The real plans of the German invaders are rotined on Ukraine and its population.

Key words: *collaboration, national intelligentsia, cultural policy.*

УДК 82-92:821.161.1 Даль

Євдокимов М.О.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У статті обґрунтовується думка про необхідність скрупульозного вивчення історії й мотивів публіцистичної діяльності В. Даля, прослідковується наступність досягнень публіцистів із часу Київської Русі включно по ХІХ в., коли затворів цей знавець російської мови.

Ключові слова: *Даль, історія, мотиви, публіцистика, жанри сатири, поети-сатирики.*

Володимир Іванович Даль народився 10 листопада 1801 року в Луганську, на благодатній українській землі. Його батько, Іоганн Даль, за походженням датчанин, у той час служив лікарем при Луганському казенному ливарному заводі. У листопаді 2001-го громадськість багатьох країн світу урочисто відзначила 200-річчя з дня народження Володимира Івановича. З огляду на всевітнє значення творчості В.І. Даля, ЮНЕСКО на своїй 30-ій сесії (пункт ХХХ) прийняла рішення проголосити 2001 рік – роком Даля. Саме під час цих святкувань і виникла у автора даної статті думка вивчити недостатньо досліджене у творчості цієї видатної людини – джерела її публіцистики.

Незважаючи на величезну бібліографію праць В.І. Даля, відому сьогодні, залишається все ж таки маловивченою тема «Історія й мотиви публіцистики Володимира Даля», а також вплив цього найбільшого літератора на публіцистику того часу і сьогодення.

Ще немає повного переліку публікацій В.І. Даля в газетах і журналах, немає досліджень про матеріали, які друкувалися одночасно з його творами. Заповнити ці прогалини – завдання актуальне і важливе.

Сучасний бібліограф В.І. Даля А.О. Зражевський справедливо стверджує, що «Тричі неправий буде той, хто назве гортання журналів і газет заняттям нудним і малоцікавим! Достатньо благоговійно доторкнутися до поживклих сторінок, вдихнути ні з чим не порівняний аромат, щоб відчутти себе у столітті минулому. Під час пошуку публікацій В.І.Даля, – продовжує А.О. Зражевський, – переді мною пройшла історія Росії упродовж 90 років. І хоч око при читанні

мимоволі відсіювало непотрібний матеріал, все одно іноді неможливо було уникнути спокуси зануритися в іншу епоху, дізнатися, що хвилювало уми й серця наших предків. А як передати відчуття близькості відкриття, передчуття, що зараз справдяться сподівання, знайти хоч якийсь матеріал про Даля чи – вершину бажань – авторську публікацію. Словом, я, – признається А.О. Зражевський, – ще ні разу не пожалкував, що обрав для себе це заняття» [1, 136-143].

Відповідне відчуття, так вдало передане А.О. Зражевським, добре знайоме багатьом дослідникам творчості В.І. Даля. Відчули його також і автор цієї статті. Так рік за роком по крихтах збагачується бібліографія праць В.І. Даля, розкривається його багатий духовний світ.

Проте ні А.О. Зражевський, ні інші учені в своїх дослідженнях глибоко не аналізують історію й мотиви публіцистики Даля і тих матеріалів, які супроводжували його твори на сторінках газет і журналів. Їхнє завдання, на нашу думку, полягає лише у виявленні публікацій Даля в періодиці ХІХ, ХХ і ХХІ століть й укладанні бібліографії. За найскромнішими підрахунками А.О. Зражевського, їх вже налічується не менше тисячі, що свідчить про тісний і багатогранний зв'язок В.І. Даля з періодикою минулого. Підтвердженням цього є заява А.О. Зражевського про те, що він закінчує роботу над покажчиком дореволюційних публікацій В.І. Даля як частиною кандидатської дисертації «Видавнича історія творів В.І. Даля в Росії». На жаль, у подальшому виявити публікацію цієї роботи не вдалося ні укладачам бібліографічного покажчика «Владимир Иванович Даль: Жизнь и творчество» [2, 5] Російської державної бібліотеки, ні автору цієї статті.

Нині завдання полягає в тому, щоб заповнити знання про Володимира Даля як письменника-публіциста, відібрати і всебічно проаналізувати його вагомі публіцистичні твори, встановити справжні мотиви їхнього створення і таким чином позбавитись «білих плям» в історії як української, так і російської журналістики.

Публіцистика як вид творчої діяльності є могутньою зброєю впливу на людей і їхню свідомість. Але будь-яка спроба оцінити цей вплив приречена на провал, якщо саме поняття «публіцистика» не визначене, не встановлений її зв'язок з журналістикою, наукою і мистецтвом [3, 27].

Необхідність виділення і окремого трактування публіцистики пояснюється такими причинами:

- 1) величезним значенням в житті суспільства, оскільки, будучи одним з потоків журналістської інформації, публіцистика функціонувала і продовжує функціонувати поза засобами масової інформації;
- 2) як і в інших важливих явищах духовного життя, в публіцистиці відбуваються постійні зміни, додаючи їй нові якості [4, 4].

З початку першої чверті ХІХ століття, коли почалася публіцистична діяльність Володимира Даля, відбулися величезні зміни у сфері журналістики. Сьогодні публіцистика набула масових масштабів з появою радіо, телебачення, Інтернету, мобільних телефонів. Завдання полягає в тому, щоб, спираючись на нові досягнення журналістикознавства, теорій масових комунікацій, показати

історичні джерела діяльності Володимира Даля як публіциста в контексті розвитку письменницької публіцистики його часу і сучасності.

Слово «публіцистика» (лат. *publicus* – суспільний, народний) прийшло до нас з німецької мови і було запозичене польським, російським, болгарським, чеським й іншими слов'янськими мовами. В Україні одним з перших це слово широко почав вживати Іван Франко. У сучасному розумінні публіцистика – це, за словами В.М. Горохова, «структурний елемент суспільної свідомості, активна сфера соціального відображення дійсності в пресі, на радіо, телебаченні на основі науково-філософського осмислення фактів, явищ, подій, етапів історичного розвитку і використання образно-емоційних засобів» [5, 103]. Учений вважає, що публіцистичним є такий журналістський текст, який відрізняється концепцією ідеї і художньо-емоційного відображення дійсності в її перспективному розвитку і ступенем активного впливу на реципієнта. У свою чергу А.З. Москаленко [6, 18] визначення публіцистики зводить до трьох понять: публіцистика – вид літератури; публіцистика і журналістика нетотожні, це частини одного цілого; публіцистика – особливий рід творчої діяльності, до якого входять і краща, найбільш яскрава і актуальна частина журналістики, і політично гострі твори літератури і мистецтва, що відповідають високим специфічним вимогам, найбільш дохідливі і дієві [6, 18].

Тож ці поняття дозволяють нам здійснювати у подальшому аналіз окремих художніх творів В. Даля як публіцистичних.

Таким чином, публіцистика – це вид літературної творчості з необхідними, властивими їй особливостями і внутрішніми закономірностями, що дає підстави для розгляду її з погляду функцій, предмета і особливостей змісту, форми, методу пізнання і відображення дійсності.

Мета публіцистики – впливати на громадську думку, звичаї та існуючі політичні інститути, укріплювати або змінювати їх відповідно до соціального й етичного ідеалу. Предмет публіцистики – все життя в його минулому і сьогоденні, приватне і суспільне, реальне або відображене в пресі, мистецтві, документі. Картини дійсності, людські характери, долі виникають в публіцистичному творі як система доказів, предмет аналізу або слугують емоційним ґрунтом, «подразником, приводом для оголошення вироків, для викриття або запиту в інстанції, для утвердження ідеалу» [3, 7].

Спочатку публіцистом називали того, хто займався суспільним правом, а пізніше – того, хто виступав на правові і суспільні теми. В. Даль в «Толковом словаре...» пояснює: «Публицист, писатель, более газетный, журнальный, по современным, общим вопросам, по народному праву» [7, т. 3, 535]. Враховуючи, що більшість з написаного В. Далем (за винятком словника) друкувалося в журналах і газетах, то виходячи з вищенаведеного далівського трактування можна припустити, що Володимир Іванович і себе відносив до письменників-публіцистів. Значить, публіцистика не як термін, а як суспільно-творче і духовне явище виникло раніше за журналістику, а на думку деяких учених, навіть пресу. Адже першими публіцистами давнини були оратори, проповідники, священики [5, 7].

Таким чином, публіцистика як самостійний напрям людської діяльності зародилася на зорі людської цивілізації [8, 23]. І початок її пов'язують зі спадком старозавітних давньоіудейських пророків, представлених в Біблії, де вона постає в гострій боротьбі з вавілонською загрозою і втратою Ізраїлем незалежності в роки після царювання Соломона.

З розповсюдженням письма публіцистику стали фіксувати за допомогою знаків, а з появою друкарського верстата вона почала масово розповсюджуватися, не припиняючи усного функціонування.

Власне, європейська публіцистика почала складатися в Давній Греції в сатиричній творчості Меніппа (III ст. до н.е.), з якої до нас дійшла тільки його сатира, своєрідний карнавалізований жанр античного мистецтва, що являє собою змішування віршів і прози, промов серйозних і смішних у поєднанні високого і низького. У всьому цьому проглядались актуальні проблеми того часу, а також відлуння ідеологічних полемик.

Українська і російська публіцистика своїм корінням йдуть в глиб часів Київської Русі. Публіцистичний пафос перш за все пронизував теологічні праці, різного роду проповіді. Особливо виразно це помітно в «Слове о законе и благодати» Іларіона, «Молений» Данила Заточника. Помітний публіцистичний настрій пронизує і світське «Слово о полку Игореве», яке залишило помітний слід в статтях і замітках В. Даля в «Толковом словаре...», а також в інших його працях. Як відомо, В.І. Даль, за свідченням його друга і біографа П.І. Мельникова-Печерського, поглиблено досліджував літописні тексти в 1849-1859 рр. в Нижньому Новгороді, а «принялся за изучение древних памятников нашей словесности в 1833-1841 гг. в Оренбурге» [9, I, XLVIII]. Проте останнє твердження не зовсім правильне. Ґрунтовне знайомство з літературою Давньої Русі помітне вже в книзі Даля, що вийшла в 1832 р. в Петербурзі із стилізованою під давнину назвою «Русские сказки, из предания народного изустного на грамоту гражданскую переложенные, к быту житейскому приуроченные и поговорками ходячими разукрашенные Казаким Владимиром Луганским. Пяток первый». Тут щедро використовувалися різноманітні ремінісценції із давньоруських пам'яток. Особливо примітна в цьому відношенні казка «О Рогволоде и Могучане царевичах, равно и о третьем единокровном их брате, о славных подвигах и деяниях их, и о новом княжестве и княжении», в якій виразно обіграються мотиви з «Повести временных лет» і «Слова о полку Игореве» [10, 76].

Слід взяти до уваги і полемічні твори Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького, звернення XVII сторіччя, а також пристрасне слово поета Тараса Шевченка, виступи Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, П. Куліша. Останні тісно співробітничали з Володимиром Далем, були відмічені великим публіцистичним талантом і своїми творами служили інтересам народу, виражали настрої його душі, що, природно, позначалося на художній публіцистиці Володимира Івановича.

У свідомості російського і українського народів споконвічно смуток і жарт, горе і радість, журба і веселість сплетені воедино. «Завить горе веревочкой», «размыкать печаль», «веселье лучше богатства», «хоть голый, да

веселый», «не потешишься, так повесишься», «встречать буду со смехом», «в горести живя некручинну быть» – всі ці і багато інших прислів'їв і приказок добре передають духовний і етичний настрій російського і українського народів, їхні погляди на роль сміху. Саме цей настрій і цікавив В.І. Даля як лексикографа і письменника-публіциста. Невипадково критик В.Г. Белінський часто відзначав реалістичний і демократичний характер творів Даля, в яких виявлялося відмінне знання побуту і психології російських і українських селян. Фізіологічні нариси В. Даля він вважав «... перлинами сучасної російської літератури» [11, т. 10, 83]. Їх автор увібрав в себе духовний і естетичний настрій двох братських народів. Різнобічно талановитий і дуже діяльний, Володимир Даль майже усе своє свідоме життя займався збиранням лінгвістичних і фольклорних матеріалів, чому сприяли його численні поїздки по Росії, у тому числі і Україні як її складовій частині на той час. У 1832 році він опублікував оброблені ним «Русские сказки. Пяток первый», в 1833-39 – «Были и небылицы» в чотирьох книгах, в 1861-62 роках видав збірку «Пословицы русского народа», що включає понад 30 тисяч прислів'їв, приказок, приповідок. «Словарь...» Даля містить величезний ілюстрований матеріал, в якому велике місце належить прислів'ям і приказкам, зберігає наукову цінність. Як затверджує «Краткая литературная энциклопедия», «зібрані пісні В.І. Даль передав П.В. Киреевському, казки – О.М. Афанасьєву, лубочні картини подаровані Імператорській публічній бібліотеці» [12, 506]. Таким чином Даль спонукав своїх сучасників наслідувати його приклад, служити інтересам народу, що властиве всім відомим російським публіцистам минулого часу і деяким сучасним.

Потяг Даля до народних казок, прислів'їв і приказок невинуватий. Це результат розвитку і становлення на Русі демократичної сатири як певного шару писемної культури, яка, за словами професора Л. Єршова, виникла ще в XVII столітті. «Повесть о Ерше Ершовиче», «Сказание о попе Савве», «Служба казаку», «Сказание о куре и лисице» та інше. «Цікаво відзначити, що в більшості своїй ці твори написані або ритмізованою прозою, або «раёшным» віршем» [13, 6]. Все це, поза сумнівом, було відомо Далю. Інакше як міг народитися його приголомшливий трагічний вірш про невдалий військовий похід російських військ до Хіви в 1839-1840 рр., у складі яких був і доктор В. Даль. В результаті злочинної халатності начальства і важких кліматичних умов від лютих холодів, хвороб і браку провіанту загинули багато людей. Не дійшовши до Хіви, російський експедиційний корпус повернув назад, втративши десятки тисяч караванних верблюдів, про що більш докладно буде сказано в другій частині нашого дослідження. Як громадянин, В. Даль не міг не відгукнутися на цю трагедію; він написав вірш в стилі ритмізованої прози. Завдяки дослідженням Ю.П. Фесенка і публікації в газеті «Жизнь Луганска» вірш став відомим лише в 1993 році [14, 6].

«Ми, – повідомляє Ю.П. Фесенко, – не знаємо жодного вірша в російській літературі тієї пори, де з такою б силою висловився протест проти міжнародної ворожнечі» [14, 6]. Письменник-публіцист не міг не

відгукнутися на цю животрепетну тему в жанрі сатиричної ритмізованої прози. Така сила спадкоємності в російській літературі і журналістиці.

У Симеона Полоцького – поета другої половини XVII століття – ми знаходимо багато жанрів віршованої сатири (байки, епіграми, притчі). В ході соціальної еволюції вийшло так, що не стільки піднесені, скільки «низькі жанри» стали визначати головні особливості історико-літературного процесу. При цьому здійснювалося повільне, але неухильне руйнування утруднюючих перегородок. «...Література наша почалась сатирою й до цих пір на сатири» [15, т. 2, 204]. Ці слова М. Добролюбова, сказані ним у 1859 році, коли художньо-публіцистична творчість Даля досягла апогею, й сьогодні є дороговказною ниткою для всіх, хто прагне осягнути своєрідність вітчизняної словесності, зокрема публіцистики.

Отже, нова російська література (з XVII століття) заговорила з читачем мовою сатири. У її витоків стоїть Антіох Кантемир. За образним висловом В.Г. Белінського, «сатиричний напрям з часів Кантемира зробився живим струменем всієї російської літератури», визначив її пафос [11, т. 8, 615]. Як ми побачимо далі, сатиричний напрям в російській словесності підживлював і творчість Даля – письменника і публіциста.

Жанр віршованої сатири, основоположником якого став на Русі А.Д. Кантемир, був найбільш популярним до 70-х років XVIII століття. В естетичній системі класицизму саме цьому жанру відводилася головна роль. Передбачалося, що публіцистично забарвлене обвинувальне послання в найбільш дієвій формі донесе до читача ідеали просвітницької думки, виховуючи добрі вдачі і гарні смаки шляхом осміяння їхніх антагоністів.

Опісля більше ніж ста років, у 1845, В. Белінський визнав, що «розгорнути зрідка старика Кантемира і прочитати будь-яку з його сатир є істинною насолодою» [11, т. 8, 619]. Можна припустити, що і В. Даль «розгортав» старого Кантемира.

Спираючись на зразки античної літератури (Ювенал, Горацій) і французького класицизму (Буало), Кантемир слідував традиції демократичної сатири попереднього сторіччя. Відображений в таких творах, як «Калязинская челобитная», «Повесть о куре и лисице», «Шемякин суд», протест широких народних мас проти церковників і неправедних суддів не міг не братися до уваги ні Ломоносовим, Сумароковим, Державіним, ні згодом і В. Далем. Вищезазначена нами збірка «Русских сказок» починалася гостро публіцистичною передмовою Володимира Івановича, яка потім була передрукована в зібранні його творів (т. 8-ой, 1861 р.), а одна з казок цієї збірки у своїй основі мала «Шемякин суд» Кантемира.

«Где наши головы масляные, узорчатые, бороды чесаные, мухорчатые, усики витые бахромчатые? Где кафтаны смурные бархатные, шляпы бурые поярковые, кушаки шёлково-бухарские, армяки татарские, рубахи щегольские красные, рукавицы вырестковые, на рубахах заправки гранёные, на кафтанах застёжки золочёные? Ой, было, было время на Руси, что ходил молодец в кафтане, ходила девка в сарафане!» – так почав свій вступ до збірок Даль і продовжував у тому ж народному дусі: «Люди добрые! Старые и малые,

ребятишки на деревянных кониках, старички с клюками и подпорками, девушки, невесты русские! Идите, стар и млад, слушать сказки чудные и прихотливые, слушать были-небылицы русские. А кто знает грамоте скорописной великоросской, садись, пиши, записывай, набело семь раз переписывай, знай помалчивай, словечка не роняй! Из каждого листа выходит тридцать две обёртки на завитки нашим барышням-красавицам; ополчитесь, доблестные сыны отечества, да не посраим земли своея! Полно девицам-невестам нашим ходить-носить кудри вязаные-сырцевые, плетёные-шелковые; у нас на Руси и собачка каждая в своей шерсти ходит, а косы русские мягче шёлку шемаханского, чище стекла богемского! Пишите, молодцы задорные, пишите и печатайте вирши в альбомы, в альманахи, пишите по-заморскому, так скоро из матушки России пойдёт вывоз черновой бумаги за море в чужие края!

А вы, вычурны заморские, переводня семени русского, вы, хваты голосистые, с брызжами да жаботами, с бадинками да витыми тросточками, вы садитесь в дилижансы да поезжайте за море, в модные магазины; поезжайте туда, отколе к нам возит напоказ ваша братия учёных обезьян; изыдите; не про лукавого молитва читается, а от лукавого. Аминь».

У передмові явно простежується стиль народної оповіді, гидливе ставлення до «хватов голосистых». Як уже зазначалося вище, в збірці є «Сказка о Шемякином суде...», основою якої стала згадана нами «Повесть о Шемякином суде» – народна сатира на воєводський суд XVII століття. Проте «Даль наближував текст казки до лубочного видання цього твору, по-своєму його переробивши» [16, 444]. Лубочна література – дешеві масові друкарські видання для народу – в ту епоху була невеликими книжками, що складаються з картинок з пояснюючими текстами. «Зміст таких книжок становили переробки билин, народних казок, притч, історичних указань і т.ін.» [16, 444]. В. Даль, як ми вже повідомляли, колекціонував лубочні твори, передавши їх згодом Петербурзькій публічній бібліотеці.

Так закладалися основи національної традиції, відчутні у всіх сатиричних жанрах, у тому числі і казках. Яскравий просвітницький пафос і опора на багатий самобутній фольклор (побутові сатиричні казки, жартівливі анекдоти) забарвлювали російський класицизм в особливі тони, підживлюючи у подальшому творчість багатьох письменників, публіцистів, в тому числі і В. Даля.

Характеризуючи літературні традиції в повісті В.І. Даля «Бедовик», дослідник В.П. Царьова відзначила: «Образи «вестовщиц» із «Бедовика» нагадують про всесильність поголосу в зображенні римського поета Публія Вергілія Марона, російського поета А.Д. Кантемира і французького драматурга П'єра Огюстена Бомарше. Картина російського життя в зображенні Даля постає складною, химерною, парадоксальною, трохи навіть містичною» [17, 36].

Розсувалися тематичні рамки віршованої сатири. Під пером О.П. Сумарокова вона зосередилася не тільки на колі звичних тем, пов'язаних з лихою вдачею дворянського середовища і зловживаннями суддівсько-чиновницького апарату («О благодарстве», «О честности», «О худых судьях»), але і вторглася до сфери літературної полеміки («О худых рифмоплетах», «О

злословии»). Крім іронії і сарказму, автор вже удається до засобів пародії. «Цього не було і не могло бути у Кантемира, бо суттєво змінилася літературно-історична ситуація» [13, 9].

Після О.П. Сумарокова віршована сатира як жанр в літературі XVIII століття практично вичерпується. Тільки у Г.Р. Державіна (частково І.І. Хемніцера та І.І. Дмитрієва) вона набуває нового імпульсу.

Найбільший представник російського класицизму Державін сміливо ламає канони цього естетичного напрямку, що хилиться до занепаду. Разом з І.А. Криловим, який писав так звані «шутотрагедии», Державін створює особливий жанр «оди-сатири», де є сусідами зображення «піднесеного» і «низького» («Вельможа», «Властителем и судьям»). З найвищою майстерністю втілені тут саме негативні початки: неуцтво, пиха, паразитизм, зарозумілість до «малих тем». Як відомо, прийнявши ідеї Державіна, проти всього цього незмінно впродовж всього життя виступав В. Даль, показуючи ці пороки в численних своїх художніх і публіцистичних творах.

Історія російської байки і епіграми – найбільш популярних видів віршованої сатири – налічує понад два сторіччя. Друга половина XVII сторіччя, XVIII століття, криловсько-пушкінська пора, сатира епохи революційних демократів – основні етапи розвитку цих жанрів, що також добре було відомо Далю [9, т. 1, XLVIII].

Для появи і подальшого розквіту епіграми і байки з'явилася Петровська епоха. Правда, спроби написання подібного роду творів вже були в допетровські часи. Проте ні Симеону Полоцькому (хоча в його спадщині є різні види сатиричних віршів), ні Феофану Прокоповичу не вдалося створити досконалі зразки публіцистично загостреної сатири. «Байка і епіграма не як зразок навчально-повчальної формотворчості, а як повноцінний вигляд власне мистецтва слова – заслуга А. Кантемира» [13, 10].

Сучасні за формою і змістом також сатиричні мініатюри М.В. Ломоносова. Мудрість життєва відлилася в них в лаконічні витончено-дотепні рядки, а засоби викриття вибираються залежно від важливості предмета. Так, епіграма Ломоносова «Отмщать завистнику меня вооружают...» направлена на адресу конкретної особи, злобливого, але дрібного недруга.

Можна припустити, що В. Далю була відома і ця епіграма. За свідченням товариша Даля по Морському корпусу Д.І. Завалишина, Володимир Іванович, ще будучи кадетом, займався літературою [18, 42].

У Чорноморському флоті, куди Володимир Іванович призначений був на службу по випуску з Морського корпусу, він пробув не більше трьох років. Тут спіткала його знегода, що мала вплив на подальшу службу. Живучи в Миколаєві, він хоча по власній свідомості, висловленій в автобіографії, не брав книги в руки, а більше тинявся з рушницею по степу, продовжував проте ретельно збирати народні слова, записувати пісні, казки, прислів'я, і за те уславився в своєму кружку «вигадником». Даль, як згадує він в автобіографічній повісті «Мичман Поцелуев», пописував і вірші в Миколаєві [9, т. 1, 1].

Проте суть не в цьому, а в тому, що в оточенні Даля в ХІХ столітті панувала атмосфера спадкоємності віршованої сатири ХVІІ–ХVІІІ століть як жанру гостро публіцистичного. Одного разу звернувся до неї і Володимир Іванович.

«Случилось, что про одну еврейку, пользующуюся особенным покровительством тогдашнего командира Черноморского флота вице-адмирала Грейга, написано было хоть не очень складное, но метко попавшее в цель стихотворение. Горячо вступившийся за молодую дочь Израиля поседельй адмирал захотел во что бы то ни стало узнать имя дерзкого, что осмелился пошутить над усладою дней его... Кому же написать стихи?.. Разумеется, «сочинителю». Дело кончилось тем, что мичман Даль волей-неволей должен был оставить Черноморский флот и перейти на службу в Балтийский. С 1823 года он поселился в Кронштадте» [9, т.1, ХХVІІ].

Року через півтора Володимир Іванович зовсім залишив морську службу. Він не бачив в ній нічого для себе привабливого – в такому занепаді була вона в той сумний для російського флоту час. Крім того, за словами того ж Д.І. Завалишина, «у флоті здійснювалися зловживання, особливо стосовно господарського управління, що згодом, як відомо, було розкрито формальним слідством. У той час треба було мати особливе покликання до морської служби, щоб залишатися в ній не з потреби. До того ж ці самі зловживання, уникнути зіткнення з якими було неможливо, вимагали або рішучості на відважну і наполегливу боротьбу з ними, до чого Даль, за його власними словами, не мав ні засобів, ні бажання, або пасивного підпорядкування і злагідності з ними, до чого Даль був нездатний» [18, 45].

Для подальшого більш глибокого розуміння впливу віршованої сатири попередників В. Даля на його публіцистичну творчість повернемося до другої половини ХVІІ століття, коли байка і епіграма, сатирико-комічна поема і комедія посідали значне місце, оскільки були буквально пронизані публіцистичним пафосом.

Особливо енергійно і сміливо вторгалися в рух літературно-суспільної думки епіграма і байка. Хотілося б зазначити, що епіграма – цей новий для російської літератури жанр – у той час виступає скоріше як засіб вираження обуреного духу автора, ніж як інструмент журнально-газетної полеміки, що буде за півстоліття пізніше.

У ХVІІІ столітті, коли російська байка і епіграма тільки ще формувалися, велику роль відіграла опора на попередню світову (античну, французьку, німецьку) трагедію. Звідси велика кількість перекладів з Езопа, Лафонтена, Лессинга, Геллерта, широке запозичення сюжетів у найбільш відомих майстрів. «Однак механічного пересаджування не було: російський автор по-своєму інтерпретував іноземний твір, пристосовуючи його до місцевих умов, надаючи національно-самобутньої форми. Ось чому переклад прирівнювався до оригінального твору» [13, 11-12]. Механічно не пересаджував і Даль народні казки і прислів'я. Під його пером і при умілому розташуванні казок в книгах в них прозирає іронія і сарказм, сум і жарт, горе і радість, смуток і веселість,

сплітаючись у потужний засіб вираження духовного і естетичного настрою народу.

Загальновідомо, що поява байок і епіграм О.П. Сумарокова збіглася з піднесенням сатиричної літератури і журналістики в 1760-70-і роки. На цю пору приходиться розквіт сатиричної журналістики М.І. Новикова – найбільш передового в ті роки напряму російській словесності. Тут викриття пороків і зол незмінно піднімається до аналізу невідповідностей політичного життя Росії.

М.І. Новиков писав про Сумарокова: «Притчі його вважаються скарбом Російського Парнаса...» Характерно, що епіграфом до сатиричного журналу Новикова «Трутень» стали рядки з байки Сумарокова: «Они работают, а вы их труд ядите».

Своєрідне місце в сатиричній літературі посідає творчість іншого цікавого художника – І.І. Хемніцера. Багато його байок близькі за формою до сумароківських, але за змістом значно перевершують їх. Такі, зокрема, «Путешествие льва», «Два Льва соседи», «Народ и идолы», «Два волка». До кола інтересів сатирика входять насущні суспільно-політичні теми. Так, в байці «Имение и ссора», наприклад, засуджуються безглузді і нескінченні війни, в байці «Лестница» мова йде про те, що в царстві варто наводити порядок з вищих щаблів. Не цурається поет і об'єктів побутової сатири: злих і зрадливих дружин, пустого франтівства модників і т.п. Ці образи є і в творах В. Даля, зокрема, в його «Русских сказках...»

Тираноборчі мотиви виразні і в творчості таких сатириків, як Аким Нахимов і Панкратій Сумароков. Звичайно, було б невірно приписувати їх погляди Далю, але загострений їх інтерес до відтворення важкого становища простого народу був, мабуть, сприйнятий Володимиром Івановичем. Предметом їх сатири були конкретні, далеко не одиничні життєві колізії, що спостерігалися скрізь. Їдкою гіркотою пронизана «Эпитафия» П. Сумарокова, що оповідає про нелегку долю Самошки-мірошника, який «ветром лишь во весь свой век был сыт». Фінал епіграми не залишає сумніву відносно типовості його долі:

Но мало ли людей такую пищу ели, // Хотя и мельниц не имели?

Поети – попередники В. Даля були переконані, що горе і біди простого мужика – дроворуба, солдата, мірошника – предмет, гідний найпильнішої уваги і співчуття.

Слід вважати, на нашу думку, що увібравши такі переконання, В. Даль пішов далі і знайшов в собі сміливість майже на передсмертному одрі за допомогою гострого публіцистичного слова встати на захист мови цих самих дроворубів, солдатів, мірошників, двірників: «Народный язык был доселе в небрежении, только в самое последнее время стали на него оглядываться, и то как будто из одной снисходительности и любознательности, – констатує Даль, – одни воображали, что могут сами составить язык; другие, вовсе не заботясь об изучении своего языка, брали готовые слова со всех языков, где и как попало, да переводили дословно чужие обороты речи, бессмысленные на нашем языке, понятные только тому, кто читает нерусскою думою своею между строк, переводя читаемое мысленно на другой язык. Знаю, что за мнение это

составителю Словаря несдобровать. Как сметь говорить, что язык, коим пишут оскорбленные таким приговором писатели – язык не русский? Да разве можно писать мужицкою речью Далева Словаря, от которого издали несет дегтем и сивухой или по крайности квасом, кислой овчиной и банными вениками? Нет, языком грубым и необразованным писать нельзя, это доказали все, решавшиеся на такую попытку; но из этого еще не следует, чтобы должно было писать таким языком, какой мы себе сочинили, распахнув ворота настежь на Запад, надев фрак и заговорив на все лады, кроме своего, а из этого следует только, что у нас нет еще достаточно обработанного языка, и что он должен выработаться из языка народного. Другого равного ему источника нет. Если же мы в чаду обаяния сами отсечем себе этот источник, нас постигнет засуха, и мы вынуждены будем растить и питать свой родной язык чужими соками, как делают растения чужездные. Пусть же всяк своим умом рассудит, что из этого выйдет ... мы отделимся вовсе от народа, разорвем последнюю с ним связь, мы испошляем еще более в речи своей, убьем и погубим последние нравственные силы свои в этой упорной борьбе с природой и вечно будем тянуться за чужим, потому что у нас не станет ничего своего, ни даже своей самостоятельной речи, своего родного языка. Нетрудно подобрать несколько пошлых речей или поставить слово в такой связи и положении, что оно покажется смешным или пошлым, и спросить, отряхивая белые перчатки, этому ли нам учиться у народа? Но не гаерствуя, никак нельзя оспаривать истины, что живой народный язык, сберегший в жизненной свежести дух, который придает языку стойкость, силу, ясность, целость и красоту, должен послужить источником и сокровищницей для развития образованной, разумной русской речи, взамен нынешнего языка нашего, казенника... Что выйдет из речи нашей, если мы пойдем зря и без оглядки этим путем? Не понимая ни русской речи, ни друг друга, станем людьми без речей, бессловесными, или же поневоле будем объясняться по-французски» [20, 20]. З приводу цього публіцистично загостреного тексту П.І. Мельников висловив чудові слова: «Різкі, але правдиві, суворі істини сповнені речі! В кому не завмерло народне руське відчуття, в кому не здрібніла і не опошлилася остаточно душа руська, той замислиться над цими передсмертними словами Даля» [9, т. 1, XXIV–XXV].

Подальший аналіз подібних далівських текстів дозволяє нам заздалегідь заявити, що в публіцистичному відношенні вони – результат успадкування Далем багато чого з досягнень найвидатніших письменників і поетів XVII–XIX століть. Спадщина Тредіаковського, Петрова, Хвостова, Баркова, Майкова, Радищева, Грибоедова, Пушкіна, Жуковського, Бестужева, В'яземського як найвидатніших представників передової думки в Росії особливо потужно вплинула на творчість В. Даля.

Таким чином, XVIII століття – сузір'я блискучих імен в мистецтві комічного і початку полеміки, розвитку друкарської публіцистики. У першій третині сторіччя Антіох Кантемир заклав основи просвітительної сатири на Русі. В середині століття О.П. Сумароков всією своєю творчістю вніс значне оновлення сюжетно-жанрових форм байки і епіграми. Нарешті, в останній третині XVIII століття Д.І. Фонвізін став «сатиры русской властелином»,

Г.Р. Державін і плеяда інших видатних поетів розсунули межі віршованої сатири і закріпили нові, громадянські мотиви у своїй творчості.

На самому початку XIX сторіччя і першої його третини в літературі і публіцистиці панував дух І.А. Крилова і О.С. Пушкіна. Вони поставили мистецтво викриття сміхом на міцну основу народності та реалізму, визначили шлях сатири на ціле сторіччя [13, 28]. Дослідники відзначають, що в новелі Даля «Последний бенефис, или Скоморох раскланивается» очевидний традиційний художній хід, «...що звертався перш за все до раннього І.А. Крилова, автора травестійних похвальних речей («Похвальная речь в память моему дедушке», «Похвальная речь науке убить время», «Похвальная речь Ермалафиду» [21, 24]. Вони були певними еталонами для В.І. Даля – народного письменника-публіциста. Особливо пильно вдивлявся знавець російського слова в обличчя читачів, яким довіряв подальшу долю своїх творів.

Таким чином можна зробити висновок, що глибоке й всебічне вивчення історії джерел публіцистичної діяльності Володимира Даля не тільки наблизить до сучасного читача його неповторний образ письменника-публіциста, але й дозволить проникнути в його творчу лабораторію, простежити джерела зародження задумів і мотивів створення публіцистичних творів різних жанрів. Прилучення до журналістської творчості Даля, безсумнівно, вплине на сучасних публіцистів України й Росії.

Література

1. Зражевский А.А. Знаем ли мы Даля? // Сов. библиография. – 1990. – № 3. – С. 136-143.
2. Владимир Иванович Даль: Жизнь и творчество. – М., 2004. – С. 5.
3. Авраамов Д.С. Профессиональная этика журналиста. – М.: Мысль, 1991. – 254 с.
4. Конспект лекций по изучению дисциплины «Теория публицистики (для студентов, обучающихся по направлению «Журналистика», специальность 7.030201) / Сост.: Н.А. Евдокимов. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2006. – 97 с.
5. Горохов В.М. Основы журналистского мастерства. – М.: Высшая школа, 1989. – 119 с.
6. Москаленко А. Теория журналистики. – К.: Экспрес-об'ява, 1998. – 335 с.
7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т.– М.: Русский язык, 1978 -1980.
8. Галич В.М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності: Монографія. – К.: Наук. думка, 2004. – 816 с.
9. Даль В.И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений: В 8-и т. / Подгот. текстов, сост., предисл. В.Я. Дерягина, З.С. Дерягиной; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М.: Столица, 1995.
10. Фесенко Ю.П. Даль и «Слово о полку Игореве» // Слово о полку Ігоревім і Луганщина. – Луганськ, 2000. – С. 76-82.
11. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. / Под ред. С.А. Венгерова. – М.; Л.: АН СССР, 1953-1959.
12. Миронов Г.М., Цейтлин Р.М. Даль, Владимир Иванович // Краткая литературная энциклопедия.– М., 1964. – Т. 2. – С. 506.
13. Ершов Л. Русская стихотворная сатира (от Кантемира до Пушкина). Муза пламенной сатиры. – М.: Современник, 1988. – 540 с.
14. Фесенко Ю.П. Неопубликованное стихотворение В.И. Даля / Жизнь Луганска. – 1993. – № 51 (дек), С. 6.
15. Добролюбов Н.А. Собрание сочинений: В 8м-и т. – М.; Л., 1962.

16. Даль В.И. (Казак Луганский). Избранные произведения / Сост. Н.Н. Аكوпова; вступ. ст. Л.П. Козловой; прим. В.П. Петушкова; Ил. В.Л. Гальдяева. – М.: Правда, 1987. – 448 с., ил.
17. Царёва В.П. Литературные традиции в «Бедовике» В.И. Даля // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 31-36.
18. Завалишин Д.И. Заметки по поводу некролога В.И. Даля // Моск. ведомости. – 1872. – № 267. – С. 40-52.
19. Фомичёв С.А. Слово и жанр в творчестве В.И. Даля // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 20-26.
20. Даль В.И. Полтора слова о нынешнем русском языке // Москвитянин. – 1842. – Ч. 1, №2.
21. Белинский В.Г. Взгляд на русскую литературу 1846 года // Современник. – 1847. – Т. 26, №1. – С. 1-41, 52-56 (отд. III); 1848. – №1. – С. 1-39; №3. – С. 1-46 (отд. III).

Евдокимов Н.А. Исторические источники публицистической деятельности Владимира Даля как научная проблема

В статье обосновывается мысль о необходимости скрупулезного изучения истории и мотивов публицистической деятельности В. Даля, прослеживается преемственность достижений публицистов со времени Киевской Руси включительно по XIX в., когда творил этот знаток русского слова.

Ключевые слова: Даль, история, мотивы, публицистика, жанры сатиры, поэты-сатирики.

Evdokimov M.O. The historical sources of published activity of V. Dahl as a science problem.

In article the thought on necessity of scrupulous studying of history and motives of publicistic activity of V. Dalja is proved, the continuity of achievements of publicists since the Kiev Russia inclusive on XIX century when this expert on Russian word created is traced.

Keywords: Dal, history, motives, publicism, satire genres, poets-satirists.

УДК 94(7)+304.4

Ковальова А. Д.

**СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ
УГОДИ ПРО ВІЛЬНУ ТОРГІВЛЮ**

Досліджується соціальний вимір НАФТА у плані підходів до соціальної стратегії, її напрямів і тенденцій. Надаються деякі прогнози щодо перспектив подальшого розвитку соціальної політики НАФТА в контексті загальних закономірностей інтеграції та прикладу Європейського Союзу.

Ключові слова: соціальна стратегія, соціальна політика, інтеграція.

Долаючи виклики перехідного періоду, держави, подібні Україні, мають враховувати і перспективи, що чекають їх у майбутньому при входженні у інтеграційні асоціації. З цієї точки зору на особливу увагу заслуговує соціальна стратегія регіональних об'єднань з урахуванням усього спектру її варіантів. Європейський Союз вважається наразі єдиним інтеграційним об'єднанням, що послідовно і у прямий спосіб впроваджує комунітарну соціальну політику. Однак, існують й інші варіанти, що є предметом наукових дискусій. Серед них – Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), яка набула чинності з 1 січня 1994 р. Її учасники – США, Канада і Мексика – не виокремлювали соціальний напрям своєї діяльності, що породило неоднозначну оцінку даного аспекту.

Наукова література в Україні, так само як і в країнах СНД, висвітлює дане питання побіжно, у зв'язку з іншими сюжетами [1; 3]. Доробок західних фахівців сконцентрований лише навколо окремих ділянок соціальної сфери (8; 6). Тож, в цілому питання про соціальну складову Північноамериканської угоди про вільну торгівлю наразі лишається відкритим.

З огляду на сказане у статті ставиться мета окреслити загальні параметри соціального виміру НАФТА. Для досягнення даної цілі необхідно, враховуючи логіку інтеграційного процесу, досвід ЄС і північноамериканські реалії, розглянути підхід НАФТА до соціальної гармонізації та напрями подолання соціальних диспропорцій.

Практика Європейського Союзу показує, що спільна соціальна політика в його межах почала складатися не одночасно з формуванням даного об'єднання, а після утворення загального економічного простору. Саме останній забезпечив умови для подальшого просування, зокрема, у соціальній ділянці. Йдеться як про матеріальне підґрунтя, так і про накопичений досвід, що полегшив вирішення проблем у суміжних з економікою областях функціонування ЄС. Варто звернути увагу і на ту обставину, що початок комунітарної соціальної політики Євросоюзу був пов'язаний передусім зі сферою трудових відносин. Адже в межах Євросоюзу активне обговорення проблеми соціального захисту робітників почалося тільки тоді, коли в ЄС постало питання про вільний рух робочої сили. Тому перший документ, який захищав соціальні права громадян країн ЄС, був представлений Хартією соціальних прав робітників, і тільки пізніше перелік соціальних прав був розширений. Отже, приклад ЄС доводить, що включення сфери трудових відносин до інтеграційного поля закономірно призводить до порушення соціальних питань.

Зі сказаного випливає, що концентрація НАФТА передусім на економічному напрямі є закономірним явищем початкового етапу інтеграційного процесу і не слугує доказом принципового ігнорування соціальної сфери. Логіка інтеграції обумовлює зміну пріоритетів, внаслідок чого після вирішення певного обсягу економічних завдань розпочинаються кроки до соціального регулювання. Перші ознаки такої тенденції проглядаються і у діяльності НАФТА. Йдеться про запропонований колишнім мексиканським президентом Вісенте Фоксом проект «НАФТА плюс». Останній передбачав поглиблення інтеграції згідно з моделлю Євросоюзу. Так, поруч з продовженням торгівельної лібералізації, пропонувалось укласти угоду з імміграції та трудових питань, а також утворити Фонд розвитку для фінансування проектів соціального спрямування [7]. Подібні пропозиції висувалися також експертами, зокрема, Робертом Пастором, який вважав головною слабкістю НАФТА відсутність наднаціональних структур і рекомендував утворити, на кшталт ЄС, відповідні інституції [12]. Пропозиція В. Фокса та інших політиків і експертів зустріла позитивну реакцію з боку тодішнього голови американської адміністрації Буша-молодшого. Однак, через низку обставин вказані рекомендації не були втілені у життя. Насамперед, загальновідоме скептичне ставлення до соціального напрямку з боку Канади. Втім, ключовою причиною відмови від реалізації плану «НАФТА плюс» була

не думка канадської сторони. Адже у регіональних об'єднаннях обережна позиція деяких держав щодо нових ініціатив є скоріше нормою. Насправді головним мотивом спротиву стали наслідки відомих подій 11 вересня 2001 року, які припинили перемовини і спричинили кардинальну зміну пріоритетів, утвердивши принцип «безпека важніше за торгівлю». Новий підхід не тільки скорегував торгівельно-економічну діяльність НАФТА. Він також закрити питання стосовно вільного руху робочої сили, що мало стимулювати утворення, як у ЄС, спільної соціальної стратегії.

Натомість, певний рух у даному напрямку був здійснений у дещо інший спосіб. Йдеться про проект, що отримав назву «Партнерство у сфері безпеки і процвітання» (інколи його теж іменують «НАФТА плюс») [13]. Він був започаткований главами країн НАФТА Дж. Бушем, В. Фоксом та П. Мартіном на зустрічі в березні 2005 р. у штаті Техас (США). Метою даної ініціативи було поглиблення співпраці між державами Угоди в сфері безпеки і економіки. Серед суто економічних питань, що підлягали регулюванню з боку утворених для цього робочих груп, містилися і соціальні напрями. Зокрема, йшлося про поглиблення екологічної співпраці, охорону здоров'я та імміграцію. Робоча група з останнього питання пізніше була ліквідована. Слід сказати, що даний проект зазнав різкої критики. Проте, вона точилася не тільки і не стільки з точки зору його змісту. Невдоволення викликала непрозора атмосфера і бюрократичний характер перемовин, хід і результати яких не обговорювались у парламентах та в суспільстві [13].

Як бачимо, закономірності інтеграційного руху помітно впливають на поведінку сторін Північноамериканської зони вільної торгівлі. Втім, аналогії з Європейським Союзом не мають абсолютного характеру. НАФТА не є вторинним продуктом, своєрідною відповіддю на європейську модель інтеграції. Стратегія Угоди не копіює зразки ЄС, навіть коли останні виявились успішними. Тому відсутність формально проголошеної та інституційованої комунітарної соціальної політики не виключає в межах НАФТА специфічної соціальної стратегії, обумовленої іншими, ніж у ЄС, концептуальними підходами.

Відомо, що соціальне регулювання може здійснюватись у різний спосіб, як безпосередній, так і непрямий. Зазвичай держави застосовують обидва, але питома вага того чи іншого залежить від комплексу державних соціально-економічних характеристик. У даному разі можна провести аналогію з державною політикою у сфері економіки. На ранньому етапі індустріального розвитку держава прямо не втручалася в діяльність вільного ринку, покладаючись цілковито на його «невидиму руку». Зі зростанням протиріч необхідність державного втручання у економіку стала очевидною для експертів і керівників практично всіх розвинених країн, в тому числі (і в першу чергу) північноамериканських. Втім, останні вдавалися до жорстких заходів з боку державної адміністрації виключно у кризових ситуаціях, лишаячись прибічниками ліберального підходу до економіки.

З економічними моделями США і Канади – ініціаторів укладення НАФТА – кореспондуються і їхні соціальні моделі, які відносять до категорії

ліберальних. Так, соціальна політика США характеризується залишковим принципом соціальної допомоги, пріоритетом політичних прав над соціальними тощо. Водночас, соціальна стратегія Мексики, яку позиціонують як рудиментарну, характеризується великим відмінностями від зразків її північних сусідів. Попри те, що дана країна першою в світі внесла до Конституції (1917 р.) положення про соціальний захист громадян [5, 89-96], захисні функції держави тут зведені до певного мінімуму, а соціальний захист здійснюється передусім через родинні зв'язки і приватну благодійність. Хоча будь яка рудиментарна модель з часом тяжіє до більш розвинутих варіантів країн велфери, мексиканський зразок демонструє тенденцію не до ліберальної, а до своєрідної корпоративної версії, але зі слабким впливом профспілок [4, 151].

Зі сказаного випливають такі припущення. По-перше, навіть у разі формування спільної американо-канадської соціальної політики обрана ними модель суттєво відрізнялась би від варіанту ЄС. Орієнтиром для США і Канади слугував би, скоріше, зразок Великої Британії, яка теж дотримувалась ліберальної соціальної лінії. Проте, скептицизм Великої Британії стосовно комунітарної соціальної політики був успішно подоланий, що надає оптимізму у випадку з англосаксонським компонентом НАФТА. По-друге, асиметрія соціальних характеристик та підходів між Мексикою та її північними сусідами теж не є нездоланною перепоною для їх об'єднавчих зусиль. Приклад ЄС щодо гармонізації різних соціальних моделей – корпоративної, ліберальної, соціал-демократичної та рудиментарної – свідчить про можливість подолання вказаних розбіжностей.

Реальний рух Північноамериканської угоди у соціальному напрямку мав своїм фундаментом засадничі договори, що утворили загальну конструкцію союзу і обумовили вектори його діяльності. Ядром договірної комплексу слугував документ під назвою «Північноамериканська угода про вільну торгівлю» (North American Free Trade Agreement – NAFTA). Цей договір виношувався і готувався протягом тривалого часу. Але остаточне рішення про його ухвалення було прийнято американським президентом У. Клінтоном за умови синхронного підписання разом з ним ще двох пов'язаних з ним угод. Це були документи, що мали назви «Угода про співпрацю у сфері труда» (North American Agreement on Labor Cooperation – NAALC) та «Угода про співпрацю в охороні довкілля» (North American Agreement on Environmental Cooperation – NAAEC). Отже, з самого початку соціальний контекст НАФТА був окреслений юридичними документами, що регулювали спільну діяльність держав-партнерів у важливих соціально-економічних сферах – екології та зайнятості.

Доцільно звернути увагу на характерну особливість підписання двох останніх угод. Фіксування прав у трудовій сфері НАФТА стало наслідком зусиль неурядових організацій, зокрема, жіночого руху. Це пояснюється тим, що інтеграція потенційно могла позбавити робочих місць та знизити зарплату працівників Канади у тих галузях, де традиційно використовувався жіночий труд. Тиск з боку жіночих та профспілкових організацій стимулював розробку і ухвалення договору з питань трудових відносин, де передбачались певні

гарантії збереження відповідних робочих місць. За подібним сценарієм з'явилась і Угода про охорону довкілля. Її теж лобіювали неурядові організації, які мали екологічне спрямування [2, 22; 2, 27]. Наведене відбиває соціальний вимір інтеграції у поєднанні зі специфікою законотворчого процесу у Північній Америці.

Варто зважити також на суттєвий момент політичного характеру. Президент Клінтон, що наполягав на узгодженні економічних і соціальних питань шляхом одночасного підписання трьох відповідних угод, представляв Демократичну партію США. Відомо, що її політика є більш соціально орієнтованою у порівнянні з республіканською партією. Зміна американської адміністрації, внаслідок якої при владі протягом двох президентських термінів опинилась більш консервативна політична сила, не могла не позначитись на соціальній складовій НАФТА. Заради справедливості слід відзначити, що позиція Дж. Буша-молодшого щодо НАФТА в цілому і стосовно деяких соціальних аспектів Угоди була досить конструктивною. Причинами слугували спадковий характер справи НАФТА (саме батько, Джордж Буш-старший, на посаді президента ініціював підписання цієї угоди) і та обставина, що молодший Буш, будучи певний час губернатором прикордонного штату Техас, добре розумівся на американо-мексиканських проблемах. Звідси його прихильність до запропонованого спрощення пересування робочої сили між США та Мексикою, що об'єктивно сприяло би поступовому вирівнюванню соціального розвитку країн НАФТА. Все ж, вказані кроки Джорджа Буша-молодшого мають скоріше суб'єктивний характер і мало кореспондуються з партійною лінією консерваторів-республіканців. Логічно припустити, що новий політичний цикл у американській історії може внести певні корективи на користь посилення соціальної складової НАФТА.

Аналіз тексту основоположних договорів НАФТА дає можливість виокремити її соціальний компонент. Цілі, окреслені у статті 102 угоди про утворення НАФТА, не стосуються безпосередньо соціальної сфери. Втім, звернення до преамбули доводить наявність соціального спрямування Угоди. Так, у вступній частині документу проголошується, що уряди США, Канади і Мексики прагнуть вирішити такі питання:

- створити нові можливості у сфері зайнятості та поліпшити умови праці і життєві стандарти на підпорядкованих їм територіях;
- здійснити вищезначені заходи у сукупності зі захистом довкілля та його консервацією;
- дотримуватись гнучкого підходу до охорони суспільного добробуту;
- сприяти сталому розвитку;
- зміцнювати розвиток і нагляд за виконанням законодавства щодо навколишнього середовища;
- забезпечити захист, розширення та нагляд за дотриманням основних прав трудящих [11].

Аналогічну ситуацію спостерігаємо щодо згаданих пакетних угод, підписаних у комплексі з основним документом про утворення НАФТА. Зокрема, у преамбулі Угоди про співпрацю у сфері труда, з посиланням на

згадані положення основного договору НАФТА, поставлені завдання виписані детальніше. Вони передбачають інвестування у довготривалий розвиток людських ресурсів, розпочинаючи з моменту найму і на весь період зайнятості; сприяння безпеці праці та можливостям кар'єрного зросту для всіх робітників через відповідні структури; укріплення співпраці у сфері трудового менеджменту для сприяння розгорнутому діалогу між робочими організаціями та наймачами; стимулювання виробничої креативності та продуктивності; сприяння більш високим стандартам життя та зросту продуктивності праці; заохочення до консультацій та діалогу між трудом, бізнесом та урядом (як у кожній країні так і в цілому у Північній Америці); сприяння удосконаленню трудового законодавства; заохочення наймачів та найманих до виконання трудового законодавства і спільного підтримання прогресивного, справедливого, безпечного і здорового оточення під час праці [10].

Відповідно до цього стаття 1 даного договору формулює сім цілей Північноамериканської угоди.

1. Поліпшити умови праці та стандарти життя на території країн Угоди.
2. Сприяти у максимально можливому обсязі трудовим принципам, виписаним у Додатку 1.
3. Заохочувати співробітництво для розповсюдження інновацій та підвищувати рівень продуктивності та якості.
4. Сприяти публікації та обміну інформацією, даними про розвиток і координацію, об'єднаним науковим студіям для взаємовигідного розуміння законів на території кожної із сторін.
5. Здійснювати спільну діяльність у сфері труда на взаємовигідній основі.
6. Дотримуватись поступливої позиції та ефективного застосування сторонами свого трудового законодавства.
7. Сприяти прозорості у впровадженні трудового законодавства [10].

Як видно з наведених положень, даний документ зосереджений суцільно на соціальних питаннях, пов'язаних зі сферою праці. Характерно, що ядром його є дотримання прав працівників. Недарма цю Угоду називають Соціальною Хартією Північної Америки. З урахуванням того, що вказана Угода орієнтована на ліберальну модель соціальної політики, зрозумілим стає пріоритет, наданий сфері прав працюючих над дотримання стандартів їх життя. Необхідність підвищення останніх теж згадується в якості завдання, яке має бути вирішеним у межах діяльності НАФТА. Втім, якщо в ЄС, на відміну від НАФТА, високі стандарти життя розглядаються як мета комунітарної соціальної політики, то у Північній Америці вони трактуються як наслідок ефективної економічної стратегії в умовах обов'язкового дотримання прав працюючих.

Соціально спрямованою є також Угода про співпрацю в охороні довкілля. У преамбулі документу говориться про зростання соціальних зв'язків між Мексикою, Канадою та Сполученими Штатами. У зв'язку з цим формулювання цілей діяльності країн НАФТА у сфері навколишнього середовища (стаття 2 Угоди) виходить за межі простої консервації, захисту і збагачення довкілля. Дана стаття пояснює, що вказані напрями поліпшення екологічного стану

територій країн НАФТА орієнтовані на добробут нинішніх та майбутніх поколінь, сталий розвиток суспільства [9]. Характерно, що НАФТА стала першою «зеленою» регіональною асоціацією, включивши охорону довкілля у якості обов'язкового елементу інтеграції.

Проголошення соціальної спрямованості угод про співпрацю у трудовій та екологічній областях було доповнено утворенням відповідних структур. Так, регулювання трудових відносин мала здійснювати створена сторонами спеціальна Комісія зі співробітництва у сфері праці (Commission for Labor Cooperation). Ця установа складалася з міністерської Ради та Секретаріату і доповнювалась Національним адміністративним офісом кожної із сторін. Аналогічна структура була сформована і для реалізації положень Угоди про охорону довкілля. Процедура утворення, склад і функції вищевказаних органів детально вписані Угодою. Передбачена звітна діяльність зазначених органів та періодична перевірка їх роботи. Для цього формувалися спеціальні комісії, які здійснювали моніторинг з метою не тільки контролю, але надання рекомендацій стосовно поліпшення роботи. Слід зазначити, що попри деякі неузгодження і вади, перевірка в цілому констатувала ефективність функціонування даних структур [13].

Підводячи підсумки, можна зробити наступні висновки. Попри пріоритет економічного виміру НАФТА, у її діяльності присутня також соціальна складова. Остання обумовлена логікою розвитку інтеграції, що передбачає економічну гармонізацію як передумову соціального зближення. Приклад Євросоюзу показує, що безпосереднім стимулом утворення комунітарної соціальної моделі слугують потреби спільного трудового ринку. Натомість, НАФТА, зазнаючи впливу загальних законів інтеграції, на відміну від ЄС дотримується ліберального підходу до соціальної стратегії, покладаючись не на інституційні важелі, а на ринкові механізми коригування соціальної сфери. Розширення континентального соціального сегменту, запропоноване деякими політиками і експертами, не отримали подальшого розвитку внаслідок зовнішніх загроз та відповідної зміни пріоритетів. Параметри соціального виміру НАФТА окреслюються у трьох його основних договорах, де сформульовані соціально орієнтовані цілі і передбачені спеціальні структури для реалізації договірних положень. Соціальна сфера функціонування Угоди обмежена певними областями (екологією та трудовими відносинами). Практичне втілення даної моделі доводить її життєвість, хоча нетривалість її існування не дозволяє зробити остаточні висновки щодо вектору подальшого розвитку.

Література

1. Голубева В. С. НАФТА и Европейский союз в 90-е годы XX века: сравнительный анализ : дисс. ... кандидата истор. наук : 07.00.15 / Голубева Валерия Сергеевна. – Санкт-Петербург, 2006. – 167 с.
2. Клименко О. А. Партії та неурядові організації в політиці лібералізації торгівлі НАФТА / Клименко О. А. – К.: Наук. світ, 2005. – 45 с.

3. Комкова Е. Г. Канада и НАФТА. Итоги и перспективы североамериканской интеграции / Комкова Е. Г. – М.: Институт США и Канады РАН, 2005. – 350 с.
4. Семигіна Т. В. Порівняльна соціальна політика : [навч. посіб.] / Семигіна Т. В. – К.: МАУП, 2005. – 276 с.
5. tica de Los□on Poli□Constituci Estados Unidos Mexicanos. – 155 p. – Режим доступу: <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Mexico/textovigente2008.pdf> – Заголовок з екрану.
6. Duina F. The Social Construction of Free Trade: The European Union, NAFTA and Mercosur. – Princeton : Princeton University Press, 2006. – 224 p.
7. Fox V. Revolution of Hope: The Life, Faith, and Dreams of a Mexican President / Fox V. – eBook. – Pub. date: October 2007. – Режим доступу: <http://search.barnesandnoble.com/Revolution-of-Hope/Vicente-Fox/e/9780670018390> – Заголовок з екрану.
8. Gianaris N. V. The North American Free Trade Agreement and the European Union / Gianaris N. V. – Westport, CT.: Praeger Publishers, 1998. – 228.
9. North American Agreement on Environmental Cooperation. – Режим доступу: http://www.cec.org/pubs_info_resources/law_treat_agree/naaec/index.cfm?varlan=english – Заголовок з екрану
10. North American Agreement on Labor Cooperation. – Режим доступу: <http://www.worldtradelaw.net/nafta/naalk.pdf> – Заголовок з екрану.
11. North American Free Trade Agreement. – Режим доступу: <http://www.nafta-sec-alena.org/en/view.aspx?x=343> – Заголовок з екрану.
12. Pastor R. A North American Community. A Modern Proposal To the Trilateral Commission. Toronto, Ontario, Canada. November 1-2, 2002. – 7 p. – Режим доступу: <http://www.american.edu/internationalaffairs/cnas/PastorTrilateral.pdf> Заголовок з екрану.
13. Security and Prosperity Partnership of North America. – Режим доступу: <http://www.spp.gov> – Заголовок з екрану.
14. Ten Years of North American Environmental Cooperation. Report of the Ten-year Review and Assessment Committee to the Council of the Commission for Environmental Cooperation. 15 June, 2004. – Режим доступу: http://www.cec.org/files/PDF/ABOUTUS/TRAC-Report2004_en.pdf – Заголовок з екрану.

Ковалёва А.Д. Социальное измерение Североамериканского договора о свободной торговле.

Исследуется социальное измерение НАФТА в плане подходов к социальной стратегии, ее главных направлений и тенденций. Представлены некоторые прогнозы относительно перспектив развития социальной политики НАФТА в контексте общих закономерностей интеграции и примера Европейского Союза.

Ключевые слова: социальная стратегия, социальная политика, интеграция.

Kovaleva A.D. The Social measuring of the North-American agreement about free trade.

NAFTA social dimension is examined with the focus on approaches to social strategy, its main trends and tendencies. Some implications concerning perspectives of further NAFTA social policy development in the context of general integration trends and the European Union case are presented.

Key words: social strategy, social policy, integration.

ЕВОЛЮЦІЯ ЯПОНСЬКОГО СЕЛА ТА АГРАРНІ РЕФОРМИ 1870-х рр.

Епоха Реставрації Мейдзі привела до значних змін у житті японського села.

Ключові слова: *еволюція японського села, аграрні реформи, дзінусі, даймьо, госі.*

Дана стаття присвячена розвитку японського села у період, що починається з подій Реставрації Мейдзі і охоплює 70-і роки XIX століття. В статті дається аналіз важливих аграрних реформ, які сталися у Японії в 70-і роки XIX ст. В статті події подаються у хронологічному порядку та робляться пояснення щодо проведення зазначених реформ та їх особливостей у цей період.

Серед основних напрямків історіографії проблеми реформ Мейдзі слід відзначити англомовну, радянську, українську, російську та японську історіографію. До англомовних видань належить, перш за все, праця David Chibbett [1]. Японська історіографія представлена працями Х. Макі и А. Фудзівара, Куросака Йосіо та Хамада Коіті, Нісіяма Тіакі та Такано Куніхіко, Санукі Тосіо [2 - 5]. Серед радянських видань, що стосуються певною мірою даної проблеми слід віднести загальноісторичні праці з історії Японії такі, як «История Японии» Кузнецова Ю.Д., Навлицької Г.Б., Сиріцина І.М., «История Японии с древнейших времен до наших дней» Эйдуса Х.Т. [6 - 7], праці академіка Жукова О.Є., Мещерякова О. М. [8 - 9], доповіді Филиппова О.В. [10], етнографічні роботи Латишева І.О. «Сімейне життя японців», Проннікова В.О. і Ладанова І.Д. «Японцы» [11 - 12] та ін. Безцінні свідчення стосовно аграрних перетворень та змін у японському селі того часу дає довідник за редакцією Кима Г.Ф. [13]. Із робіт сучасних істориків слід відзначити працю українського історика Рубеля В. А. «Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність» та російського історика Харнського К.А. «Япония в прошлом и настоящем» [14 - 15].

Реставрація Мейдзі всебічно торкнулася як політичного, так і економічного життя Японії. Зміни відбулися як у промисловості, так і в аграрному секторі. Особливо гостро ці зміни торкнулися японського села. Феодальні відносини, що багато століть панували у Японії, у своїх основних рисах були єдині з європейськими країнами. Історики відзначають, що «Японія з її суто феодальною організацією землеволодіння і з її нині розвиненим дрібноселянським господарством дає значно більш вірну картину європейського середньовіччя, ніж історичні книжки, просякнуті більшою частиною буржуазними забобонами» [10].

У першій половині XIX століття загострилася криза феодально-абсолютистського режиму сьогунату Токугава, причому у Японії, на відміну від інших країн Азії, у надрах феодального суспільства формувалася капіталістичний уклад. У Японії відбувається процес початкового нагромадження капіталу, відзначений тими самими рисами, що і у Європі. Товарно-грошові відносини захоплюють як місто, так й село. На той час натуральний оброк вже набув у японському селі змішану, грошово-натуральну

форму. Потреба у грошах посилювала залежність селян від лихварів, купців та заможних селян. Попри панування цехів, з'являються капіталістичні мануфактури. Феодальні відносини входять у смугу розкладання.

У першій половині XIX ст. помітно збільшилися кількість й розміри мануфактур. Якщо за все XVIII ст. побудовано 90 мануфактур, то за перші дві третини XIX ст. їх виникло 300. Особливо значного розповсюдження мануфактурні підприємства отримали у південно-західних районах. У багатьох мануфактурах використовувалася праця найманих робітників. У 1854 р. у Японії налічувалося понад 300 промислових підприємств із числом робочих понад десять. На деяких мануфактурних підприємствах було кілька десятків ткацьких верстатів, сировину для яких постачало сільське господарство.

Поява капіталістичних мануфактур означало, що у Японії поряд з торговою буржуазією почала формуватися і промислова буржуазія [6, 208-210].

У своєрідних умовах відбувався процес первісного нагромадження капіталу. Зубожілі селяни почали переселятися у міста та найматися робітниками на мануфактурні підприємства. Гноблення, непосильні податки, зростаюча експлуатація з боку торгово-лихварського капіталу призводили до масового розорення ремісників. Так складалася категорія людей, позбавлених власних засобів виробництва та змушених продавати свою робочу силу.

Перша половина XIX ст. характеризувалася майже безперервними масовими повстаннями японського селянства. Тільки за 1833 р. у різних районах Японії сталося 30 селянських бунтів. Повсталі виборювали ліквідацію феодального гноблення. Під час повстання 1842 р. у провінції Омі [16, 264] повстанці знищили кадастрові книжки. Хоча селянські повстання носили неорганізований і локальний характер, вони підривали японський феодалізм.

Дедалі частіше відбувалися хвилювання у містах. Нерідко приводом для них були дефіцит рису або різке зростання ціни на нього в результаті спекулятивних махінацій оптових купців і міської влади.

У першій половині XIX ст. Японію спіткала низка лих – декількарічні неврожаї та масовий голод. Сьогунат не вдався до заходів з врятування населення країни, а навпаки, наказав своїм купцям скуповувати збіжжя і рис в провінціях для відправки у свою резиденцію в Едо [13, 476-478]. Подібна позиція уряду викликала протест не лише серед простого люду, а навіть військовиків-чиновників високого рангу. Так, у 1837 р. (8 році Темпо) у м. Осака (Наніва) [13, 427-428] спалахнуло повстання, очолене Осіо Хейхатіро, чиновника місцевої управи, яке, хоча і було придушено за один день, свідчило, що сьогунат втрачає підтримку серед тих, на кому він тримається – самураїв. Хейхатіро Осіо виступав проти спекуляції, дорожнечі та сваволі влади. Під час повстання у м. Осака проявилось прагнення об'єднання міських низів і селянства. Це показало, що антифеодальна боротьба народних мас піднімалася на більш високий рівень. Повстання в м. Осака не було одиничним. Хвилювання охопили багато міст і містечок.

У 1841 р. (12 році Темпо) уряд під керівництвом високопосадовця Мідзуно Тадакуні спробував виправити ситуацію. Було взято курс на відновлення села і придушення комерції. Селянам наказали повернутись з міст до домівок і

вирощувати рис, торгувати яким заборонялось. У свою чергу акціонерні товариства купців були розпущені задля збиття високих цін на продукти харчування. Аби зосередити населення на виробництві і сільському господарстві були видані «закони про заощадження» та заборони на масові гуляння, в тому числі театр кабукі [13, 370]. Курс Мідзуно отримав назву «реформ Темпо», який протривав лише 2 роки через свою непопулярність і неефективність.

Водночас перетворення тривали і в провінціях (яп. «хан»). Зокрема західнояпонські Сацума-хан (сучасна префектура Кагосіма) і Тьосю-хан (сучасна префектура Ямагуті) змогли вийти з фінансової скрути шляхом залучення до управління талановитих самураїв з низів і розвитку торгівлі. Здобувши багатство і створивши новий управлінський апарат, обидві провінції стали найвпливовішими у всій Японії і отримали силу протистояти центральному уряду.

Загострювалися також протистояння між буржуазними і феодалними колами. Але буржуазія, яка у цей час формувалася, була пов'язана якоюсь мірою з феодалним землеволодінням і лихварством, зазвичай, вороже ставилася до повстань селянства й міської бідноти.

Незадоволені були і самурайські родини, одні – через прагнення поліпшити своє матеріальне становище за допомогою даймьо, інші – за свою належність до промисловості й торгівлі, із якими вже були міцно пов'язані. Найбільш організовані, краще за інших озброєні, самураї контролювали рух буржуазії. Остання і сама шукала союзу з дворянством, бо велика частина самураїв страшилася революційних прагнень японського селянства. На відміну від Європи, японська буржуазія виступала у революції не разом із селянством, а проти. Цією обставиною пояснюється компромісний характер революції: японський капіталізм не був остаточно позбавлений феодалних відносин. [3, 189-192].

Уряд сьогунату суворо розправлявся з селянським революційним рухом. Роздробленість Японії пояснювалася відносною слабкістю центральної влади (великі феодали мали власне військо, карбували монети і повновладно розпоряджалися у своїх володіннях), наявністю цехів і гільдій, дріб'язковою регламентацією ремесла і торгівлі, і т.і. Але найбільша небезпека приховувалася у іноземному капіталі.

Після «Революції Мейдзі», у 1871 р. дозволяється вільна купівля-продаж землі, що означає перетворення феодалної земельної власності в буржуазну. Реформа закріпила землю за тими, хто нею фактично розпоряджався, але на умовах викупу, тобто призвела до утворення «нових поміщиків» (*сіндзінусі*) – нової грошової знаті, яка складалася з лихварів, торговців рисом, сільських підприємців, заможної сільської верхівки, які фактично сконцентрували землю у своїх руках.

25 грудня 1871 р. був виданий указ про скасування категорії земель самураїв і феодалів (*букедзі*) і земель городян (*тьодзі*) на території префектури Токіо, про видачу на них *тікен* і про сплату з них поземельного податку. Токіо був обраний як початковий пункт видачі *тікен* (право власності на землю). У

січні 1872 р. міністерство фінансів опублікувало положення щодо видачі *тікен* на зазначені землі в префектурі Токіо і сплати з них поземельного податку. У тім же місяці було опубліковане розпорядження щодо поширення зазначеного положення на всі інші префектури. 15 лютого 1872 р. указом *дадзьокан* (уряду) була скасована заборона купівлі-продажу оброблюваної землі [5, 80-82].

Протягом більш ніж на півроку, по липень 1872 р., була завершена видача *тікен*, які стали на якийсь час єдиним свідченням права власності на землю. Документи на володіння землею були видані насамперед «новим поміщикам» («сіндзінусі» чи просто «дзінусі»). *Тікен* одержав той, хто зміг довести, що він є фактичним власником землі. Інакше кажучи, ті, кому селяни здавали свою землю в заставу, виявилися власниками землі, а селяни, що заклали землю, перетворювалися в її орендарів. Крім того, і до реформи провадилися різні угоди по купівлі і продажу землі, і документи, що засвідчували ці угоди, були доказом визнання права власності на неї. Існували й інші форми відчуження селянської землі, що перетворювалася в орендовану землю.

У квітні 1873 р. було опубліковане положення про реформу поземельного податку, що набуло чинності закону («*тісо кайсей дзьорей*» [17, 988-989]). Відповідно до положення про реформу поземельного податку були введені важливі зміни не тільки в сам поземельний податок (тобто, в існуючу ренту-податок), але і у всю систему експлуатації селянства. Оподаткуванню підлягали землі, на які були видані *тікен*. На відміну від колишнього обкладання, що провадилося із обсягу врожаю рису, розмір податку визначався відповідно до ціни землі.

В ході проведення реформи поземельного податку були складені кадастрові книги, в які були внесені імена землевласників, якість і ціна їхньої землі.

Починаючи з 1873 р. було проведено загальнонаціональне обстеження земель і визначення їхньої ціни. Уся земля була розділена на 100 млн. ділянок. Кожному власнику, як правило, належало кілька ділянок. Була зроблена більш-менш успішна спроба провести це обстеження за єдиною методикою. Однак уряд не мав у своєму розпорядженні ні необхідних засобів, ні досвіду, щоб провести його на достатньому рівні.

Складання кадастру дало можливість установити ціни всіх земель, що були в наявності. Землі, відповідно до їхньої якості, були розділені на три групи: вища, середня і нижча. Розмір державного поземельного податку встановлювався у залежності не від врожаю, а від ціни землі і був визначений рівним 3% від її вартості (до цього додавався місцевий поземельний податок величиною 1%). Податок повинний був вноситися не натурою, як це було колись, а тільки грошима. Новий поземельний податок дорівнював приблизно 30-35% вартості врожаю.

У 1872-1873 рр. була проведена аграрна реформа, згідно з якою власність *даймьо* на землю була анульована, а уряд зняв заборону на продаж і розділ землі. Общинні землі були відняті в селян і оголошені власністю імператора, а свої особисті наділи селяни фактично одержали безкоштовно, от тільки значна частина селян була змушена закладати свої землі, а власником земельного

наділу в такому випадку визнавався той, кому земля була закладена. Т.ч. селян просто пограбували з усіх боків [4, 161-162].

Значення аграрних перетворень, проведених у перші роки періоду Мейдзі [13, 405], украй велике. Вони вплинули на наступний розвиток усього японського суспільства. З реформою аграрних відносин у першу чергу зв'язані такі заходи уряду, як скасування феодалної залежності селян, феодалної власності на землю, запровадження вільного вибору сільськогосподарських культур і, нарешті, реформа поземельного податку. У сполученні зі зміною класового характеру влади (хоча і не радикальним) одних цих перетворень досить, щоб визнати події Мейдзі буржуазною революцією. Здійснення цих заходів привело до затвердження приватної власності на землю з правом її купівлі і продажу, що розширило можливість мобілізації землі. Скасування феодалної власності і феодалних повинностей, які були правовою основою вилучення земельної ренти, що була головним доходом правлячого класу, зажадало встановлення нової правової системи, що відповідала капіталістичному способу експлуатації. Головним джерелом створення матеріальних цінностей у державі було сільськогосподарське виробництво, і це надавало аграрному законодавству особливе значення [5, 98-101].

Правову основу новим аграрним відносинам дала реформа поземельного податку. Безпосередньою причиною введення поземельного податку послужила потреба нового уряду в джерелах доходу для забезпечення державного бюджету. Феодална рента-податок, що існувала колись, була ліквідована разом із феодалним правом. Єдиним можливим стабільним джерелом доходів для державних потреб міг бути тільки поземельний податок. Однак для його введення було необхідно юридично точне визначення права власності на всі землі. Причому мова могла йти лише про приватну власність.

При цьому в числі інших постало два важливих питання: про оформлення прав власності на землю і про розмір поземельного податку. Обидві ці проблеми спочатку були вирішені за допомогою видачі посвідчень про право власності на землю (тікен). Цей захід мав дуже велике значення. Власне кажучи, він закріпив сформоване положення в області фактичного володіння землею. Ці заходи співпали у часі з заходами щодо ліквідації феодалної системи землекористування.

В ході проведення реформи був здійснений поділ земель на приватні і державні. До реформи, в силу сформованої практики, селяни всією громадою користувалися князівськими луками і лісами. У ході реформи значна частина цих угідь була визнана власністю держави або імператорського дому, що призвело до того, що багато селян утратили будь-яку можливість користуватися ними.

Таким чином, положення селянства в результаті революції Мейдзі істотно змінилося, хоча для багатьох не стало кращим, ніж воно було.

Класова структура післяреформеного села визначалася існуванням двох основних класів: класу «нових поміщиків» і класу селян. Клас поміщиків, що офіційно з'явився після перших перетворень Мейдзі (фактично він виник

набагато раніше) значно відрізнявся від класу феодалів, що панував в епоху феодалізму [14, 216-217].

Частина нових землевласників вийшла з рядів верхнього шару феодалів – *даймьо*, що, хоча і позбавилися феодальних привілеїв, проте виявилися власниками значних грошових сум. Колишні *даймьо* одержали в 1876 р. облігації у результаті капіталізації їхніх рисових пенсій. Так, 289 колишніх *даймьо* стали власниками облігацій у середньому по 97 тис. ієн, 148 *куге* – по 14 тис. ієн, а представники нижчого шару *бусі* дісталося в середньому лише по 415 ієн на людину. Багато хто з *бусі* прожили ці кошти, а колишні великі феодали заснували банки, вклали гроші в покупку землі, нерідко збільшивши своє багатство.

Наступна група землевласників склалася із колишніх сільських самураїв («*госі*»), що розрізнялися по своєму походженню. Це були напівземлероби-напівпоміщики. Вони мали право носити мечі. У категорію *госі* потрапляли і ті заможні селяни і купці, що виявили бажання освоювати цілині землі. Таким чином, через *госі* також йшло розмивання границь між станами. Ще до Революції Мейдзі *госі* поступово стали грати усе більш значну роль на селі; вони часто були старостами або займали інші важливі сільські посади. У деяких князівствах (наприклад, Сацума) *госі* являли собою дрібних поміщиків, що майже не брали участі в обробці землі своїми руками.

Звання *госі* в ряді випадків надавалося за військові заслуги або тим, хто мав якусь вагу в селі (наприклад, заможним селянам). *Госі* не несли військової служби у *даймьо*. Вони не одержували прибутку від землі сюзеренів. *Госі* звичайно обробляли свої власні землі. Їхні військові функції обмежувалися обороною своєї провінції. У деяких князівствах *госі* виконували також деякі адміністративні функції, як агенти князівських урядів. У цілому *госі* були нижчим шаром самурайського стану.

Усі *госі* в результаті реформ Мейдзі стали землевласниками, що складали значну частину «нових поміщиків».

Також частину поміщиків склали представники торгово-лихварського капіталу, що зуміли ще при Токугава (особливо в період розкладання феодалізму) придбати тим або іншим шляхом землі. Ставши в роки Мейдзі законними власниками землі, вони продовжували займатися торгівлею і лихварством. Деякі з поміщиків жили в селі і вели свої господарства за допомогою найманої робочої сили. Вони являли собою, таким чином, капіталістичні елементи в селі [15, 197-198].

Варто зробити істотне застереження щодо використання терміна «поміщик» стосовно до японських умов. У японській мові немає терміна, цілком адекватного слову «поміщик». Слово «*дзінусі*», що часто перекладається як «поміщик», насправді не цілком збігається із останнім за змістом. Воно звичайно використовується для позначення землевласника, що здає всю або частину своєї землі в оренду незалежно від розмірів землеволодіння.

Не всі *дзінусі* були поміщиками. Число *дзінусі* значно перевищувало число землевласників, яких можна назвати дійсними поміщиками, тобто великих або

середніх землевласників, що здають землю в оренду. В число *дзінусі* входило багато дрібних і найдрібніших землевласників, що здавали в оренду свої невеликі ділянки землі, а самі, займаючись підсобними промислами, зовсім не обробляли землю або обробляли невеликі клаптики. Частково ці дрібні землевласники здавали землю заможним селянам.

Реформа поземельного податку насамперед змінила положення орендарів. В епоху Токугава існувало три основних види оренди. Перший – це звичайна оренда, при якій орендар не мав ніяких особливих прав і цілком залежав від волі феодала. Другий вид – це «вічна» оренда, заснована на звичайному праві. У цьому випадку землевласник не міг довільно зігнати орендаря з землі. Звичайно цим правом володіли селяни, що своїми руками освоїли цілину землю або поліпшили проведення меліоративних робіт. Однією з різновидів «вічної» оренди була оренда, визнана поміщиком «вічною» після 20 років користування землею орендарем. Третім видом була оренда на закладеній власником землі. Крім того, існувало багато різних типів комбінацій видів оренди, що розрізнялися в залежності від району.

Уряд, здійснюючи реформу, проводив жорстку політику відділення власників землі від орендарів і прагнув ліквідувати перехідні форми, що могли створити невизначеність у стягуванні податку. Головна ж ціль цього відділення складалася у зміцненні положення нового класу землевласників. У рамках цих заходів уряд ліквідував «вічну» оренду, обмеживши її термін двадцятьма роками. Якщо мова йшла про землі, розчищені селянами (або їхніми предками), то цю землю повинен був викупити або поміщик, або орендар. Усе це, природно, значно обмежувало права орендарів [8, 464].

Таким чином, у ці роки в основному склався характер соціальної структури післяреформеного села. Пануючою силою в селі стали порівняно великі землевласники, верхній шар яких становили поміщики. Основною формою експлуатації селянства, що використовували ці землевласники, була здача землі в оренду дрібним товаровиробникам-селянам. Даний тип оренди носив докапіталістичний характер: орендарем був безземельний або малоземельний селянин, що орендував землю з метою утримання своєї родини з одержуваної їм частини вироблених продуктів. Ріст цін на рис, що спостерігався в деякі періоди, мало що приносив орендарю, тому що останній був майже відділений від ринку, і, навпаки, приносив бариші землевласнику.

Орендар не платив поземельний податок, але виплачував орендну плату, як правило, натурою. Розмір орендної плати по рисових полях складав 50-60% урожаю. Склалася і була узаконена частково нова система експлуатації. Чисто феодалська форма експлуатації у вигляді ренти-податку була ліквідована. Селяни-землевласники, що не здавали землю в оренду, стали сплачувати поземельний податок. Це була головна форма їхньої експлуатації через державні органи [7, 183-185].

Таким чином, аграрні перетворення, здійснені у зв'язку з революцією 1868 р., привели до помітних змін, що мали значення не тільки для села, але і вплинули на всю соціально-економічну структуру держави. Замість феодалської форми власності на землю була введена буржуазна власність. У ході цього

процесу значна частина селянства була позбавлена права власності на землю. На селі виник новий клас землевласників – *дзінусі*, що суміщували використання докапіталістичних методів експлуатації селянства (здавати землі в оренду) із заняттям різного роду підприємництвом. Аграрні перетворення дали сильний стимул розвитку процесу первісного накопичення, у першу чергу шляхом уведення поземельного податку.

Мета аграрної реформи полягала в тому, щоб одержати в державну скарбницю кошти, необхідні для модернізації промисловості та посилення армії.

Реформа мала прогресивне значення, яке полягало в тому, що вона ліквідувала земельну монополію феодалного класу і запроваджувала буржуазний принцип приватної власності на землю. Важливим результатом аграрної реформи Мейдзі з'явилося створення ринку робочої сили – умови, необхідної для розвитку капіталізму.

Література

1. Chibbett, David. The History of Japanese Printing and Book Illustration. Kodansha International Ltd., 1977. – 420 p.
2. История японского законодательства / Сост. Х. Маки и А. Фудзивара. - Токио: Изд-во «Сэйрин-сёин», 2000 (на яп. яз.)
3. Kurosaka Yoshio, Hamada Koichi. Makurokeizaigaku to nihon keizai. Toukyou: Nihon Hyoronsha, 1985, 278 p.
4. Nishiyama Chiaki, Takano Kunihiko. Nihon keizai-no otoshiana. Toukyou: Daiyamondosha, 1981, 195 p.
5. Sanuki Toshio. Nihon keizai-no renesansu. Toukyou: Toyo keizai shimposha, 1984, 212 p.
6. Кузнецов Ю.Д., Новицкая Г.Б., Сирицын И.М. История Японии: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «История» - М.: Высшая школа, 1998. - 429 с.
7. Эйбус, Х. Т. (Хаим Тевелевич), проф. История Японии с древнейших времен до наших дней : Краткий очерк /Академия наук СССР. Институт народов Азии. - М.: Наука, 1968. - 223 с.
8. Жуков Е. История Японии. Краткий очерк. М., 1939. – 579 с.
9. Мещеряков А. Н. Император Мэйдзи и его Япония. — Москва: Наталис, Рипол Классик, 2006. – 735 с.
10. Филиппов А.В. «Специфика проведения реформ в Японии: цели, предпосылки и формы» // доклад на XX научной конференции по историографии и источниковедения истории стран Африки и Азии 6-7 апреля 1999 г. Санкт-Петербург СПбГУ.
11. Латышев И.А. Семейная жизнь японцев. М.: Глав. ред. вост. лит. изд. „Наука”, 1985. – 288 с.
12. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы (этнопсихологические очерки). 3-е изд., исп. и доп. – М.: ВиМ, 1996. – 400 с.
13. Япония: Справочник /Под общ. ред. Г.Ф. Кима и др.; Сост. В.Н. Еремин и др. – М.: Республика, 1992. – 543 с.
14. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. - Київ: "Аквілон-Прес", 1997. – 256 с.
15. Харнский К.А. Япония у прошлом и настоящем. - М., 1996. – 265 с.
16. Сато Хироаки. Самураи: история и легенды/ Пер. Котенко Р.В. Ч.1.- СПб.: Евразия, 2003. – 343 с.
17. 『新編 日本史辞典』 京大日本史 辞典編纂会、東京創元社、1994. — P.1016.(Нове видання. Словник історії Японії)

18. Большой японско-русский словарь в 2-х томах. Свыше 100 000 слов. С приложением иероглифического ключа. Под ред. Н.И. Конрада, Т., I A – P. Сост. С.В. Неверов, К.А. Попов, Н.А. Сыромятников и др. М., «Сов. Энциклопедия», 1970. – 1728 с.

19. Бондаренко І., Хіно Т. Українсько-японський словник. Японсько-український словник. Навчальний словник японських ієрогліфів. /За ред. Ю.О. Карпенка /Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998 – 592с.

20. Японско-русский словарь/ Лаврентьев Б.П., Немзер Л.А., Сыромятников Н.А. и др. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1984. – 696 с.

21. Японско-русский учебный словарь иероглифов. Около 5000 иероглифов, 5-е изд., исправл. / Н.И. Фельдман-Конрад. – М.: Живой язык, 2004. – 680 с.

Коротич Р.Г. Эволюция японского села и аграрные реформы 1870-х гг.

Эпоха Реставрации Мэйдзи привела к значительным изменениям в жизни японского села.

Ключевые слова: эволюция японского села, аграрные реформы, дзинуси, даймё, госи.

Korotich R.G. Evolution of Japanese village and agrarian reforms of the 1870's.

The era of the Meiji Restoration has led to significant changes in the life of a Japanese village.

Key words: evolution of Japanese village, agrarian reforms, jinushi, daimyo, goshi.

УДК 930+94

Кривуля О.О.

**СТАНОВИЩЕ ЖІНОК У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 20-і роки ХХ ст.**

Аналізуються зміни становища жінок у сім'ї радянської України протягом 20-х років ХХ ст. у відповідності до змін у шлюбно-сімейному законодавстві; визначаються позитивні і негативні прояви статей законодавства, а також партійної доктрини у житті жінок.

Ключові слова: жінки, сім'я, шлюбно-сімейне законодавство, радянська Україна.

Сім'я, як осередок будь-якого суспільства, виступає потужним каталізатором передавання традицій, звичаїв, моральних устоїв, взагалі основ духовності, у процесі виховання молодого покоління. Тобто вона є важливим соціальним інститутом, який, крім зазначеного, представляє систему зв'язків, взаємодій і відносин індивідів. Останні виконують функції відтворення людського роду і регулюють усі зв'язки відносини на основі певних цінностей і норм. Шлюб є основою сімейних відносин і представляє собою соціальну форму відносин між чоловіком і жінкою у сім'ї, за допомогою якого суспільство санкціонує їх статеве життя та встановлює їхні права та обов'язки. Тобто сім'я являє певну форму відносин між чоловіком і жінкою, де встановлюються подружні, батьківські та інші родинні права і обов'язки. Як соціальний інститут сім'я виконує низку функцій, зокрема, репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, економічну, морального регулювання поведінки членів сім'ї, їх відповідальності та обов'язків, а також функції духовного спілкування, соціально-статусну, дозвілля, емоційну тощо.

Незважаючи на тривалий історичний процес формування шлюбно-сімейних відносин, у сучасному українському суспільстві спостерігається послаблення сім'ї як соціального інституту, зміна її соціальних функцій. Сім'я,

як вважають соціологи, сьогодні втрачає свої провідні позиції у соціалізації індивідів, в організації їх дозвілля тощо. І причиною цього стала трансформація традиційних ролей членів сім'ї: історична дійсність, при якій жінка вела домашнє господарство та виховувала дітей, а чоловік забезпечував економічну самостійність сім'ї і виступав її головою, змінилася внаслідок активної участі жінок у виробничій, політичній та інших сферах, що дозволило їм здійснювати матеріальне забезпечення сім'ї і, відповідно, зайняти рівне з чоловіками становище. Такий стан речей спричинив як позитивні, так і негативні зміни. З одного боку це сприяло встановленню рівності у подружніх відносинах, а з іншого – відобразилося на демографічному становищі, а також на нівелюванні сімейних цінностей.

Цей процес був викликаний переходом від аграрного до індустріального суспільства і в Україні він почав зароджуватися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (у пореформений період), але активно розпочався з приходом до влади більшовиків і проведенням ними відповідної політики щодо регламентації шлюбно-сімейних відносин. Тому аналіз цих змін може допомогти сучасним вченим і політикам у вирішенні вже існуючих чи запобіганні нових соціально-психологічних проблем у сім'ї, що породжуються українською дійсністю.

В історіографії, особливо за радянських часів, більшість видань, які стосувались становища жінок, дають підставу стверджувати, що науковці розглядали жінку лише з погляду „працюючої людини”. Тобто такі публікації мали у своїй основі сферу виробництва, окремі аспекти суспільно-політичної активності і лише подекуди увага приділялася розкриттю сімейно-побутової ролі жінок у 1920-1930-і роки. Лише певною мірою цього питання торкалися сучасні вчені: В.Чумак [1], М. Богачевська-Хомяк [2]. Дослідник О.Козуля [3], наприклад, у роботі акцентував увагу на намаганні керівництва тоталітарної держави знищити сім'ю, як соціальний інститут, з метою створення з чоловіків та жінок «комуністичних роботів». Але всі ці та інші дослідники жіночої долі не приділили достатньої уваги вивченню становища жінок у шлюбно-сімейних відносинах, які формувалися в Україні протягом 1920-х років, що і стало предметом нашого дослідження.

Отже, метою статті є аналіз зміни становища жінок у шлюбно-сімейних відносинах радянської України протягом 20-х років ХХ ст.

На початку ХХ ст. українська сім'я, у якій патріархальні відносини не були так яскраво виражені, як у російській, жінка знаходилася майже на одному рівні із чоловіком за авторитетністю. Вплив же московської політики та переселення росіян в Україну, особливо у східні та південні області, які зберігали основи патріархату у сімейних стосунках, зумовили розповсюдження таких відносин у містах держави. Подібне спостерігалось й в інших регіонах: українське дворянство та купецтво, яке періодично бувало у північних столицях, привозило цей досвід на Батьківщину. Хоча ми не можемо стверджувати, що патріархат встановився у всіх сім'ях, але він таки мав місце і проявлявся не у тиранському відношенні чоловіків щодо жінок, як в Росії, а скоріше у великому авторитеті, повазі членів родини до її голови – годувальника. Сімейні стосунки подекуди наближались до егалітарних – партнерських і жінка користувалася

пошаною. До того ж усі жінки заможних сімей отримували високу освіту та шляхетне виховання.

Як і в Росії сім'я в Україні відігравала важливу функцію у професійному визначенні та соціалізації молоді, що визначало її успішність, особливо у продовженні сімейної справи. Радянська ж влада намагалася поламати такі устої. Вона бажала ліквідувати сімейственість і наслідування та виховати людину, спроможну працювати не на сім'ю, а на державу, здатну стати знаряддям у досягненні владою поставлених цілей.

Не можна однозначно – позитивно чи негативно – оцінювати становище жінок у сім'ї як за часів царату, так і за часів більшовизму. Наведемо деякі аспекти шлюбно-сімейних відносин. Так, до встановлення в Україні радянської влади шлюб освячувався лише церквою. Громадянські шлюби заборонялися і переслідувалися у суспільстві. Шлюб без згоди батьків не дозволявся. Не дозволялися шлюби християн з особами іншого віросповідання. Крім того засуджувався розрив шлюбу, хоча офіційно розірвати його можна було чотири рази лише за дозволом церкви та у випадку надання доказів щодо зради чоловіка чи дружини, природної нездатності одного з них до шлюбного життя, у випадку карної відповідальності, важкої хвороби, відсутності чоловіка чи дружини не менше 5 років. Причому специфічність відносин у сім'ї, духовні бажання особистості не враховувалися. До того ж розірвання шлюбу дорого коштувало, що не могли собі дозволити середні та бідні верстви населення. Сам же процес вимагав подружню пару пройти надзвичайно неприємну процедуру публічного розгляду інтимної сторони життя.

Найбільше при розірванні шлюбу страждали жінки. У суспільстві склалися орієнтири щодо негативного ставлення до жінки, яка покинула чоловіка. До неї ставилися з презирством і взагалі вважали ославленою. Зазвичай жінка була економічно залежною від чоловіка або малозабезпеченою, навіть у випадку якщо вона працювала, і тому не мала можливості самотужки виховувати дітей. Тому жінки майже не були ініціаторами розірвання шлюбу. Взагалі офіційних шлюбних розривів напередодні революційних подій 1917 р. було дуже мало.

Таке становище вкрай обмежувало можливості вибору жінок, робило їх майже повністю залежними від чоловіків, а тому безправними. Вважаючи це закріпаченням жінок, більшовики вирішили виправити ситуацію. Підкреслимо, що, розпочавши процес реорганізації основ шлюбного права, більшовики, а серед них переважно були чоловіки, в першу чергу вирішили надати повну свободу у відносинах між подружжям з власних мотивів, намагаючись у майбутньому взагалі ліквідувати сім'ю, як осередок чи інститут суспільства.

Вже у грудні 1917 р. було прийнято декрети ВЦВК та РНК "Про громадянський шлюб, про дітей і про введення книг актів громадянського становища", а у грудні 1918 р. "Про розірвання шлюбів", за якими церковний шлюб замінювався громадянським і чинним вважався лише шлюб, зареєстрований у державних установах – органах ЗАГС. Шлюб, що був укладений у церкві після видання декретів, юридичної дії не мав і ніяких прав подружжю не надавав. Також не існувало ніяких обмежень для вступу до шлюбу, крім вікового цензу, родинних зв'язків та психічних хвороб. Розірвання

шлюбу теж було спрощено. За бажанням подружжя шлюб розривався у відділі реєстрації шлюбів або суддею, якщо заяву було подано одним з подружжя.

Ці декрети відміняли також згоду на шлюб батьків, опікунів тощо. Позашлюбні діти визнавалися рівноправними із дітьми, народженими у шлюбі.

Декрет Раднаркому України "Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану" від 20 лютого 1919 р. теж скасував церковний шлюб, і проголосив, що в Україні визнаватимуться шлюби, зареєстровані в органах ЗАГС. Церковні ж шлюби були проголошені Декретом "особистою справою тих, хто вступає в шлюб" і могли укладатися лише після державної реєстрації шлюбу. Це відповідало антирелігійній політиці більшовиків, зокрема, положенням зазначеного Декрету: принцип свободи і добровільності шлюбу, перелік підстав до вступу в шлюб, зняття релігійних обмежень для вступу в шлюб (зокрема, згідно з дореволюційним законодавством особам православного віросповідання заборонялося вступати в шлюб з нехристиянами), рівність подружжя при виборі прізвища та ін.

Отже, зміни у правовому забезпеченні шлюбних відносин ліквідували вплив церкви. Хоча ще тривалий час, особливо у невеликих містечках, весілля закріплювалися благословенням священика у церкві, проте юридично він не закріплював за подружжям ніяких прав. Згодом, особливо під натиском антирелігійної агітаційно-пропагандистської кампанії, церковний шлюб втратив своє значення. За церковний шлюб почали виключали з партії, комсомолу, обговорювали на різних виробничих та профспілкових зборах, соромлячи молоде подружжя.

Декрет прирівнював церковні шлюби, укладені до видання цього документу, до зареєстрованих цивільних шлюбів. Проте Декрет в Україні нічого не зазначав про правове становище позашлюбних дітей, в той час, коли Декрет у Росії проголосив зрівняння позашлюбних дітей із шлюбними в усіх правах.

20 лютого 1919 р. в Україні був прийнятий Декрет "Про розлучення", який проголосив свободу розлучення й анулював церковну процедуру розлучення. Згідно з цим Декретом шлюб розривався на прохання одного або обох із подружжя. Означений Декрет містив також норми, які регламентували такі правові наслідки розлучення: а) при розірванні шлюбу за взаємною згодою подружжя зобов'язане було вказати в поданій заяві, які прізвища чоловік і жінка будуть носити після розлучення, а також їхні діти, а при односторонній заяві розлучені поверталися до своїх дошлюбних прізвищ; прізвище дитині визначав суд; б) всі інші питання, пов'язані з розірванням шлюбу, вирішувались угодою між подружжям у формі нотаріального або домашнього договору, а у разі спору між ними – народним судом.

Таким чином за допомогою перших декретів в Україні про шлюб і його розірвання розпочався процес формування сімейного права.

Перший сімейний кодекс України 1919 р., який базувався в тому числі і на представлених вище декретах, регламентував усі сторони шлюбно-сімейного життя і складався з трьох книг: "Про акти громадянського стану", "Про шлюб і

сім'ю", "Про опіку". Але через громадянську війну сімейний кодекс України 1919 р. не був введений в дію і тому не став законодавчим актом.

У двадцятих роках в УСРР розпочався процес подальшого удосконалення сімейного законодавства і 30 травня 1926 р. був прийнятий Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР.

Кодекс посилював гарантії як майнових, так і особистих прав членів сім'ї, перш за все – жінок і дітей. Він повністю урівняв позашлюбних дітей із шлюбними. Регламентував систему визнання та оскарження батьківства та аліментних зобов'язань. При розірвання шлюбу батько повинен був сплачувати частку заробітку на утримання дітей, що давало жінці відносну економічну стабільність. Навіть, якщо діти були народжені не у шлюбі, їх батько повинен був утримувати їх, якщо його батьківство було доведено у суді.

Кодекс поряд з зареєстрованим шлюбом визнавав також і так званий фактичний шлюб, тобто не оформлений в органах ЗАГСу. Щоправда, визнання таких фактичних шлюбів могло бути здійснене тільки через суд, де необхідно було довести наявність фактичного шлюбу. Тому, якщо між фактичним подружжям виникали якісь суперечки (щодо майна або аліментів), то суд, перш ніж розв'язати ці суперечки, повинен був у кожному конкретному випадку встановити, тобто визнати, наявність шлюбних зв'язків. Причому фактичним шлюбом визнавались лише серйозні та тривалі подружні зв'язки, а не випадкові і скороминущі. Доказами наявності такого шлюбу для суду були: факт спільного проживання, наявність при цьому спільного господарства, спільне виховання дітей, взаємна підтримка тощо.

У Кодексі регламентувалися умови вступу до шлюбу, випадки визнання шлюбу недійсним, підстави припинення шлюбу. Вперше в законодавстві України закріплювався принцип рівності прав і обов'язків подружжя, а також незалежність подружжя. Водночас Кодекс вводив поряд з поняттям «особисте майно» таке поняття, як «спільне майно подружжя». Важливі положення містив Кодекс 1926 р. про аліментування подружжя на випадок непрацездатності як під час існування шлюбу, так і після його розірвання.

Загалом Кодекс 1926 р. зі змінами і доповненнями діяв ще понад 40 років [4].

Таким чином, юридично було визначено ленінські принципи формування шлюбно-сімейних відносин у суспільстві. Зокрема закони затвердили майнову та батьківську рівність чоловіка і жінки у шлюбі; укладання шлюбу вже не залежало від традиційно-національних та релігійних практик; було закріплено рівність позашлюбних дітей із дітьми, народженими у шлюбі; укладання шлюбу і його розірвання стали вільними. Кодекс мав важливе значення для захисту жінок. До 1926 р. багато шлюбів взагалі не реєструвалися. Ініціаторами цього були чоловіки, які не бажали переобтяжувати себе відповідальністю і могли у будь-який час взагалі піти від дружини до іншої жінки. За законом до 1926 р. такий чоловік не повинен був сплачувати гроші на утримання дітей і часто жінки залишалися без засобів існування. Новий же Кодекс зобов'язував чоловіків допомагати дружинам матеріально, якщо вони цього потребували

через безробіття, хворобу чи інші причини і навпаки, якщо потребували чоловіки, то дружини повинні були матеріально допомагати їм.

За Кодексом при розірванні шлюбу майно, нажите спільно, ділилося навпіл, навіть, якщо жінка не працювала і була домогосподаркою. Тобто фактично праця жінок вдома та їх участь у вихованні дітей прирівнювалася до суспільно-продуктивної праці чоловіка. Більше того, жінкам, які доводили, що перебували у фактичному шлюбі, надавалися права на спадок, житлову площу та пенсію у зв'язку зі смертю чоловіка.

Юридична зміна становища жінок у сім'ї підкріплювалася й певними суспільно-політичними діями радянської влади. Так, агітаційно-пропагандистська робота з жінками була спрямована на вирівнювання становища жінки і чоловіка у сім'ї. Наводилася за приклад десята заповідь з Біблії „Не бажай дому ближнього твого, не жадай дружини ближнього твого, ні поля його, ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, нічого, що у ближнього твого”, у котрій по суті заборонялося заздрити і зазіхати на чуже добро і наказувалося задовольнятися тим, що маєш. Але партійці трактували її як принизливе ставлення чоловіків до дружин як до власності нарівні з будинком та худобою [5]. З таким перекрученим трактуванням погодитися не можна. Зрозуміло, що паралельно насаджувалося негативне ставлення до релігії, яка „таке нерівноправ'я” дозволяла. Нова ж влада констатувала, що жінки отримали право приймати участь у розбудові економічного, політичного та суспільного життя країни; право вільно влаштовувати особисте життя. Підкреслювалося, що розкріпачення та вивільнення жінок від марнотратної домашньої роботи відбувалося шляхом побудови дитячих дошкільних установ, їдалень, пралень тощо.

За радянської влади жінка отримала право не вступати з чоловіком у шлюб, який по своїй суті вважався більшовиками таким, при якому жінку „пригнічував” чоловік. Підтвердженням такого «пригнічування» є лист жінки до завідувачки жінвідділом ЦК КП(б)У Філатової, написаний у 1923 р.: „У нас є випадок, котрій слід використовувати як приклад процесу закабалення жінки внаслідок її власної неосвіченості та існуючих у нашому середовищі відносин. Ми живемо з прибиральницею, котра нещодавно вступила у шлюб з комуністом-червоноармійцем. Він знущається над нею: закриває її на замок і не випускає з кімнати, напивається і б'є її жорстоко. Прибиральниця ж ця – Катерина – є рабинею цих відносин, все приховує, боячись про це казати. У цьому історичному факті міститься глибока неосвіченість, рабство, дурість і сумно, що це відбувається у робочій сім'ї”. Авторка листа пропонувала жіночим відділам організувати по країні показовий судовий процес, взявши за основу вказану ситуацію, зазначаючи, що до таких «типів» [чоловіків. – Прим. автора] «слід уміло підійти, висвітлити їх недоліки, а інакше вони як у лісі будуть приховувати ці недоліки» [6].

Чоловік, таким чином, відповідав лише сам за себе, йому новий сімейний кодекс ще більше розв'язав руки, а жінка опинилася у ще більш скрутному становищі – якщо раніше чоловік змушений був дружину і дітей забезпечувати, то тепер весь тягар виховання дітей лягав на плечі жінки. Ліквідація реєстрації

шлюбів фактично ліквідувала відповідальність чоловіка за сім'ю. Ускладнилися справи з виплати аліментів.

Реалізація на практиці прийнятих законодавчих норм та партійних настанов виконувалася зі значним перекрученням. Ленін у подібних випадках казав, що правова рівність – це лише розчистка ґрунту, створення умов для формування нового духовного вигляду жінки, а не вирішення самої проблеми. У новому законодавстві була маса недоліків: довести фактичний шлюб жінкам не завжди вдавалося і багато з них у роки економічної нестабільності фактично не отримували належного. Тому жінки все частіше наполягали на реєструванні шлюбів. Через спрощення процедури розлучення фактичні шлюби розривалися швидко і без перешкод, що, по суті, зводило нанівець інститут шлюбу. Але важко визначити загальну динаміку пар, які створювали сім'ї, і пар, які розлучалися, тому що протягом 20-х років шлюби у багатьох випадках не реєструвалися, а тому і не фіксувалася кількість розлучень таких сімей.

Всі негаразди сімейного життя і, відповідно сімейного законодавства, обговорювалися жінками на делегатських з'їздах та зборах різного рівня. Так, підтвердженням існування нерівноправного становище жінок із чоловіками у сім'ї стали факти про побиття перших другими навіть за намір їхати на з'їзд. Одна з таких делегаток розповідала: „На місцях нас вважають за непотрібне сміття, бо ми бідні жінки, а ми доведемо, що ми такі ж люди, як і чоловіки”. У відповідь на подібні заяви чоловіки відповідали: «Погано зробили, що дали права жінкам... ми вирішили жінок нікуди не обирати» та ін. [7] Після таких висловлювань деякі жінки заявляли, що необхідно оголосити чоловікам війну. Але позитивно, що жінки усвідомлювали свої права і вимагали їх здійснення на практиці. Характерно, що жінки хотіли бути рівноправними з чоловіками як у суспільстві, так і у сім'ї.

Навіть у 30-і роки зустрічається багато прикладів, коли чоловіки кидали дружин і відмовлялися допомагати у вихованні дітей. Траплялися й випадки, коли дівчина народжувала дитину і чоловік відмовлявся від дружини. У цей час також зросла кількість дітей – підкидьків та дитяча смертність. Загалом політика влади 20-х років щодо сімейних відносин спричинила зворотній результат: у суспільстві, особливо серед міського населення, було знівельовано сімейні цінності та поширено аморальне відношення до жінки. Прикладом може стати випадок, коли у Дніпропетровську до 15-річної дівчини прийшли 3 хлопця і зґвалтували її. Подія набула розголосу. Винуватців судили на комсомольських зборах і привселюдно винесли вирок про покарання їх через розстріл [8].

Негативно ставилися чоловіки не лише до громадської активності своїх дружин та, навіть, до їх навчання. Наприклад, чоловік однієї з активісток заявляв, що не знає як йому бути, коли народиться дитина, якщо дружина буде навчатися, потім ходити на збори, потім вступить до комсомолу [9]. Звісно він мав рацію і першочергове призначення жінки від природи – це народження і виховання дитини.

Але був й інший бік цієї медалі. У середовищі чоловіків-комуністів зародилася так звана мода на освічених дружин. Мати неосвічену дружину

вважалося соромом. До того ж для деяких було соромно мати немолодих дружин, яких вони кидали і одружувалися на молоденьких. Особливо така тенденція спостерігалася у вищих ешелонах влади.

Наведені приклади мали широке розповсюдження і в цілому політика влади була спрямована саме на залучення жінки до суспільно-політичної активності і тим самим породжувала тенденції до руйнування сім'ї. Справи держави вважалися найголовнішими і виносилися на перший план. Відбувалося „відособлення партії від суспільства шляхом створення особливої моралі, спроба перетворити її в „скелю, об яку розбиватимуться гнилі потоки непівської вулиці” [10].

Таким чином, характерними рисами шлюбу і сімейних відносин у 20-і роки ХХ ст. стали: зменшення кількості офіційно укладених шлюбів, збільшення дітей, які росли і виховувалися поза шлюбом, зменшення кількості новонароджених, збільшення кількості випадків розірвання шлюбів, збільшення шлюбів за почуттям, але існували і за розрахунком (якщо було у однієї сторони житло чи для того, щоб вистачило дров на зиму – дві норми дров) тощо. Стримуючими факторами для збереження шлюбу були партійний та профспілковий: можна було втратити партквиток чи посаду за розвал шлюбу.

Дослідження у соціалістичних країнах щодо жіночого становища, як історичні, так і соціологічні, засвідчують, що оформлюючись на роботу, у перші десятиліття радянської влади жінки не намагалися стати незалежними у сім'ї чи ініціювати розірвання шлюбу із чоловіками (хоча й такі випадки мали місце), а переважна більшість перш за все бажали отримати більш широкі можливості для власної самореалізації у суспільстві. Тобто нові основи шлюбно-сімейних відносин в умовах суспільно-корисної зайнятості жінок не можна вважати, як аморальні чи такі, які руйнують сім'ю, але не слід забувати про ризик, який-таки мав місце, що дозволяв працюючій жінці прожити без чоловіка. Тому і кількість розірваних шлюбів була значно більшою, ніж до революції.

З одного боку більшовики надали жінкам рівні з чоловіками права, можливість реалізуватися у професійній сфері, але одночасно тим самим вони віддаляли жінок від їх традиційних сімейних обов'язків, чим послабляли сімейні зв'язки. Наприклад, це проявлялося у перенесенні функції виховання молодого покоління з сім'ї, як це було завжди, до державних установ та закладів, де виховання перебувало під пильним наглядом компартії. Так, у часи репресій у дитячих будинках дитина репресованих батьків страждала від тавра „дитина ворога народу”, до того ж її свідомо налаштовували проти батьків, які у очах малечі втрачали і авторитет і повагу. Такий ідеологічний крок влади віддаляв молодь від „неблагонадійних” батьків, нівелював повагу молодшого покоління до старшого. Цьому також сприяло й залучення жінок до праці, які не мали вже можливості приділяти достатньої уваги дітям у процесі виховання. Надмірна їх зайнятість не дозволяла належним чином жінкам займатися дітьми та господарством. Більше того, через розповсюдження так званого „вільного кохання” та поширення практики громадянського шлюбу велика кількість

жінок залишалася наодинці з дітьми. Щоб вижити, вони змушені були працювати і тому не мали часу на виховання дітей. Останні ж виховувалися у відповідності до норм і правил, встановлених радянською владою. До того ж, боячись викриття (багато хто з колишніх заможних приховували своє соціальне походження), жінки ліквідували сімейні архіви з документами, листами, фотографіями, які могли б передати молоді пам'ять про попередні покоління.

Таким чином, молодь не мала можливості пишатися предками, бо не знала їх, виховувалася у дусі колективізму у відповідності до цілей та настанов партії. Сімейні стосунки вже не вважалися цінністю, яку слід оберігати та шанувати. Жінки часто залишалися покинутими з дітьми на руках. Їх „ввели” до світу чоловіків, але не навчили виживати в ньому. Внаслідок включення жінок до суспільної праці, поступово почали змінюватися традиційні ролі чоловіка і жінки у сім'ї. Розпочався перехід від авторитарної влади чоловіка до егалітарної, коли подружжя разом виконувало усі обов'язки з домогосподарства та виховання дітей. Відповідно жінки поступово почали відчувати себе соціально значущими у суспільстві, завойовувати авторитет у сім'ї, особливо серед дітей. Сім'я, яка базувалася на партнерських рівноправних відносинах між чоловіком і жінкою, формувала і розвивала особисті якості жінки, її духовний світ. Але така сім'я з'явилася лише згодом. Практика ж шлюбно-сімейних відносин 20-х років засвідчила низку негативних проявів через прийняття нового законодавства. Однак вона зафіксувала й позитивні випадки з покращення становища жінок у сім'ї.

Актуальність порушеної проблеми зумовлює необхідність поглиблення її дослідження, зокрема, у таких аспектах, як формування практики захисту материнства і дитинства у радянській Україні, визначення матеріально-побутових умов життя громадян, які впливали на сімейні відносини, тощо.

Література

1. Чумак В. Проблема сім'ї і жінки у дискусії про партійну етику 20-х років // "Жіночий рух в Україні: історія і сучасність" Міжнародна науково-методична конференція, Одеса, 27-29 жовтня 1994 р.: Матеріали конференції / ІСДО. Спілка жінок України; Одеська академія харчових технологій / Г.І. Терещенко (гол. ред.). — К., 1994.
2. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. — К.: Либідь, 1995. — 424 с.; Дума України – жіночого роду. — К.: Воскресіння, 1993. — 112 с.
3. Козуля О. Жінки в історії України. — К.: Український центр духовної культури, 1993. — 256 с.
4. Сімейне право України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://apelyasia.org.ua>
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). Ф.1, оп. 20, спр. 352, арк. 5.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 20, спр. 1785, арк. 109.
7. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 20, спр. 2274, арк. 17-18.
8. ЦДАГОУ. Ф. 7, оп. 1, спр. 1239, арк. 372.
9. ЦДАГОУ. Ф. 7, оп. 12, спр. 694, арк. 34.
10. Чумак В. Вказана праця. — С. 55.

Кривуля О.А. Положение женщин в брачно-семейных отношениях в советской Украине в 20-е годы XX в.

Анализируются изменения положения женщин в семье советской Украины на протяжении 20-х годов XX в. в соответствии с изменениями в брачно-семейном законодательстве; определяются положительные и отрицательные проявления статей законодательства, а также партийной доктрины в жизни женщин.

Ключевые слова: женщины, семья, брачно-семейное законодательство, советская Украина.

Krivulya O.A. Position of women in marriage and family relations in the Soviet Ukraine in the 20 years of the XX century.

The changes of position of women in family of soviet Ukraine during 20th of XX century in accordance with changes in a marriage-domestic legislation are analyzed; the positive and negative displays of reasons of legislation, and party doctrine in life of women are determined.

Key words: women, family, marriage and family legislation, soviet Ukraine.

УДК 930 . 272 = 411 . 21 : 911 . 2 (477)

Крюков В.Г.

**СУТНІСТЬ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ АРАБСЬКОГО ВЧЕНОГО ІХ СТОЛІТТЯ
АЛ-ХУВАРІЗМІ В ОПРАЦЮВАННІ ДАНИХ АНТИЧНОЇ ПИСЕМНОЇ ТРАДИЦІЇ**

Стаття являє спробу аналізу наукового мислення арабського ученого першої половини ІХ століття ал-Хуварізі, виявленого ним при опрацюванні відомостей античного географа Клавдія Птолемея, що наведені у трактаті “Географічний порадник”. Сутність наукового дискурсу, відображеного в “Книзі картини Землі” ал-Хуварізі, полягає в переусвідомленні цим ученим даних Клавдія Птолемея на засадах наукових здобутків учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя.

Ключові слова: науковий дискурс, переусвідомлення, географічні пункти, координатні показники, наукові здобутки, писемна традиція, запозичення.

На наш час в українському джерелознавстві здобули пріоритетність саме ті дослідження, що спрямовані на пізнання закономірностей формування та початкового розвитку українського етносу. Втім, складність цієї дослідницької роботи полягає у відсутності вітчизняних писемних документів, що збереглися до сьогодення від язичницької доби історії України. В цих умовах особливу значність має опрацювання відомостей з означеної проблематики, що наведена в іноземних писемних документах, які мають походження від даної історичної доби, зокрема в творах учених Арабського халіфату ІХ-Х століть. Але арабська писемна традиція виникла в межах гетерогенного за етнічним складом свого населення Арабського халіфату [20, р. 12-65], і успадкувала на початковому етапі свого розвитку культурні та наукові здобутки інших цивілізацій, зокрема античної, персидської, арамейської, а також індійської. Внаслідок цього твори арабських учених ІХ – початку Х століть являють синтез теоретичних засад і практичних знань, які ґрунтувалися на індійських та іранських астрономічних поглядах, античних географічних уявленнях, а також на сирійських легендах та на біблейській писемній традиції. Разом з цим, перша половина ІХ століття була часом поширення серед заможних верств населення Арабського халіфату світської освіченості та наукових знань. Це явище було обумовлено відсутністю в названій державі станових, етнічних, та релігійних обмежень щодо залучення

людей до наукової діяльності. До того ж, спонукальний мотив до здійснення наукових пошуків полягав у активному сприянні розвитку наук з боку тих халіфів Аббасидської династії, які правили протягом означеної історичної доби. Зокрема, саме під час правління халіфа Абу ал-‘Аббаса ‘Абдаллаха ал-Ма‘муна (813-833 рр.) у місті Багдаді був заснований науково-дослідницький центр, так званий “Будинок Мудрості” / بَيْتُ الْحِكْمَةِ /, в бібліотеці якого відбувався переклад на арабську мову розвідок античних та сирійських учених, а також науковців Сасанідського Ірану [18, s. 157-158; 7, с. 87-88]. Релігійно-політична ситуація, що склалася в Арабському халіфаті на початку IX століття, сприяла перекладу творів насамперед античних учених, а отже, певній еллінізації арабської науки в першій половині IX століття [4, с. 175-176; 1, с. 54-55; 16, s. 58-59].

Тому метою даної статті є аналіз тих чинників, на засадах яких відбулося переусвідомлення арабським математиком, астрономом, географом й істориком Абу Джа‘фаром Мухаммадом ібн Муса ал-Хуварізі повідомлень, запозичених ним із трактату античного вченого II століття Клавдія Птолемея, відомого як “Географічний порадник” / ἡ γεωγραφικὴ σφῆρῆσις /. Доцільність мети полягає в тому, що цей учений був провідним науковцем Арабського халіфату означеного часу. Обіймаючи посаду халіфського астролога [11, р. 1364; 24, р. 978], він брав участь у вимірюванні градуса меридіана Землі, а також у складанні карти світу, що здійснювалися в “Будинку Мудрості” [8, с. 629; 22, р. 358]. Результатом цих астрономічних досліджень було вираховування величини градуса меридіана Землі, визначення “кибли” / قِبْلَةٌ /, тобто напрямку обертання мусульман у бік Мекки під час їх молитви в будь-якій місцевості, а також складання таблиць координатних показників населених пунктів / الزَّيْجُ / [15, р. 83-88; 23, р. 112-118].

“Книга картини Землі” / كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ / ал-Хуварізі, написана незабаром після смерті халіфа ал-Ма‘муна [2, с. 511-512; 6, с. 195], являє найбільш ранній із творів арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, що збереглися до сьогодні. Цей твір започаткував так званий “астрономічний” жанр арабської географічної літератури, відмітною ознакою якого є прагнення створення астрономо-математичної моделі світу, званої “картина Землі” / صُورَةُ الْأَرْضِ /, і насамперед її “населеної чверті” / رُبْعُ الْمُعْمُورِ /. Тому характерною рисою творів цього жанру є навантаження їхнього змісту координатними показниками знаходження окремих географічних пунктів на поверхні Землі, та розташування більшості інформації в таблицях координат і в описах просторового положення окремих географічних об’єктів.

Примірник рукопису “Книги картини Землі” був знайдений у Каїрі у 1878 році німецьким орієнталістом Вилкіном Спітта, який був першим дослідником цього писемного документу [21]. Італійський арабіст Карло Налліно здійснив спробу виявлення відповідності текстів твору ал-Хуварізі до чотирьох карт, доданих до примірника рукопису, і дійшов до висновку, що даний твір являє переробку деякої грецької версії “Географічного порадника” Клавдія Птолемея [19, р. 525-543]. Автор критичного видання тексту “Книги картини Землі”, австрійський сходознавець Ханс Мжик, здійснив порівняльний аналіз етимології термінів, наведених у творі ал-Хуварізі, з тими географічними назвами, що містяться в “Географічному пораднику” Клавдія Птолемея [13], а бельгійський

орієнталіст Ернст Хонігманн висловив міркування, що ал-Хуварізі у своєму творі, певно, прагнув поєднати показники карт Клавдія Птолемея з тією картою світу, що була складена в “Будинку Мудрості” за участю ал-Хуварізі [14, s. 123-125, 143-148]. Однак, російська дослідниця Тетяна Калініна переконливо обґрунтувала іншу точку зору, згідно з якою “Книга картини Землі” по суті є переказом інформації, що наведена в “Географічному пораднику”, з доданням нього власних міркувань ал-Хуварізі, в яких відображені здобутки арабської науки першої третини IX століття, та реалії відомого арабам світу [5, с. 11-18].

Із текстологічного аналізу змісту “Книги картини Землі” виявляється, що ал-Хуварізі сприйняв деякі теоретичні засади античної географічної науки, а саме те міркування, що суша Землі з усіх боків оточується водним простором світового океану, затоками якого є відомі моря. Зокрема, дані про Чорне море наведені в описанні берегових ліній шести заток Атлантичного океану / *الْبَحْرُ الْمَغْرِبِيُّ الْخَارِجُ وَالشِّمَالِيُّ الْخَارِجُ* /, званих “морями” / *بَحْرُ* /, п’ять з яких являють окремі частини водного простору Середземного моря [13, s. 72]. Ал-Хуварізі також дотримувався сформульованого античними авторами вчення, що придатною для життя людей є лише четверта частина земної суші, а решта її позбавлена такої придатності через властиві їй надмірні холод або спеку. Тому наведені в “Книзі картини Землі” описання географічних об’єктів і елементів ландшафту зосереджені на територіальному просторі саме “населеної чверті [Землі]” / *الرُّبْعُ الْمَعْمُورُ* /, що простягається, згідно з даними ал-Хуварізі, на схід від початкового меридіана до 180° довготи, а в широтному спрямування охоплює місцевості, розташовані поміж паралелями 15° на південь від екватора, та 63° на північ від згаданої умовної лінії. Як і Клавдій Птолемей, ал-Хуварізі упровадив систему відліку показників координат географічних пунктів у напрямі із заходу на схід від початкового меридіану, що пролягає через “Острови щасливих” / *جَزَائِرُ السَّعَادَةِ* /, тобто Канарські острови [16, s. 17-18]. На зразок “Географічного порадника”, ал-Хуварізі розділив “населену чверть [Землі]” на умовні широтні зони, що означені назвою “клімат” / *الإقليم* /, кожна з яких відраховується відповідно до ступеня її віддаленості від початкового меридіана. Назва цих широтних зон має походження від грецького терміна “нахил” / *κλίμα* /, хоч принцип розмежування поверхні Землі успадковані від до-ісламської іранської науки, де визначалися умовні сектори земної поверхні, так звані “кішвари” [7, с. 72; 14, s. 1-10].

Однак, незважаючи на те, що в обох названих творах переліки координат географічних пунктів здійснені в одному напрямі, при порівнянні координатних показників тотожних елементів ландшафту, наведених у “Книзі картини Землі” та в “Географічному пораднику”, виявляється їх явна невідповідність. Причина згаданої невідповідності полягає у відмінності принципу визначення Клавдієм Птолемеєм і ал-Хуварізі відстаней поміж окремими координатними пунктами.

Перший визначав ці відстані через перерахування на картографічні градуси та минути грецького виміру віддалей, званого “стадій” / *στάδιον* /, довжина якого дорівнювала протяжності від 148 до 210 метрів. Отже, що упровадження цього принципу мало наслідком значну варіантність локалізації географічних об’єктів [3, с. 332]. Щодо другого, то його відлік координатних показників ґрунтується саме на постійній величині градуса початкового

меридіана. Наслідком згаданої відмінності є те, що в “Книзі картини Землі” географічне розташування морів, які обмежують територію України з півдня і з південного сходу, тобто Чорного та Азовського, порівняно з даними Клавдія Птолемея, є більш віддаленими на північ. При цьому виявляється, що довжина північної берегової лінії Чорного моря в творі ал-Хуварізі на $7^{\circ}10'$ перевищує ту, що наведена в “Географічному пораднику” [13, s. 34, 36; 12, III, 10, 8, V, 9, 1]. Тому і довжина Кримського півострова в “Книзі картини Землі” є на $5^{\circ}10'$ більшою порівняно з визначеною Клавдієм Птолемеєм [13, s. 36, 72; 12, III, 6, 1; 17, s. 169]. Щодо розмірів водного простору Азовського моря, то, згідно з ал-Хуварізі, він на $1^{\circ}15'$ більш витягнений у напрямі із заходу на схід, але на $0^{\circ}55'$ більш стислий з півдня на північ порівняно із даними Клавдія Птолемея [5, с.105]. Що стосується обрису берегової лінії цього водного басейну, то Клавдій Птолемей уявляв її у вигляді трикутника із закругленими кутами, бокові лінії якого витягнені на північ, але із графіки обрису берегової лінії, яка виявляється із описання [13, s. 156-157] та із доданої до цього описання карти Азовського моря, що містяться в “Книзі картини Землі”, спостерігається уявлення ал-Хуварізі про цей водний басейн як про витягнений у довготному напрямі овал, що має майже зрізану вершину на сході та вигин на південному заході, і є відповідним “Бікській затоці” / *Βύκη λιμνη* /, інформація про яку запозичена із твору Клавдія Птолемея [12, III, 5, 4].

До того ж, на відміну від “Географічного порадника”, в “Книзі картини Землі” систематизація географічних об’єктів відбувається згідно з належністю їх до конкретних кліматів, а не за принципом комплектування інформації про гори, ріки та міста. Причина цього явища убачається в тому, що, на відміну від абстрактно-теоретичного змісту поняття “клімат”, що існувало в античній науці, прагматичний характер наукових пошуків учених Арабського халіфату IX-X століть обумовлював точність визначення розташування окремих географічних пунктів, локалізованих у межах будь-якого клімату “населеної чверті [Землі]”. Отже, єдиним показником параметрів географічних пунктів для ал-Хуварізі були тривалість дня і положення Сонця опівдні. Згідно з даними параметрами в “Книзі картини Землі” обґрунтовані координатні показники “кліматів” та місць знаходження в них географічних об’єктів. Тому в творі ал-Хуварізі загальна кількість “кліматів Землі” є втричі меншою, ніж в “Географічному пораднику”, тобто 7 замість 21. При цьому виявлено, що наведені в “Книзі картини Землі” назви античних населених пунктів, які розташовані на північно-західному та північному узбережжях Чорного і Азовського морів, та ріки й гірські пасма України, локалізовані на тій території, що знаходиться “поза” / *خَلْفَ* / сьомим “кліматом Землі” [13, s. 36-37, 64-65, 153-156], тобто серед місцевостей, які розташовані в крайній північній частині “населеної чверті [Землі]”.

Таким чином, розглянутий науковий дискурс ал-Хуварізі являє наслідок переусвідомлення цим ученим запозиченого ним із трактату Клавдія Птолемея географічного матеріалу з урахуванням загально-теоретичної системи уявлень, яка сформувалася в арабській географії першої половини IX століття на засадах наукових здобутків учених Арабського халіфату першої третини IX століття в

таких галузях знань, як математика і астрономія. Щодо другого аспекту цього наукового дискурсу, який полягає у спробах звести певну частину інформації, наведеної в “Географічному порадинику”, у відповідність до реалій сучасного ал-Хварізмі світу, то він розглянутий нами в попередніх наукових публікаціях [9, с. 132-135; 10, с. 26-45].

Література

1. Аш-Шахрастани Мухаммад ибн ‘Абд ал-Карим. Книга о религиях и сектах / [пер. с араб., коммент. С. М. Прозорова] // Памятники письменности Востока: историко-филологические исследования. Ежегодник. – Москва: Наука, 1984. – Т. I: Ислам. – 270 с.
2. Бартольд В. В. Введение к изданию “Худуд ал-алам” / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. VIII – Работы по источниковедению / В. В. Бартольд; отв. ред. А. С. Тверитинова – 1973. – С. 504 – 545.
3. Зубарев В. Г. “Географическое руководство” Клавдия Птолемея как источник по античной географии Северного Причерноморья / Зубарев В. Г. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996-1997 годы / отв. ред. А. В. Подосинов. – Москва: Восточная литература, 1999. – С. 316-372.
4. Ислам. Энциклопедический словарь / [отв. ред. Л. В. Негря] - Москва: Наука, 1991.- 312с.
5. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. Тексты, перевод, комментарий / Т. М. Калинина; отв. ред. В. Л. Янин. – Москва: Наука, 1988 – 179 с.
6. Коновалова И. Г. Восточные источники / И. Г. Коновалова // Древняя Русь в свете зарубежных источников [учеб. пособ. для студ. вузов] / [отв. ред. Е. А. Мельникова]. – Москва: Логос, 1999. – С. 169 – 258.
7. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6-ти томах / И. Ю. Крачковский; пред. ред. кол. В. А. Гордлевский. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1954 – 1959. – Т. IV: Арабская географическая литература / отв. ред. Г. В. Церетели. – 1957. – 919 с.
8. Крачковский И. Ю. Математическая география у арабов (от ал-Хоризми до Улугбека) / И. Ю. Крачковский // Научное наследство: естественно-научная серия / [отв. ред. С. И. Вавилов]. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1948. – Т. I. – С. 625 – 652.
9. Крюков В. Г. Донецько-приазовські степи у повідомленнях стародавніх й ранніх середньовічних писемних джерел / В. Г. Крюков // Донецкий археологический сборник [Научное издание] / [гл. ред. П.В.Добров]. – Вып. 12. – Донецк: ДонНУ, 2006. – С. 129 – 139.
10. Крюков В. Ідентифікація топонімів та гідронімів “Книги картини Землі” ал-Хварізмі з реальними географічними об’єктами України / В. Крюков // Вісник Львівського університету. Серія філологічна / [від. ред. Тарас Салига]. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – Вип. 45. – С. 26 – 45.
11. Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis / [edidit M. J. de Goeje; recensuerunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1871 – 1889. – Prima serits. – Volum III. – XIX, 2017, [12] p.
12. Claudii Ptolemaei. Geographia / [e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Millerus]. – Volum 1. – Pars 1. – Parisius: Editore Alfredo Firmin Didot, 1883. – 570 p.
13. Das Kitab surat al-ard des Abu Ğa’far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / [herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l’Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik] // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“. – Band III. – 162 s.
14. Honigmann E. Die sieben Klimata und die *πολεσε επζημος*: Eine Untes, zur Geschichte und Astrologie im Altertum und Mittelalter. Mit Unter-stutzung der Notgemeinschaft der dt. Wiss und

dés Forschung sinst. Für Geschichte der Naturwiss / von Ernst Honigmann. – Heidelberg: Winter, 1929. – 247 s.

15. King D.A. Kibla 2. Astronomical Aspects // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden: Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954-1993. – Volume V. – Fascicle 79-80. – P. 83-88.

16. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją G. Labudy. – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – T. I. – 383, XIV s.

17. Mžik H. Osteuropa nach der arabischen Bearbeitung der „Γεωγραφικὴ ὑψηροσις“ des Klaudius Ptolemaios von Muhammad ibn Musa al-Huwarizmi / von H. Mžik // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes / [herausgegeben von V. Christian, W. Czermar, H. Junker, P. Kretschmer]. – Wien: Selbstverlag des orientalischen institutes der universitat, 1936. – Band 43. – № 3, № 4. – S. 161 – 193.

18. Mžik H. Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen / H. Mžik // Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen orientis / herausgegeben von C.H. Bekker in Berlin und H. Ritter in Hamburg. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1915 – Band 6. – Heft 2 – 5. – 335 s.

19. Nallino C. A. Raccolta di Scritti editi e inediti, V / C. A. Nallino // Astrologia, astronomia, geografia / a cura di Maria Nallino. – Roma: Publisapizni dell 'Istituto per l'Oriente, 1944. – P. 525-558.

20. Shaban M. A. Islamic history. A New Interpretation / by M. A. Shaban. – Volume 2: A. D. 750 – 1055 / A. H. 132 – 448. – Cambridge: At the University press, 1976. – IX, 221 p.

21. Spitta W. Die geographie des Ptolemaios bei den Arabern / von W. Spitta // Verhandlungen des Fünften internationalen Orientalischen Congresses, gehalten zu Berlin im September 188 – Berlin: Weidmann, 1882. – Teil 2: Abhandlungen und Vorträge. – 404 s.

22. Toomer C. J. Al-Khwarizmi, Abu Ja'far Muhammad ibn Musa / C. J. Toomer // Dictionary of Scientific Biography / by Charles Coulston Gillispie, American consil of learned societies. – Volume 7: Iambichus – Karl Landsteiner. – New-York: Seibner, 1973. – XII, 625 p.

23. Watt W. M. Muhammad: Propet and statesman / By W. Montgomery Watt. – London: Oxford university press, 1961. – VIII, 250 p.

24. Wiedemann E. Al-Khwarizmi, Muhammed b. Musa // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band II. – S. 978 – 979.

Крюков В.Г. Сущность научного дискурса арабского ученого IX века Ал-Хуваризми в обработке данных античной письменной традиции.

Статья являет попытку анализа научного мышления арабского ученого первой половины IX века ал-Хуваризми, которое определилось при обработке им сведений античного географа Клавдия Птолемея, содержащихся в трактате “Руководство по географии”. Сущность научного дискурса, выявленного нами в “Книге картины Земли” ал-Хуваризми, состоит в переосмыслении этим ученым данных Клавдия Птолемея на основе научных достижений ученых Арабского халифата периода раннего средневековья.

Ключевые слова: научный дискурс, переосмысление, географические пункты, координатные показатели, научные достижения, письменная традиция, заимствования.

Krukov V.G. The essence of discourse of the Arabic scientist of the XIX century al-Khuwarizmi in his analyzing the Ancient written tradition.

The author is attempting to analyze the scientific world outlook of the Arabic scientist al-Kh^uwarizmi who lived in the first half of the ninth century. The aforementioned al-Kh^uwarizmi's scientific view of the world resulted from his analyzing the accounts contained in the treatise

“Almagest” of the Ancient geographer Claudius Ptolemy. The essence of the discourse, elicited by us from “Picture of the Earth” of al-Kh^hwarizmi, consists in reconsideration of Ptolemy’s data on the basis of those scientific achievements which were typical of the Arabian chalifate during the early Middle Ages.

Key words: *discourse, reconsideration, geographical point, coordinate data, written tradition, loanword.*

УДК 94 (100): 327.8 «1910/1911»

Ласкавий Д.В.

НАФТА ЯК ФАКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ТА ІНШИХ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ (1910–1911)

Досліджуються вплив нафтового фактору на зовнішню політику Росії та інших великих країн на Середньому Сході, конкурентна міжнародна боротьба за нафту в Персії та Месопотамії. Особливу увагу приділено визначенню найгостріших проблем і суперечностей у взаємовідносинах великих держав.

Ключові слова: *нафта, зовнішня політика, Росія, великі держави.*

Давно помічено, що чим частіше людство користується якоюсь річчю, то тим більше стає на неї попит і тим сильніше відчувається її опосередкований вплив. Якщо до кінця Нового часу матеріальна складова більшості культур і цивілізацій базувалася на використанні дерева та каменю, то з початком Новітнього часу їх місце поступово, але невпинно та дуже швидко, стала займати нафта. У ХХ столітті науково-технічний прогрес перетворив її на новий стержень матеріального життя світової спільноти. І тепер, на початку ХХІ століття, без виробів з нафти неможливо уявити жоден бік життя сучасної людини.

Проте так трапилося, що природа розподілила поклади нафти нерівномірно й за оволодіння ними ще на початку ХХ століття розгорнулася жорстока боротьба, що триває й сьогодні. Нафта стала новим фактором у зовнішній політиці великих держав, ще одним важелем впливу на як на союзників, так і на противників. Разом з тим володіння нафтою само по собі ніколи не було панацеєю від усіх бід, скоріше навпаки, завжди вимагало від країн-власників бути ще більш сильними, аби захисти джерела та ринки збуту стратегічної сировини.

Першою з названою проблемою ще до початку Першої світової війни зіткнулася Росія, яка, маючи найбільші розвідані поклади нафти в Євразії та лідируючи довгий час у її експорті, опинилися перед небезпекою втрати не тільки зовнішній, а й внутрішній ринок. Проте цей епізод, не дивлячись на велику увагу як закордонних, так і вітчизняних дослідників до історії міжнародної боротьби за нафту, залишається недослідженим, хоча не невідомим.

Так, зокрема, велику та змістовну статтю «Російська промисловість і британський бізнес 1910–1930: нафта й озброєння» написали Дж. Джонс і К. Требілок, викладачі Лондонської школи економіки й Кембриджського університету відповідно [1, 61–103]. У ній вони, використовуючи різноманітні

джерела та російськомовну літературу (останнє в англійській історіографії зустрічається досить рідко), висвітили вплив британського капіталу на розвиток бакинської нафтової промисловості. Проте автори, зосередивши головному увагу на дослідженні внутрішнього нафтового ринку Росії, не були такими прискіпливими при аналізі подій на зовнішньому.

Що стосується радянської та сучасної російської історіографії, то серед усіх праць найбільшої уваги заслуговує монографія О.О. Фурсенка «Нафтові трести та світова політика, 1880-ті роки – 1918 р.», яка продовжує залишатися чи не єдиною великою комплексною роботою з історії міжнародної боротьби за нафту [2, 221–261]. Авторіві вдалося створити цільну та завершену картину подій світової нафтової політики. Разом з тим, в одній книзі, якою б великою та змістовною вона не була, неможливо висвіти все розмаїття проблем зовнішньої політики великих держав.

Отже, метою даної статті є показати нафту як фактор зовнішньої політики Росії й інших великих держав на Середньому Сході у 1910–1911 роках.

На початку другого десятиліття ХХ століття в Росії з неприхованою тривогою слідувала за подіями на світових нафтових ринках, зокрема, у Персії, звідки новини щороку приходили все гірші й гірші: 1908 рік, відкриття промислових запасів нафти в у нейтральній зоні Персії; 1909 рік, утворення Англо-перської нафтової компанії; 1910 рік, експедиція представника «Бірма ойл компанії» полковника англо-індійської армії Фіцджеральда у вже навіть не нейтральну центральну Персію, а її північні провінції, тобто виключно російську сферу впливу [3, 89–91; 4, 57–59; 5, 47–48]. Останній випадок переповнив чашу терпіння російського посланника в Тегерані Покльовського-Козелла, який звернувся за поясненнями до британського колеги Дж. Баркляя та голови Шахиншахського (Імперського) банку Персії Дж. Рабіно. І хоча після обміну пояснювальними листами, сповнених дипломатичних люб'язностей, інцидент було вичерпано, боротьба навколо «другого Баку, як англійці називали Персію, не припинилася.

Росія все ще втримувала лідерські позиції в експорті нафти й нафтопродуктів, зокрема, гасу, у Туреччину, Персію, Індію, але з кожним роком робити це ставало все важче. Вона давно втратила перше місце у світі за видобутком нафти, поступившись США, а її нафтопромисловість у повній мірі ще не оговталася від потрясінь революції 1905–1907 років. Не сприяла відновленню робочої атмосфери в Чорному місті (Баку. – Д.Л.) і все ще віруюча з 1906 року перська революція. Та все б нічого, якби у не найкращі часи для товариства «Брати Нобель» та інших російських підприємців їм буквально на п'яти не почали наступати «Стандард ойл» і особливо «Шелл».

Усе це нічого доброго російським нафтопромисловцям та їх іноземним акціонерам не обіцяло ні на внутрішньому, ні на зовнішньому нафтовому ринку. Усе частіше перед ними ставав небагатий вибір: продати бізнес, поки дають гарну ціну, чи, намагаючись перемогти нафтового гіганта, розорюватися й усе одно продавати справу, але вже за безцінь. Проте якщо внутрішній ринок уряд ще міг контролювати, то зовнішній ні, у той час як охочих зайняти місце Росії на міжнародному нафтовому ринку було більш ніж достатньо.

Восени 1911 року питання про розширення нафтового експорту, у тому числі в Туреччину, стало предметом обговорення на Особливій нараді за участі імператора Миколи II. Розглядалося три головних питання: відновлення проекту газової монополії в Туреччині, посилення конкуренції з боку торгівців, у тому числі американських, румунської нафтою й дії Турецько-американська розвиваюча компанія Колбі Честера [1, 383].

По-першому питанню думки більшості учасників наради зійшлися на тому, що будь-яка нафтова монополія в Туреччині не вигідна російським експортерам. У разі її встановлення обов'язковою вважалася участь у ній бакинських нафтопромисловців або, принаймні встановлення співробітництва з лояльними турецькими підприємцями.

По-другій проблемі, яка стосувалася так званої «румунської небезпеки», було зазначено, що нафта з Плоешті при вмілій організації справи може скласти серйозну конкуренцію бакинській, тому російський експорт треба всіляко підтримати [1, 383]. Не менше уваги, ніж попереднім двом питанням, Особлива нарада приділила обговоренню третього, що стосувалося Турецько-американській розвиваючої компанії.

Поки американці й англо-німецька коаліція виборювали нафтову концесію в Месопотамії, у російському уряді з неприхованою тривогою чекала чим скінчиться справа. Донесення посла в Стамбулі Чарикова не давали багато приводів до оптимізму. На Особливій нараді підкреслювалось, що в разі відкриття будь-ким промислових родовищ нафти й початку їх розробки одночасно або при реалізації залізничної концесії в Месопотамії, положення торгівців бакинською нафтою, як російських, так, і турецьких, сильно ускладниться. Для більш детального вивчення питання й розробки можливих виходів із непростой ситуації, у разі її виникнення, Міністерство торгівлі й промисловості навіть утворило спеціальну комісію. Росія, не дивлячись на всі внутрішні й зовнішні труднощі, продовжувала втримувати перше місце в торгівлі нафтою та нафтопродуктами в Туреччині [1, 383-384].

Разом з тим, міжнародна боротьба навколо месопотамської нафти мала дещо умовний, точніше сказати, теоретичний характер, оскільки жодного промислового родовища нафти в усій Османській імперії відкрито не було, тоді як у сусідній Персії англо-російська боротьба вже йшла навколо реальної нафти. Зважаючи на важливість і перспективність перського напрямку, до старих суперників долучилися США, що поспівали по всіх усюдах, де мова йшла про стратегічну сировину.

У 1911 році після люб'язної та настійливої пропозиції американського уряду допомогти молодій перській демократії вирватися з павутиння тиранії та англо-російських інтриг на радість ліберальних кіл і частини духовенства, які у важкі революційні часи звернулися від імені Меджлісу по допомогу до Президента США Тафта, до Тегерану прибули 5 американських чиновників. Делегацію очолив досвідчений колоніальний діяч Морган Шустер, який уже к тому моменту мав за плечима досвід роботи на Кубі та Філіппінах і був знайом із Тафтом ще з часів його губернаторства на Філіппінських островах [1, 367-368]. Офіційно головною метою місії стала реорганізація фінансів Персії. Сам

М. Шустер отримав посаду головного державного скарбника із широкими повноваженнями.

К часу прибуття місії Персія вже майже 4 роки як була поділена на сфери впливу Конвенцією у справах Персії, Афганістану та Тибету від 31 серпня 1907 року. І хоча ніхто з представників двох великих держав офіційно цього не визнавав, чутки про поділ разом із хвилями революції невпинно ширилися країною. Прислухалися до чуток і в дипломатичному представництві США в Тегерані, де їх ретельно аналізували.

Виходячи з розуміння того, що радості та щастя від прибуття американської місії не відчули ні на берегах Темзи, ні Неви, й що одразу із двома такими сильними й досвідченими гравцями не впоратися, Шустер вирішив зробити ставку Великобританію. Розрахунок був на те, що, не дивлячись на конвенцію, англо-російське суперництво й протиріччя нікуди не зникли і, у разі необхідності, потрібно буде не багато зусиль їх загострити й на тлі цього сформувати антиросійську американо-англійську коаліцію. Згідно розробленому американцями плану економічного розвитку Персії велика увага приділялася як раз тим двом проблемам в англо-російських відносинах, які впродовж багатьох років залишалася невирішеними, а саме будівництву залізниць і видобутку нафти.

Якщо по першому питанню суперникам нехай і тимчасово, але все ж таки вдавалося якось знаходити спільну мову, періодично домовляючись поки що не будувати в Персії залізниці самим і не дозволяти це робити нікому іншому, то по другій проблемі навіть і таких успіхів не спостерігалось. Більше того, незадовго до моменту прибуття місії Шустера відбулося чергове загострення англо-російських протиріч з нафтового питання.

Справа полягала в тому, що майбутнє перського нафтового ринку в Санкт-Петербурзі й Лондоні бачили зовсім по-різному. Для Великобританії Персія була так званим «другим Баку», а її нафта товаром, який чим скоріше потрапив би до покупця, тим краще [6, 577]. Тим більше, що покупцем мало стати не лише Адміралтейство, а й сама Персія, на ринку якої вже почала потрохи з'являтися продукція АПНК. Для Росії, навпаки, відкриття, образно кажучи, «англійського Баку» нічого доброго її власному Баку не обіцяло.

За таких складних умов розквіт АПНК і початок торгівлі перським гасом означав для Росії, за міркуваннями її дипломатів, чергове зниження експорту й ризик втрати як перського, так і турецького ринків збуту [3, 89]. Тому чим важче справи йшли в англійців у Персії, чим довше не відкривали родовища нафти в Месопотамії і гострішою ставала міжнародна боротьба в Туреччині, тим краще було для російських нафтопромисловців.

Найбільша нафтопромислова компанія Росії «Брати Нобель» для розширення ринків збуту продукції й підвищення її конкурентоспроможності вирішила побудувати нафтопровід у глиб Північної Персії. По трубопроводу планувалося перекачувати бакинську нафту й нафтопродукти в сховища на території Персії й уже звідти продавати продукцію через розгалужену мережу торговців.

У такий спосіб, за попередніми розрахунками, собівартість товару повинна була б значно зменшитися, і, відповідно, підвищитися попит і збільшитися прибутки підприємців. Не гаючи часу, вони, без узгодження з російською місією в Тегерані й не отримавши дозвіл від перського уряду, навесні 1910 року приступили до заготівлі матеріалів для прокладки труб. Така квапливість товариства «Брати Нобель» зрозуміла. Керівництво підприємства просто прагнуло якомога вигідніше скористатися ослабленням контролю з боку центральної перської влади в провінціях через все ще віруючі з 1906 року революційні події [4, 2].

Однак у мутній перській воді повудити рибку прагнули не тільки росіяни, а й британці та американці. Персією стали повзти чутки про будівництво англійцями залізниць на півдні країни й при сприянні не кого-небудь, а головного державного скарбничого, фінансового радника шаха М. Шустера. І хоча трохи пізніше чутки не підтвердилися, у російському МЗС зрозуміли, що американців із Персії треба випроводжати, як найшвидше і якомога далі. Міністру зовнішніх справ Росії С.Д. Сазонову другий Честер був не потрібен, а що стосується чуток про спільні справи Шустера і Рабіно, то, як вірно розсудили у відділі Середнього Сходу міністерства, полум'я без вогню не буває. І виявилася праві.

Виходячи з розуміння того, що для США й Великобританії добувати перську нафту було вигідно, а Росії – ні, Шустер вступив у перемовини з представниками АПНК щодо будівництва залізниць у Південній Персії, які б слугували, авжеж, не пасажирським перевезенням кочових племен бахтіар від одного пасовища до іншого, а сприяли розробці природних покладів. Однак голові Форін офісу Е. Грею, як і Сазонову, перський варіант ще незакінченої турецької епопеї з концесією Честера також не влаштував. І хоча тоді прямих доказів, що Шустер якимось зв'язаний із Рокфеллером не було, ні в кого не викликало сумнівів правдивість цієї думки. Якщо так було в Туреччині та Китаї й за Турецько-американською розвиваючою компанією, як і однойменною Китайсько-американською, стояла, у тому числі, «Стандард ойл», то невже стратегічно важлива Персія мала стати виключенням? Авжеж ні.

Форін офісу було прекрасно зрозуміло, що Державний департамент інтереси Великобританії цікавлять так само, як і інтереси Росії. Єдине до чого мав Шустер непідробний інтерес так це перська нафта, але нею ділитися з американцями ніхто не збирався. Тому в кінці 1911 року, коли Росія в жорсткій формі виступила з вимогою відставки Шустера, її підтримала Великобританія. У результаті спільних дій Покльовського-Козелла й Баркляя Шустер був вимушений залишити свою посаду, протримавшись при владі трохи більше півроку, і разом зі своїми підлеглими покинути Персію.

Отже, спроба Вашингтону встати міцно ногою на перській землі не вдалася. Перефразувавши відомого британського письменника Р. Кіплінга можна сказати, що США на той момент ще не заслужили Велику гру, а тому до участі в неї їх не допустили її старі заслужені гравці. Цікаво, що сам Шустер був настільки розгніваний і вражений поразкою, що невдовзі опублікував книгу про свої враження від перської екзотики Великої гри. Не соромлячись у

висловлюваннях, що не властиво дипломатам, до яких зачислив себе й автор, Шустер майже в усіх бідах британської, а також, треба думати й американської, дипломатії в Персії й radoщах російської та німецької звинуватив голову Форін офіса сера Е. Грея [7, 224].

Горе Шустера і його неприховане невдоволення Греєм зрозуміти можна. Особисто для амбіційного американця поразка в Персії могла означати кінець його кар'єри, а для переможної ходи американської політики останніх років перська невдача Шустера могла потягнути за собою остаточне турецьке фіаско Честера, де той уже з останніх сил намагався зломити опір Дивану й урешті-решт отримати концесію. Проте великий візир Хаккі-паша, підтримуваний англо-німецьким блоком, на поступки не йшов.

Поки справа Честера й Рокфеллера сходила на ні, проект Касселя і Гульбенкяна набирав оберти. Те, з якою силою тиснули американці, намагаючись, що називається, продати свою концесію, ще раз переконало англійців і німців у цінності Месопотамії та правильності обраного шляху в боротьбі за неї. Досвід боротьби в перше десятиліття ХХ століття довів європейцям, що самотужки концесію на розробку месопотамської нафти не отримати.

Перший крок англійцями у вигляді створення міжнародної нафтової компанії «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» уже був зроблений і після невдачі Честера з отримання месопотамської концесії прийшов час для наступного. В 1912 році «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» була перейменована в Турецьку нафтову компанію [8, 30]. Разом зі зміною назви компанії відбулася певна зміна й у формуванні остаточних цілей компанії. Якщо раніше, щоб не дратувати заокеанських конкурентів, Месопотамія оголошувалась лише як один із пріоритетних напрямків діяльності підприємства, то тепер уже не приховувалась навіть формально, що головною метою є нафта вілайетів Багдад і Мосул.

Разом з тим, помилкою було б думати, що така коштвна та цінна мета як месопотамська нафта мала об'єднати старих суперників, що боролися за панування у Європі. Дивна річ, але промислові запаси нафти Месопотамії, які, у котре повторюємо, ще не були відкриті, вже були поділені. І кожній зі сторін її долі було замало. Поки при силі була Турецько-американська розвиваюча компанія боротьба проти Честера об'єднувала ворогів. Та коли Честера спільними зусиллями врешті-решт вибили з арени боротьби старі протиріччя знов загострилися. Почалася залаштункові перемовини про перерозподіл акцій Турецької нафтової компанії. Єдине, що зупиняло Великобританію, Німеччину, Францію Росію від відкритої ворожнечі, так це розуміння старої істини – один у полі не воїн. США спробували спростувати цю мудрість руками Честера та Шустера, але не змогли. Лідери Старого світу вирішувати Східне питання й догравати Велику гру вирішили без лідера Нового світу. На США тоді ще й дивилися як на багатого нафтою удачливого вискочку, який має нахабство зазіхати на все, що погано лежить.

Тим часом, у світі тривала гонка озброєнь, у якій США, хоча офіційно й не приймали участь, але були одним із лідерів. В Америці з усією серйозністю

підійшли до питання про підвищення боєздатності військово-морського флоту, який мав зробити колишню колонію Великобританії новою «володаркою морів». Американська програма переводу кораблів з твердого палива на рідке у свій час наробила досить багато галасу в Європі. Не можна сказати, що США були піонерами в цьому питанні. Скоріш пальму першості тут треба віддати Росії, чий флот на Каспії ще з початку 1880-х років ходив виключно на нафтовому паливі. Однак у подальшому таке революційне нововведення не знайшло потрібної підтримки в російських військових кругах.

В інших країнах, зокрема, Німеччини й Великобританії, також ішли палкі спори щодо доцільності заміни вугілля на нафту. Проводилися пробні випробовування, які часто закінчувались невдачею й загибеллю людей. У противників нововведення в обох країнах довгий час були одні й ті самі аргументи, головним серед яких була відсутність безпечних джерел нафти. Якщо США й Росія її мали в необмеженій кількості на власній території, то найближчі запаси Великобританії були в Бірмі за кілька тисяч миль від метрополії. Що ж стосується Німеччини, то в неї не було навіть цього. Майже всю нафту вона була вимушена купувати в «Шелл», «Стандард ойл», «Брати Нобель» та інших компаній, неконтрольованих німецьким капіталом, через досить заплутані комерційні схеми. Не важко уявити, що у випадку війни її флот міг взагалі залишитися без палива.

Ця ж проблема не давала спокою й першому лорду Адміралтейства У. Черчиллю, який гаряче підтримував ідею адмірала Дж. Фішера про заміну вугілля на нафту. Проте замінити один вид палива на інший було ще півбіди, а от гарантувати під час війни безпечність і безперебійність поставок нафти для флоту «володарки морів» – ціла біда. «Шелл», претендуючи на роль постачальника, не підходила уряду Асквіта по тим самим причинам, що й уряду Бетман-Гольвега. Для одних компанія була надто близька до Німецького банку, для інших до – Банку Англії. Слова голів «Шелл» Г. Детердінга й братів М. і С. Самьюелів, що їх зв'язки як з німецьким і російським капіталом, так і британським, є лише бізнесом ні кого не викликали довіри. І причиною тому скоріше була не залежність «Шелл» від когось чи чогось, а навпаки, її незалежність від жодного з урядів, отримана, знову ж таки, завдяки тісному зв'язку з міжнародним капіталом, у тому числі російським. Не будемо забувати, що у тій ситуації й за тих умов туманне майбутнє нафти Середнього Сходу було вигідно лише Росії.

Таким чином, початок другого десятиліття ХХ століття був ознаменований загостренням і без того жорсткої боротьби великих держав за джерела нафти та ринки її збуту. Відкриття науковцями нових властивостей, зріст цін і попиту, програми модернізації флоту провідними країнами перетворили нафту на стратегічну речовину в боротьбі за яку тісно переплелись державні й приватні інтереси. Нафта стала фактором зовнішньої політики країн, як тих, що мали власні її родовища та експортували, так і тих, що не мали та імпортували.

У такій ситуації, Росії, яка, з одного боку, була володарем найбільших запасів нафти, а, з іншого боку, залишалася головним її експортером у Туреччину й Персію, аби втримати свої позиції на Середньому Сході, нічого не

залишалося, як боротися за свій експорт. У свою чергу, США, Великобританії, Німеччині та їх компаніям, аби захопити конкурентну перевагу по відношенню один до одного, також потрібно було виборювати джерела нафти та ринки її збуту. Проте самотужки ні Росія, ні США чи будь-яка інша країна або компанія досягти успіху була не в силах і тому всі вимушено «дружили» проти всіх, але питання як і до чого призвела така «дружба» є темою окремого дослідження.

Література

1. Jones G., Trebillock Cl. Russian Industry and British Business 1910–1930: Oil and Armaments // The Journal of European History. – 1982. – Vol. 11, № 1. – P. 61–103.
2. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика, 1880-е годы – 1918 г. – М.–Л., 1965. – 496 с.
3. О даровании английскому подданному Ноксу Дарси концессии на разработку нефти в Южной Персии // Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (далее – АВПРИ). Ф. 144, оп. 488, д. 4169. – 1901–1914 гг.
4. Нефтеносные земли в Гиляне: нефтепровод Нобеля и общий вопрос о добывании нефти в Персии. Переписка разная, касающаяся добывания и транспортирования нефти // АВПРИ. Ф. 147 «Среднеазиатский стол», оп. 475 (1828–1917 гг.), д. 884. – 1910 г.
5. Нефтяное дело. – 1909. – № 10. – С. 47–48.
6. The Petroleum Review. – 1914. – № 618. – P. 577–578.
7. Shuster M. The Strangling of Persia. A record of European diplomacy and Oriental intrigue. – L., 1912. – 378 p.
8. Longrigg S. Oil in the Middle East. Its discovery and development. – L., 1961. – 413 p.

Ласкавий Д.В. Нефть как фактор внешней политики России и других великих держав на Среднем Востоке (1910–1911).

Исследуется влияние нефтяного фактора на внешнюю политику России и других великих держав на Среднем Востоке, конкурентная международная борьба за нефть Персии и Месопотамии. Особое внимание уделено определению наболевших проблем и противоречий во взаимоотношениях великих держав.

Ключевые слова: нефть, внешняя политика, Россия, великие державы.

Laskavyi D.V. The oil as a factor of foreign policy of Russia and other Great Powers in the Middle East.

Researching the influence of oil factor on foreign policy of Russia and other Great Powers in the Middle East, competitive international struggle for the Persian and Mesopotamian oil. Special attention is devoted for defining the main problems and contradictions in interrelations of Great Powers.

Key words: oil, foreign policy, Russia, Great Powers.

**МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648 – 1676 рр.**

В статті висвітлюються маловідомі сторінки визвольної боротьби українського народу періоду національної революції 1648 – 1676 рр.

Ключові слова: національна революція, Б. Хмельницький, козаки, визвольна війна.

Названа тема належить до однієї з найяскравіших сторінок історії українського народу. Досягнувши апогею у своєму розвитку – створенні козацької держави – революція, однак, пережила злети і падіння, перемоги і поразки, торжество українських національних ідей і брак цілеспрямованих кроків щодо втілення їх в життя. Народне повстання показало могутність українського суспільства, його волелюбство і недосконалість державної еліти, невміння нею скористатися народним поривом до свободи. Українська національна революція пережила запаморочення від успіхів і трагічні поразки, які, по-суті, звели нанівець народний гнів та його радикалізм у позитивному вирішенні тогочасних соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних проблем.

Минулі понад триста років після закінчення визвольної революції накопичили щодо неї величезний масив джерел. Основна їх частина опублікована в таких спеціалізованих виданнях, як: „Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы” [1]; „Документы Богдана Хмельницкого (1648 – 1657)” [2]; „Документы об освободительной войне украинского народа. 1648 – 1654 рр.” [3]; „Історія України. Хрестоматія” [4]; „Історія України: Документи. Матеріали” [5]; „Літопис Самовидця” [6] та ін. В них простежуються форми і методи соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного гніту в Україні напередодні визвольної війни, державотворчі документи Б. Хмельницького, його внутрішня і зовнішня політика, характер військових подій та помислів народних мас.

Визвольна боротьба українського народу XVII ст. знайшла відображення в працях відомих вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема О.М. Апанович, В.Й. Борисенка, М.Ю. Брайчевського, М.С. Грушевського, В.О. Голобуцького, І.П. Креп'якевича, О.К. Касименка, В. Липинського, Ю.А. Мицика, В.А. Смоля, В.С. Степанкова, Ф.П. Шевченка, В.О. Шевчука, Д.І. Яворницького та ін. [7]. Тут доречно звернути увагу на нарис „Богдан Хмельницький” [8] французького майстра художнього слова Проспера Меріме. Він спеціально не досліджував історію козаччини, а свій нарис майже цілком написав на матеріалі відомої монографії Миколи Костомарова „Богдан Хмельницький” [9].

Чим же привертає увагу читача цей нарис? З одного боку – це свідчення зацікавленості французької публіки українською історією, а з іншого – відкривається можливість подивитись на героя нашої вітчизняної історії очима західноєвропейця. І слід визнати, що цей погляд в багатьох випадках виявляється більш захоплюючим, точним, принагідним для нашої національної гордості, ніж погляд свого вітчизняного історика. Європейська нордійна

ментальність Меріме, вихована на прикладах класичних народних рухів і релігійних війн Західної Європи, привносить в оповідь про нашого національного героя більше сталі, холодного твердого розуміння політичної ситуації, енергійного ритму стосовно тогочасних подій, ніж це присутнє в доволі значній українській літературі, присвяченій тій добі. У викладі П. Меріме постать Великого Гетьмана постає позбавленою намулу млявої нерішучості та особистісних національних комплексів, які переносили на свого героя українські автори.

Українська народна революція знайшла відображення у багатьох історичних романах, повістях, драмах, поетичній літературі та образотворчому мистецтві. Яскраві постаті Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая, П. Дорошенка, І. Виговського, Я. Вишневецького, М. Кричевського та інших діячів часів народної революції варті художнього осмислення і ознайомлення з ними широкого кола читачів. Проте слід зауважити, що навіть стосовно вже названих діячів народної революції переспів здебільшого ведеться вже добре відомих сторінок з їх життя та діяльності. Ще більш збіднено представлена участь у народній боротьбі величезних народних мас, вияви ними героїко-патріотичних звершень. Не усі вони засвідчені в історичних аналах. Проте наполегливий пошук збагачує і цю сторінку вітчизняної історії.

З урахуванням досліджень попередників, їх висновків і узагальнень, виваженого підходу до сучасних публікацій автор й прагне хоч в якійсь мірі надолужити названу прогалину.

Як відомо, визвольна війна українського народу XVII ст. мала як успіхи, так і поразки. Та навіть за таких обставин пересічні українці виявляли особисту хоробрість і відданість рідній землі. Зокрема, секретар французького посольства в Польщі П'єр Шевальє у книзі „Історія війни козаків проти Польщі” наводить приклади героїзму селянсько-козацького війська у битві під Берестечком (червень 1651 р.). Так, в одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великої кількості атакуючих поляків. Щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке поляки обіцяли дарувати оточеним, та до всього, що є найціннішого, крім життя, козаки витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, хоч довелось з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська. Він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього. Витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивів усіх, хто хотів його схопити. Якийсь шляхтич з Цехановщини та німецький улан кинулись у воду по шию і знов почали бій. Козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть короля, в присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться. На це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка. Його убив ударом списа інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим [10].

Таких прикладів у визвольній війні було немало. Зокрема, осінню 1654 р. на українському Поділлі сталася драма. 30-тисячна польська армія Станіслава Потоцького повсюдно зустрічала запеклий опір місцевого населення. Коли в містечку Буш на Брацлавщині більшість козаків загинула, оборону рідного міста очолила вдова сотника Завислого Олена. У безвихідних обставинах, щоб не здати ворогам місто, ця мужня жінка висадила у повітря себе і пороховий погріб [11]. Після Берестечка коронний гетьман із 30 тисячами жовнірів, переважно німців, ступив на козацьку територію. Перші села, що спробували чинити опір, не маючи зброї та ватажків, були пограбовані. Жінки, озброївшись косами, відважно билися поряд із чоловіками та синами. Здивовані їхньою мужністю, польські командири говорили, що це переодягнені чоловіки, і наказували жовнірам убивати всіх без винятку. А ті дуже старалися і королівське військо не лишало за собою жодної живої душі. Із свого боку, козаки та розлючені селяни мстилися на відсталих жовнірах, яких їм удавалося полонити, розправлялися з ними з небаченою жорстокістю [12]. На Волині майже кожен селянин добре був обізнаний з успіхами козаків, проте жоден з них не інформував про це королівське військо. „Скільки б їх не палив, усе одно правду не скажуть”, - свідчив тогочасний польський письменник. Гнобителі ще не бачили такої змови народу [13].

У боротьбі з польськими поневолювачами виявом великого патріотизму стало спалювання місцевим українським населенням своїх домівок. Так, мешканці Києва власноруч підпалювали свої домівки, аби позбавити ворога якщо не слави, то принаймі плодів перемоги, здобуття багатого квітучого міста. Першим підпалив свій будинок якийсь ремісник, кинувшись потім у полум'я. Незабаром уже горіло шістдесят домівок. У всіх кварталах палали вогнища, що, розбурхані сильним вітром, перетворилися на одне велике багаття, в якому повністю згоріли майже всі будинки і кілька церков. Залишившись без даху і харчів, кияни з гордістю говорили одні одним, що поляки не матимуть що грабувати і страждатимуть не менше од них самих [14]. Наприкінці 1654 р. змушені віддавати територію наступаючому польсько-татрському війську, русини Поділля палили свої хати, нищили майно, аби нічого не лишалося ворогові. Мешканці кількох сіл після довготривалого захисту своїх домівок радше заподіювали собі смерть, аніж мали потрапити до рук ворога. Бачили навіть, як жінки, втративши своїх чоловіків та синів, поруч з якими воювали, сідали на бочки з порохом і підпалювали їх [15].

У визвольній боротьбі проти Польщі виявились численні героїчні вчинки як з боку рядових козаків, так і козацької старшини. Так, напередодні першої битви визвольної війни під Жовтими Водами (початок травня 1648 р.) керівник авангардних військ польсько-шляхетської армії син коронного гетьмана Стефан Потоцький та комісар Шемберг розпочали переговори з козаками. Делегатами і заручниками з боку козаків визначились полковник М. Кривоніс і козак М. Криса. Польський жовнір із загону С. Потоцького у своїх спогадах записав, що Кривоніс і Криса прийшли в польський табір в атласі, оксамиті і блискучих панцирах. Перебування в польському таборі Кривоніс використав для агітації серед реєстрових козаків і драгунів, силоміць завербованих магнатами з

кріпаків. Загітовані Кривоносом, козаки і драгуни перейшли до повстанців. І тут Максим Кривоніс і Михайло Крися виявили гострий розум, хитрість і відвагу. Скориставшись незначною сутичкою, Крися втік до свого табору, а М. Кривоніс використав розгубленість карателів. Оскільки невеликий загін повстанців знову почав нищити ворожі вози, Кривоніс запропонував полякам свої „послуги”, сказавши: „Дайте скоріше коня! Авжеж, побачите, як заб'ю котрого!” [16]. Побачивши Кривоноса на коні, козаки кинулися врозтіч, а полковник, вдаючи погоню за ними, віддалився від ворожого табору і опинився серед своїх. Характерний й інший приклад. Козацький старшина Полов'ян, взятий Вишневецьким у полон, зазнавав безперервних жорстоких тортур, однак наполегливо схиляв поляків до відступу. За його словами, Хмельницький наступає з численним військом, а за ним наближається орда кримчаків. Заплативши життям задля цієї героїчної неправди, Полов'ян сконав на полі, але, умираючи, бачив, як поляки покидали майже всю Волинь [17].

Визвольній боротьбі українського народу притаманні й інші маловідомі сторінки. Так, про відступ польського війська з Корсуня Б. Хмельницького задалегідь оповістив козак Самійло Зарудний. Він погодився стати провідником польських частин і своєчасно передав гетьманові всі відомості про маршрут цього відступу [18]. На Правобережжі України в боротьбі проти польського магната Яреми Вишневецького на чолі окремих значних загонів війська М. Кривоноса стояли вихідці з народу, сміливі воїни і здібні командири – Капуста, Півторакожуха та ін. [19]. Розширюючи масштаби народної боротьби проти польських гнобителів, посланець Б. Хмельницького Фокс на території Білорусії зібрав 20 тис. військо і успішно просувався до Могильова, чим стурбував увесь королівський двір [20]. Польській владі, її війську на Україні створювались не привабливі умови. Так, Григорій Граб'янка у своєму літописі наводить характерний приклад. Під час укладання мирного договору між польським урядом і Б. Хмельницьким у жовтні 1651 р. в Білій Церкві після Берестецької битви польські гетьмани з військом змушені були стати табором на місцині, де ні води, ні фуражу не було для коней. Воду вони купували у козацької сторожі, а пашу – у татар. З табору поляки навіть носа не могли вихилити і проживали у страшній тісноті, а деякі з них, у пошуках води чи трави, потрапляли до рук татар, якщо не накладали головою [21].

Маловідомі сторінки боротьби проти польського поневолення характерні й для найближчого оточення Б. Хмельницького, уславлених полковників, зокрема Івана Богуна, який двічі був наказним гетьманом. Талант полководця і особисту хоробрість Богун виявив під час Берестецької битви у червні 1651 р. На цей час українська армія після зради кримського хана, котрий залишив поле бою і захопив у полон Б. Хмельницького, потрапила в скрутне становище. В цій ситуації козаки обирають полковника І. Богуна наказним гетьманом. Він вживає всіх заходів, щоб перетворити козацький табір на неприступну фортецю. Завдяки рішучості й винахідливості Богуна козаки збудували через непрохідне болото і річку Пляшівку три переправи, по яких і вдалося вивести з оточення переважну більшість війська, хоч втрати були великі [22].

Численні публікації про І. Богуна побіжно наводять обставини його загибелі. Після смерті Б. Хмельницького в Україні розпочалася боротьба за гетьманську булаву. Перебуваючи з 1660 р. на Правобережжі як полковник Паволоцький, Богун готує повстання проти польсько-шляхетських загарбників, які знову окупували Правобережну Україну. Тут у 1662 р. він заарештовується шляхтою і ув'язнюється в Марієнбурзькій фортеці. Арешт і заслання не зламали відважного патріота: він знову мріє про визволення України від окупантів.

Цьому сприяла й політика польського короля Яна Казимира. 1663 р. він, готуючись до нового походу для завоювання Лівобережної України, знову намагається використати популярне серед народних мас ім'я Богуна. З цією метою король звільняє Богуна і повертає його на Україну, призначивши наказним гетьманом. Богун прагне скористатися своїм становищем, щоб силами своїх козаків, а також лівобережних частин і російського війська завдати нищівного удару полякам, визволити від них Україну. Проте зрадник козак, що мав передати російському командуючому Г. Ромадановському один з листів Богуна, віддав його польському королю. 17 лютого 1664 р. Іван Богун був заарештований і через кілька днів розстріляний під Новгород-Сіверським (сучасна Чернігівщина) [23].

Серед величезного масиву публікацій про Богдана Хмельницького практично маловідомі є факти, пов'язані з його особистою безпекою, загрозою загибелі. Так, в одному з боїв, коли Хмельницький вирвався наперед своєї кінноти, якийсь козак, підкуплений Чаплинським, рубонув Хмельницького шаблею ззаду по голові. Хмельницький похилився на луку сідла. „Ой лишенько! – вигукнув убивця. – Я думав, що це татарин”. Товста хутряна шапка послабила удар, рана виявилася несерйозною [24]. Невдовзі після Берестецької битви польський коронний гетьман Марцін Калиновський вирішив схилити на свій бік Уманський полк, беручи до уваги те, що колись Уманщина була його володінням. Знайшлися й такі, що зрадили Україну. Один з них, івангородський сотник Василь Бублик, мав заманити Хмельницького до себе на пасіку і там його вбити. Про це одразу стало відомо Хмельницькому, який ніколи не скаржився на слабкість своєї розвідки. Він пообіцяв, що Бублик скоро „дістане на бублики”, і виконав свою обіцянку. Зрадника було страчено, а український уряд зайвий раз переконався в агресивних намірах Речі Посполитої [25].

Отже, наведене свідчить про масштабність всенародної боротьби українського народу проти Речі Посполитої, високий патріотизм найширших верств населення у національній революції XVII ст. Безумовно, що таких прикладів за тих часів було значно більше і завдання дослідників полягає в тому, щоб збагачувати ці сторінки. У цьому відношенні, як на наш погляд, суттєву допомогу може надати кінематограф (документальний, художній). Йдеться про так назрілу потребу виразити засобами кіно сторінки великої народної революції 1648 – 1676 рр., діяльність в ній Б. Хмельницького і його сподвижників, численних патріотів з широких народних мас. Цьому б сприяли, на нашу думку, кіносеріали, окремі художні фільми, виходячи з досягнень

сучасної історичної науки. Сусідка України Польща вже дещо зробила у цьому відношенні (наприклад, фільми Є. Гофмана „Вогнем і мечем” та ін.). Для України поява таких багатосерійних фільмів і серіалів мала б велике пізнавальне і виховне значення.

Література

1. Воссоєдинение України с Россией. Документи и материалы. В 3-т. – М.: АН ССРСР, 1954, Т-1.
2. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.
3. Документи об освободительной войне украинского народа. 1648 – 1654 pp. – К.: Наукова думка, 1965. – 825 с.
4. Історія України. Хрестоматія. У 2-х ч. – К.: Віпол, 1999. – Ч. 1.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 448 с.
6. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 205 с.
7. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993; Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька. – К., 1993; Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції // Україна – 1991. – № 16-17; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991 – 1996; Голубуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини (1648 – поч. 1654). – К., 1955; Липинський В. Україна на переломі (1657 – 1659) // Твори: В 3 т. Репринтне відтворення. – Філадельфія, 1990; Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1995; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959; Шевчук Валерій Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.; Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990.
8. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький / Історичні постаті України: Іст. нариси: Зб. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
9. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький / Исторические произведения. – К.: КГУ, 1989.
10. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 132 – 133.
11. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку XX століття. Курс лекцій. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – С. 220.
12. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький / Історичні постаті України. – С. 147.
13. Там само. – С. 119.
14. Там само. – С. 151.
15. Там само. – С. 180.
16. Мицик Ю. Українські гетьмани, кошові отамани, полковники: Максим Кривоніс / Ю. Мицик. // Історія України. – 1997. № 2. – С. 8-11.
17. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький / Історичні постаті України. – С. 90.
18. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – С. 162.
19. Мицик Ю. Українські гетьмани, кошові отамани, полковники / Ю. Мицик. // Історія України. – 1997. - № 2. – С. 10.
20. Із щоденника сучасника подій польського шляхтича С. Освенцима / Хрестоматія з історії Української РСР. – К.: Рад. школа, 1959. – Т. 1. – С. 275.
21. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Т-во „Знання”, 1992. – С. 83.
22. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 184.
23. Іван Богун / Видатні постаті в історії України (IX – XIX ст.): Короткі біографічні нариси. – К.: Вища шк., 2002. – С. 171.
24. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький. – С. 72.

25. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України: Навч. посіб. для старшокласників. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2005. – С. 109.

Литвиненко В.Ф. Малоизвестные страницы украинской национальной революции 1648-1676 гг.

В статье освящаются малоизвестные страницы освободительной борьбы украинского народа периода национальной революции 1648-1676 гг.

Ключевые слова: национальная революция, Б. Хмельницкий, казаки, освободительная война.

Litvinenko V.F. The not popular pages of Ukrainian national revolution 1648-1676.

In the article, the not popular pages of liberation fight of the Ukrainian people of period of national revolution 1648-1676 are sanctified.

Key words: national revolution, B. Khmelnytsky, Cossacks, liberation war.

УДК 930+94

Мезеря О.А.

**ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.
ТА ЇХ ВИСВІТЛЕННЯ У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ**

Зроблено огляд праць зарубіжних суспільствознавців 20-х – початку 90-х рр. з проблеми розвитку аграрного сектору України періоду непу.

Ключові слова: огляд, зарубіжні суспільствознавці, аграрний сектор, неп.

Проблема розвитку аграрного сектору України періоду 20-х рр. ХХ ст. представляє собою надзвичайну актуальність з точки зору пошуку шляхів аграрного реформування в сучасній Україні. Усвідомлення уроків минулого у цій царині є запорукою соціально-економічного відродження українського народу, його культури і свідомості. Саме це дозволило автору поставити завданням статті, що пропонується, зробити огляд праць зарубіжних суспільствознавців 20-х – початку 90-х рр. з означеної проблеми.

Особливу і надзвичайно важливу групу праць становлять публікації вчених і політичних діячів української діаспори, які до початку 90-х років знаходилися у спецховищах, і навіть дослідники не мали можливості їх використовувати.

З моменту жовтневого перевороту 1917 року більшовицька партія, особисто В. Ленін, проголосили ідеологічне протиборство соціалізму і капіталізму як основоположний принцип внутрішньої та зовнішньої політики радянської влади. Адміністративно-командними, репресивними методами почала провадитися боротьба проти інакодумців. Були заборонені політичні партії, припинено видання їх газет, журналів. Одразу ж перестав виявлятися плюралізм у науці, літературі, мистецтві. Усі, хто виступив проти марксистсько-ленінської ідеології, принципів партійності та класовості, оголошувався ворогом радянської влади, знімався з роботи, репресувався.

Десятки тисяч вчених, письменників, діячів мистецтва, політичних діячів емігрували або були насильницькі вислані з Росії, України, інших країн, де була встановлена радянська влада.

З України у 1920-1921 роках виїхали члени усіх урядів Української Народної Республіки, лідери українських політичних партій, відомі науковці, в першу чергу суспільствознавці. У різних країнах світу створювалися наукові центри з проблем українознавства. Серед них були заклади, які займалися вивченням аграрних відносин в Україні: у Чехословаччині - Українська сільськогосподарська академія, Український вільний університет, Український технічно-господарський інститут; у Польщі - Українське економічне бюро, Український науковий інститут; у Німеччині - Український науковий інститут. Вони періодично видавали збірники, статті і монографії з аграрних проблем в Україні. Ці видання були заборонені в СРСР.

У 1923-1925 роках у Подєбрдах (Чехословаччина) видавався «Кооперативний альманах». У другому випуску вміщені статті М. Малашка «Сучасне становище кооперації на Україні», С. Володимирова «Споживча кооперація на Україні», А. Кущинського «Сучасний стан кооперації в Галичині», у третьому - М. Летвицького «Роль кооперації у відродженні цукрової промисловості на Україні».

У 20-х – 30-х роках за кордоном були опубліковані й фундаментальні праці з проблем розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. Це насамперед книга С. Бородаєвського «Історія кооперації» [1], в якій є значний фактологічний матеріал про становлення і розвиток хліборобських кооперативів у Східній Україні, кредитних і споживчих товариств у Галичині.

Історія виникнення і розвитку кредитової кооперації в Україні розкривається у монографії І. Івасюка «Кредитова кооперація на Україні» [2]. Головну увагу автор приділив описанню організаційної структури кредитної кооперації. При цьому вказано, що такі її ланки як окружні союзи і особливо кредитні товариства не впливали на вирішення питань кредитування хліборобів. Досить аргументовано доводиться, що радянське кооперативне законодавство 20-х років не сприяло широкому розвитку кредитної сільськогосподарської кооперації.

Після закінчення другої світової війни багато науково-видавничих центрів української еміграції діяли в Західній Німеччині, їх співробітники опублікували ряд праць з історії кооперативного руху в Україні. Серед них особливий науково-практичний інтерес являють книги І. Витановича «Історія українського кооперативного руху», «Аграрна політика українських урядів. 1917-1920» [3]. У першій книзі аналізуються економічні передумови виникнення кооперації в Україні, розглядається її розвиток від 1880 року до першої світової війни, стан кооперативного руху в Україні у 1917-1920 роках, її розвиток на основі нової економічної політики, розгром кооперації в Україні у 30-х роках. Значну увагу розвитку українського кооперативного руху приділив І. Витанович і у другій книзі.

Принципове, наукове і практичне значення має виділення автором п'яти етапів розвитку українського кооперативного руху в Східній Україні: 1890-1905 роки - період його становлення; 1905-1917 роки - час його поширення серед усіх верств хліборобів; 1917-1920 роки, коли радянська влада ліквідувала виробничу, в тому числі сільськогосподарську кооперацію; 1921-1928 роки -

період широкомасштабного розвитку сільськогосподарської кооперації; кінець 20-х - початок 30-х років, коли командно-адміністративними методами була ліквідована сільськогосподарська кооперація. Заслугує уваги й положення про те, що підвалиною української кооперації від початку її виникнення було селянство [3, 181.]. Крім того, при висвітленні питання про місце і роль сільськогосподарських кооперативів у 20-х роках І. Витанович відійшов від принципів партійності та класовості. Основним критерієм оцінки діяльності сільськогосподарської кооперації в Україні у вказаний період він обрав відношення до неї різних верств селянства. На основі наведених у книзі даних зроблено досить аргументований синтезований висновок: до кінця 1928 року в українському селі «...кооперація стала одним із головних річищ, яким проникав не лише господарський поступ у широкі маси народу, але й національна свідомість; вона розбуджувала народну активність у конструктивному громадському напрямі і підвищувала його самовпевненість» [3, 295.].

І. Витанович характеризував сільськогосподарську кооперацію як носія передових форм господарювання, дійових помічників селянства у налагодженні «справи громадської агрономії». Одночасно він підкреслював значення кооперації для культурно-освітнього розвитку трудівників села. Вона, за його оцінкою, виявляла тенденцію не лише господарського розквіту, але й виявляла себе на полі культурних змагань.

Водночас у працях І. Витановича є положення декларативного характеру. Це насамперед стосується тверджень про те, що царський уряд сприяв розвиткові кооперативного руху в Україні. Неаргументованими є висновки про те, що усі верстви українських хліборобів не підтримували радянську владу. Непроаналізовані організаційні структури сільськогосподарської кооперації.

В цілому об'єктивними є оцінки щодо стану в сільському господарстві України у 20-х - 30-х роках, які сформульовані у працях ряду вчених української діаспори, що опубліковані у 80-х роках.

«20-ті роки, - вказує В. Мороз, - були продовженням хвилі піднесення, збудженої недавньою революцією. Але в кінці 20-х років соціально-історичний маятник хитнувся в другий бік. Енергія національного відродження вичерпується; це означало початок спаду» [4, 10.].

В. Малінкович вважає, що завдяки непу українські селяни дістали відносну економічну самостійність та можливість господарювати на своїй землі. Навіть не вважаючи на жорстоку податкову політику держави, виколачування якнайбільше коштів для розвитку індустрії, в хатах хліборобів з'явився добробут [4, 18].

Значна увага розвитку аграрного сектору України в період від жовтневого перевороту 1917 року до сьогодні приділено в книзі О. Субтельного [5], написаній у 1986-1987 роках. У п'ятій частині книги є параграфи «Радянська Україна: новаторські 20-ті» і «Радянська Україна: драматичні 30-ті». У першому з них співставляються суть і форми здійснення аграрних політик радянської влади під час громадянської війни і в умовах непу. О. Субтельний різко засуджує аграрну політику радянської влади у 1918-1920 роках, яка була одним із найважливіших компонентів воєнного комунізму. Він вважає, що

введення непу, в тому числі заміна продрозверстки продовольчим податком, було як поступкою населенню, так і компромісом із ним, в першу чергу із селянством.

Важливі аргументовані висновки містяться у другому розділі «Радянська Україна: драматичні 30-ті». О. Субтельний в цілому правильно вказує, що причиною трагедії у всіх сферах життя України, особливо - у її аграрному секторі, був відхід Сталіна, його ставлеників в Україні від непу. Уся економічна і додаткова політика радянської влади з середини 20-х років, за істориком, в першу чергу була спрямована проти селянства. Із проголошенням індустріалізації радянська влада (1925 рік) різко підвищила податки з усіх категорій селянства. Урбанізація посилила міграцію хліборобів у міста та великі промислові центри.

Саму колективізацію О. Субтельний зображує як війну режиму проти селянства. «По суті, - пише він, - не буде перебільшенням сказати, що колективізація з її спустошливими наслідками стала однією з найважливіших подій в українській історії». Автор по суті вперше у праці історичного характеру наводить факти масових виступів селян у 1928-1930 роках проти радянської влади. «На велике розчарування радянських чиновників, - відзначається у книзі, - бідняки та середняки, що поліпшили своє становище за непу, часто були найзапеклішими їхніми супротивниками» [5, 336].

Об'єктивними й аргументованими є висновки О. Субтельного про те, що: а) освоєння незайманих земель Казахстану й Сибіру дало неоднозначні результати, однак, «...цілком очевидно, вичерпувало з України ресурси й послаблювало сільськогосподарське виробництво республіки»; б) виснажливою для колгоспів стала продаж техніки колгоспам; в) «Кремль і надалі відмовлявся надати селянам достатні стимули для кращої праці, чиновники в далекій Москві продовжували вирішувати, які культури вирощуватиме колгосп, як їх слід сіяти, а селян карали штрафами за обробіток їхніх крихтих (хоч і надзвичайно продуктивних) ділянок» [5, 437.].

Принципово важливим є висновок про те, що хлібороби України, більше уваги приділяли праці на присадибних ділянках, які забезпечували 36 % загального прибутку землі [5, 455.].

У «Постскрипті» О. Субтельний підкреслює, що із проголошенням незалежності України створені сприятливі умови для піднесення її аграрного сектору.

У той же час не можна погодитися із твердженням О. Субтельного, що за непу економічно зміцніли лише куркулі - запеклі вороги нового режиму. В період, коли послідовно провадилася аграрна політика непу, в основному зміцніли заможні верстви селянства і середняки. Акцентувати на цьому слід тому, що і в офіційних документах радянської влади по суті ототожнювали куркулів із заможними селянами. Куркульські господарства, які в той час ще існували, виникли у період проведення сталинських реформ. Заможне селянство сформувалося за рахунок тих, хто встановлював радянську владу у 1917-1920 роках, хто лояльно до неї відносився. Це - колишні червоноармійці та

партизани, які одержали від радянської влади землю, підтримку кредитами, насінням і по-хазяйськи господарювали.

Велика група публікацій зарубіжних суспільствознавців розглядає історію аграрних відносин в Україні у контексті загальної історії колишнього СРСР.

Проблеми розвитку сільського господарства висвітлені у фундаментальній двотомній праці Джузеппе Воффа «История Советского Союза» [6].

В першому томі містяться оцінки щодо аграрної політики більшовицької партії в умовах воєнного комунізму та непу. Д. Боффа вважає, що соціальна і політична боротьба на селі була важливою складовою частиною громадянської війни. Прозрозверстку він представляє як «надзвичайний революційний податок». Наведені приклади, які свідчать, що негативний вплив на становище села мало створення радгоспів і колективних господарств [7, 126-127.].

Д. Боффа відзначає суперечливий характер розвитку аграрного сектору колишнього СРСР в умовах непу. З одного боку, наводяться дані про піднесення сільськогосподарського виробництва в 1922-1928 роках, коли неп здійснювався більш-менш послідовно. З другого - йдеться про негативні процеси, які мали місце в розвитку аграрного сектору. До них Д. Боффа відносить насильницьке насаджування екстенсивних форм господарювання.

Аналіз стану в сільському господарстві в кінці 20-х - на початку 30-х років дано у спеціальному розділі «Селяни у колгоспах». Тут розкрита суть двох курсів у питанні про перспективи розвитку аграрного сектору колишнього СРСР. При цьому акцентується увага на значну роль сільськогосподарської кооперації та принципів контрактації у забезпеченні росту виробництва продовольства і задоволення потреб хліборобів.

Про відношення до колективізації сільського господарства говорить назва параграфа «Колективізаторське шаленство» [7, 355.], в якому розглядається суть так званої «революції зверху» в аграрному секторі. З нових позицій розкрита тема «ліквідація куркульства». За визначенням Д. Боффа, це означало дві речі. Заможний селянин підлягав, по-перше, експропріації - його землі та майно, інакше говорячи, переходили у власність колгоспу, а, по-друге - депортації. Куркулів з цією метою ділили на три категорії. Тих, хто чинив активний та організований опір, належало відправляти у концентраційні табори. Другу групу, «найбільш багатих куркулів - слід було висилати у віддалені та малопридатні для проживання місцевості. Усі останні повинні були виганятися із сіл і переселитися на нові ділянки поза межами колгоспних масивів, на малонаселені та необроблювані землі...» [7, 359.]. Є у книзі й оцінка селянських виступів початку 30-х років: «До кінця лютого 1930 року селянські мятежі загрожували перетворитися у загальноантирадянське повстання».

Значна увага аграрно-селянському питанню приділяється у працях А. Авторханова. Найбільш повно це зроблено у книзі «Империя Кремля: Советский тип колониализма» [8]. У другій її частині «Росія, СРСР та Україна» аналізуються події, явища в Україні після жовтневого перевороту 1917 року до закінчення другої світової війни.

А. Авторханов розглядає проблеми розвитку аграрного сектору у взаємозв'язку із національним питанням. «Трагедія комуністів-інтелектуалів у

національних республіках полягала в тому, що вони не лише вірили на слово Леніну, але й були щиросердо переконані, що сам Ленін вірить тому, що він говорить з національного питання» [8, 70.]. Він вказував, що порушення принципів з національного питання виявилось і у заходах з аграрно-селянського питання. По відношенню до України це, за думкою А. Авторханова, виявилось у тому, що при проведенні насильницької колективізації руйнувалися традиції українських хліборобів» [8, 74.].

А. Авторханов згадує, що він критикував тези Наркомату землеробства з колгоспного руху, доводив неприйнятність колгоспів у національних республіках. «Суцільна колективізація і ліквідація куркульства як класу, - писав дослідник, - протипоказана специфіці неруських областей і республік» [8, 76.]. За такий підхід його оголосили не лише «правим опортуністом», але й «зрадником партії»: «Зрадницькі вуха правих справ майстра, - відзначалося у «Правді» 30 червня 1930 року, - стирчать із розсудів тов. Авторханова про шляхи колективізації національних окраїн» [9].

Розглянуті та інші праці зарубіжних суспільствознавців довгий час класифікувалися істориками-аграрниками як антирадянські, антикомуністичні. Право опрацьовування їх змісту надавалося спеціальним дозволом лише невеликій групі науковців. Результатами їх досліджень стали публікації, в яких на основі стереотипів, котрі панували у 70-ті - 80-ті роки, зарубіжна історіографічна спадщина одержала односторонню негативну оцінку. В цьому плані особливо відзначається кандидатська дисертація І. Корольова. Її змістовна спрямованість вже закладена у самій назві: «Викриття буржуазно-націоналістичних фальсифікацій колгоспного будівництва в Україні» [10]. Історик вже на початку свого дослідження зазначив, що складову частину антирадянської буржуазно-націоналістичної історіографії становить фальсифікація ленінської національної політики та її здійснення в Україні. Виявом цього, за твердженням І. Корольова, є положення про «насильницький» характер колективізації, про її «неприйняття українським селянством». При цьому він акцентує увагу на те, що особливе місце займають міфи, покликані дискредитувати ленінську національну політику, про «штучний» голод в Україні у 1932-1933 роках [10, 14.].

Отже, І. Корольов у 1986 році, коли вже намітився курс на переосмислення історичних явищ, подій, з позицій старих стереотипів представив авторів проаналізованих ним праць як буржуазних українських націоналістів, ворогів радянської влади, апологетів імперіалістичної реакції. Всі ж їх твердження, висновки він оголосив як антинаукові.

Велика кількість праць зарубіжних авторів стала об'єктом критики у кандидатських дисертаціях Н. Ісакової [11], О. Семка, С. Сироватського [12], колективній монографії «Критика буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС», численних статтях. У вказаних працях піддано критиці понад 200 публікацій зарубіжних авторів. Найбільша увага приділена оцінкам положень і висновків, які містяться у книгах А.Улана, О.Осовського, В.Аспатуріана, Б.Дмитрішина, Р. і Б.Лейярдів, Д.Бронсона і К.Крюгера, Дж.Козлова, П.Поточного, М.Флетчера, А.Кайзера, А.Робінзона, С.Гетлунда,

Т.Джонсона і К.Макконела та інших, в яких йдеться мова про антинауковість і антиселянську спрямованість аграрної політики КППС та радянської влади, про розрив між інтересами Комуністичної партії та безпосередніми інтересами селян, про «неефективність» і навіть «шкідливість» партійного керівництва розвитком колгоспно-радгоспного виробництва.

Між тим, життя свідчило, що дійсно існує свого роду «опіка», «контроль» не лише за діяльністю керівників господарств, колгоспів, радгоспів, а по суті щоденний «нагляд» за роботою кожного хлібороба.

Становище сільського господарства України підтверджувало правильність положень, які містяться у працях багатьох західних вчених про те, що воно є «негативним фактором у розвитку радянської економіки» (Г. Джонсон, К. Макконел), «гальмом» у її розвитку (А. Ноув), «ахілесовою п'ятою радянської економіки» (Р. Мантінг), «хронічною проблемою для керівників СРСР» (Р. Аброзіак. Д. Кері). Дж. Козлов досить аргументовано довів, що однією із причин кризових явищ в аграрному секторі СРСР, його неефективності є висока ступінь централізації, детальне і суворе планування сільськогосподарського виробництва, складення планів розвитку сільського господарства без врахування можливостей колгоспів і радгоспів.

У значній мірі об'єктивними є й твердження про те, що селяни в колишньому СРСР були громадянами другого сорту. Це виявлялося у тому, що селяни одержували низьку плату за свою працю, не користувалися пільгами соціального страхування, не одержували пенсії, не досить високим був рівень їх життя. В той же час необґрунтованими є положення західних радянологів про те, що радянське селянство за своєю суттю є нібито «реакційним» (С. Осовський), «відсталим» (Р. і Б. Лейярди), «ненадійним для існуючого ладу» (Д. Мілар), «уособленим, ізольованим від інших класів та верств населення» (Д. Козлов). Незважаючи на утиски і труднощі, які за роки радянської влади зазнавало селянство України, воно сумлінно працювало і виявляло прагнення забезпечити усі верстви населення продуктами харчування і промисловість сировиною. Українські хлібороби підтримали ідею утвердження державної незалежності України.

Отже, у працях зарубіжних суспільствознавців зосереджений значний фактологічний, частково невідомий навіть дослідникам України, матеріал, та є чимало об'єктивних оцінок стану сільського господарства колишнього СРСР, в тому числі України.

По-перше, твердиться, що з моменту перевороту 1917 року більшовицька партія і радянський уряд провадили в цілому антиселянську політику. Вона була втілена у хлібній монополії та продовольчій диктатурі в період громадянської війни, у податковій системі по відношенню до селян, здійснюваної з другої половини 20-х років, у «революції зверху» - насильницькій колективізації. Необґрунтованою, суб'єктивістською була й аграрна політика у послідувачі періоди

По-друге, відзначено, що певні успіхи в розвитку сільського господарства в першій половині 20-х років пов'язані із діяльністю сільськогосподарської кооперації. Саме в її рамках сформувалися верстви заможних селян і зроста

кількість середняків. Принципово-практичне значення мають прогнози, що сільськогосподарська кооперація є та форма господарювання, яка стимулює плюралізм власності та різні категорії господарств.

Аналіз праць зарубіжних суспільствознавців дає підставу твердити, що, незважаючи на різні ідеологічні погляди, їх автори прагнули об'єктивно відобразити становище в аграрному секторі колишнього СРСР і причини існуючої у ньому кризи. Характерно, що подібного роду висновки по суті містяться у працях українських істориків, опублікованих на початку 90-х років.

У майбутніх дослідженнях з даної проблеми, на нашу думку, варто звернутися до вивчення праць зарубіжних суспільствознавців сучасності.

Література

1. Бородаєвський С. Історія кооперації. – Прага, 1924.
2. Івасюк І. Кредитова кооперація на Україні // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XI. – Кн. 3.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Його ж. Аграрна політика українських урядів. 1917-1920. – Нью-Йорк, 1967.
4. Мороз В. Голод 1933 року й українізація // Сучасність. – 1983. - №10.
5. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991.
6. Боффа Д. Історія Советского Союза. – В 2-х томах. – М., 1990.
7. Боффа Д. Вказана праця. – Т. 1.
8. Авторханов А. Імперія Кремля: Советский тип колоніалізму. – Вільно, 1990.
9. Правда. – 1930. – 30 июня.
10. Королєв І.С. Разоблачение буржуазно-националистических фальсификаций колхозного строительства на Украине: Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1986.
11. Исакова И.П. Несостоятельность буржуазных фальсификаций партийного руководства развитием сельского хозяйства СССР на этапе развитого социализма: Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1983.
12. Сыроватский С.А. Критика буржуазных фальсификаций места и роли колхозного крестьянства в социально-политической жизни советского общества: Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1987.

Мезеря А.А. Проблемы развития аграрного сектора Украины 20-х гг. XX в. и их освещение в работах зарубежных обществоведов.

Проанализированы работы зарубежных обществоведов 20-х – начала 90-х гг. по проблеме развития аграрного сектора Украины периода нэпа.

Ключевые слова: анализ, зарубежные обществоведы, аграрный сектор, нэп.

Mezerya A.A. Problems of development of agrarian sector of Ukraine in 20th years of XX century and their illumination in works of foreign social scientists.

Works of foreign social scientists 20th - the beginnings of 90th years on issue of development of agrarian sector of Ukraine of period of new economic policy are analyzed.

Key words: analyses, foreign social scientists, agrarian sector, new economic policy.

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ
НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИОГРАФІЇ КОЗАЦТВА XVII – XX ст.**

У статті розглядаються особливості розвитку та становлення української історичної думки, аналізується історичний внесок вчених у дослідження історіографії козацтва, починаючи з періоду Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. і до початку XX ст.

Ключові слова: козацький літопис, хроніка, діаріуш, щоденник, синопсис, Визвольна війна, родинні архіви, мемуари.

Вивчення історії козацтва не втрачає своєї актуальності до наших часів, не дивлячись на те, що розглядається дана проблема вже не перше століття, починаючи з самого його зародження. Адже саме козацтво сприяло формуванню майбутньої української державної організації, поглиблювало процеси розвитку національної самосвідомості.

У дореволюційній історіографії була в обігу «аристократична», або «лицарська» теорія формування козацтва, за якою відчайдушні українські лицарі-феодалі, що нехтували смертю і знаходили розраду в небезпечному протиборстві з татарами, прагнули захистити свій народ від жорстоких кочовиків. Перші відомості в джерелах про українських козаків відносяться до кінця XV ст. Подільські козаки, наприклад, відомі з 80-х рр. того ж століття. Але серцевиною життя і діяльності українського козацтва була Запорозька Січ, заснована у XVI ст. Виходячи з цього, автор ставить за мету проаналізувати публікації з історії українського козацтва, починаючи з так званих козацьких літописів, автори яких були свідками подій козацького життя, й закінчуючи початком XX ст., дати порівняльний аналіз праць представників різних історичних шкіл і напрямків тощо.

Перші спроби аналітичного осмислення проблеми робляться вже сучасниками подій у різного роду анонімних історико-політичних трактатах, хроніках, літописах. Слід відзначити належність авторів до різних політичних таборів (вони навіть не намагались маскувати своєї політичної упередженості), що обумовлювало і відмінну концептуальну основу зазначених творів.

В добу Хмельниччини під впливом національно-державницького руху активізувалося створення хронік, діаріушів, щоденників, історій, синопсисів, зародився новий, завершальний етап історичного літописання, представлений так званими козацько-старшинськими і козацькими літописами. Це, з одного боку, була відповідь на потреби суспільства зафіксувати для майбутніх поколінь найважливіші сторінки козацької історії, а з другого боку, ці літописи послужили прикладом нових форм історичної творчості, вищого рівня осмислення подій.

Козацькі літописи – це збірна назва літописних творів на історичну тематику, створених представниками козацького стану в період другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Усі вони присвячені козацько-

гетьманській добі української історії, Визвольній війні українського народу, періоду Руїни тощо.

Одним з перших був так званий Літопис Самовидця [25]. Його назва є умовною і належить П. Кулішу, оскільки справжній автор не встановлений. Існують припущення, що автором літопису міг бути Роман Ракушка-Романовський (1623 – 1703) – козацький сотник, а згодом генеральний підскарбій 60-х рр. XVII ст., а ще пізніше стародубський священик. У всякому разі, автор його належав до старшинської верхівки, був добре обізнаний з політичними подіями свого часу і сам брав участь у громадському житті.

Свій літопис він починав з пояснення причин повстання 1648 р. Періоду, що передував Визвольній війні, він майже не приділяв уваги. Самовидець не ставив питання ані про походження козацтва, ані про загарбання польськими й українськими магнатами та шляхтою селянських і козацьких земель, ані про закріпачення панами основної маси українського народу.

Говорячи про причини Визвольної війни, Самовидець не цікавився соціальним становищем народних мас, у тому числі вільного запорізького козацтва. Головну причину війни 1648 – 1654 рр. він вбачав в утисках, які чинили польські пани реєстровим козакам, у невдоволенні останніх польським пануванням та в їх релігійних переслідуваннях. Вороже ставлячись до експлуатованих народних мас, які прагнули в ході Визвольної війни до поголовного покозачення, Самовидець одночасно вважав цю війну справедливою через те, що вона була спрямована проти польського панування, і разом з усім українським народом палко вітав возз'єднання України з Росією. Висвітлюючи події, Самовидець ніколи не залишав позиції класу феодалів. Він, наприклад, запевняв читача, ніби народні маси, виступаючи проти своїх гнобителів, керувались лише низьким почуттям – бажанням загарбати чуже майно.

Особливо цінним у Самовидця є те, що в масовому покозаченні населення він справедливо побачив прагнення селянства і міщанства знищити феодално-кріпосницький і національний гніт. Але його симпатії, як справжнього ідеолога старшини, були цілком на боці заможної верхівки реєстрового війська.

Наступною дуже важливою працею для вивчення історії козацтва є літопис Григорія Граб'янки [24], який понад 40 років займав старшинські посади. У 1687 р. він – полковий суддя, а у 1723 р. – входив до складу старшинської депутації, відправленої до Петра I. З 1729 р. до смерті (загинув у 1734 р. під час походу до Криму) Граб'янка був гадяцьким полковником. Він мав добру освіту, був обізнаний з вітчизняними й іноземними джерелами, а також з тогочасною літературою.

Складаючи свій літопис, Граб'янка використовував спогади сучасників подій, на зразок літопису Самовидця, користувався творами вітчизняних історіографів («Синопис» 1674 р. І. Гізеля) та іноземних («Польські аннали» офіційного історіографа польських королів Веспасіана Каховського, поема Самійла Твардовського «Війна домова» 1681 р., твори Мартина Кромера, Мартина та Йоахіма Бельських, Мацея Стрийковського, Олександра Гваньїні, Самуїла Пуфендорфа, Йогана Гібнера).

Праця Граб'янки охоплює історію України від найдавніших часів до 1709 р. Але головне місце в ній приділено висвітленню участі козацтва у Визвольній війні 1648 – 1654 рр.

Граб'янка по-новому поставив питання про походження козацтва і тому почав свій літопис екскурсом у глибину віків. Як представник козацької старшини, Граб'янка вважав не тільки незадовільним, а навіть образливим пояснення більшістю польських авторів походження козацтва. Він з обуренням писав про одного з них, який «от коз диких козаков нарицает, яко тем скоростью до брани соравняются й тех ловом наиначе упражняются». Йому більш імпонувало пояснення Стрийковського, який козаків «производит... от древняго своего некоего вождя Козака», а ще більше – думка О. Гвагніна. Останній, за словами Граб'янки, козаків «от свободы их тако нарекшихся разумиет быти, занеже праотцы их от доброй воли охотни на брань исхождаху, яко ж и всегда козаки не сокривающи храбрости своей ко брани охотни суть» [5].

Щоб обґрунтувати права і претензії того стану, який він репрезентував, Граб'янка передусім прагнув підкреслити давність його походження. Козаки, за Граб'янкою, свою назву дістали в спадщину від предків – хозарів. Останні – народ скіфського походження і зветься так за назвою річки, що тече через Бухарську землю до Хвалинського моря. Хозари були сміливими й відважними вояками і наводили жах на навколишні народи. Міркування Граб'янки про хозарів фантастичні і непевні. Він уявляв їх собі то як цілий народ, то як військову верству.

Для показу свого оповідання більш правдоподібним, Граб'янка наводив деякі усім відомі реальні факти: запорожці займались промислами, жили в куренях, обирали собі отаманів, у тому числі кошового, тощо. Але головним заняттям запоріжців, як і їх предків – хозарів, запевняв він, була війна.

На відміну від Самовидця Граб'янка не зачіпав нічого такого, що могло б натякнути на справжнє соціальне походження козацтва, на його зв'язок з народними масами, а також на соціальні суперечності в його середовищі. Все це він хотів замінити переважно військовою історією, до того ж не запорізького, а реєстрового козацтва. Але, незважаючи на свою класову обмеженість, Граб'янка розумів, що реєстрове козацтво становило дуже невелику частину порівняно з усією масою селян та міщан, які прагнули скинути феодально-кріпосницьке ярмо і тому називали себе козаками. Отже, за Граб'янкою, в «покозаченні», тобто у визнанні за всіма козацьких прав, народні маси бачили спосіб звільнитися від феодально-кріпосницького гніту.

Граб'янка, як і Самовидець, невірні ставився до участі запорожців у боротьбі народних мас проти феодально-кріпосницького гніту. Це виявляється у нього, наприклад, під час характеристики Чорної ради 1663 р. У той же час Граб'янка розумів, що постійне прагнення запорожців брати участь у боротьбі народу проти своїх гнобителів пояснювалося органічним зв'язком запорізького козацтва з народними масами; на Запоріжжя йшов той, хто рятував себе від утисків на Україні.

Отже, літопис Граб'янки, як історична праця, цікавий у багатьох відношеннях. Якщо, з одного боку, він містить цінні матеріали історії козацтва, то, з іншого – відбиває думки козацької старшини кінця XVII – початку XVIII ст., яка прагнула стати замкнутою дворянською верствою і відчувала потребу в утворенні власної «генеалогії». Але ця праця в першу чергу є літературним, а не історичним джерелом, бо містить дуже багато фактичних помилок.

Майже одночасно з Граб'янкою над твором, присвяченим головним чином історії козацтва, працював Самуїл Величко [3], але про його літопис збереглося дуже мало відомостей. За своїм станом Величко належав до козацької старшини. В 1690 р. він служив у канцелярії генерального писаря В.Л. Кочубея, де, як він сам свідчив, «был не последним в делах писарских». Пізніше Величко перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії; в 1702 р. брав участь у поході російського війська до Польщі, відправленого на допомогу союзнику Петра I Августу II. Свій твір Величко склав уже в похилому віці, сліпим, в маєтку Кочубея – Диканьці.

Величко був освіченою людиною, знав латинську, польську і німецьку мови. Соціальні погляди С. Величка дуже близькі до поглядів Граб'янки. Як і Граб'янка, він був ідеологом козацької верхівки – старшини, негативно ставився до народних мас, до їх антифеодальної боротьби і всі важливіші історичні події пояснював діяльністю козацьких проводирів. Величко скаржився на бідність і лаконічність вітчизняних літописних творів, а також на те, що для написання історії України треба звертатися до іноземних джерел. Він дорікав своїм попередникам, що вони не розшукували причини подій і не завжди пов'язували їх з іншими явищами, і тому заповнювали прогалини відомостями з іноземних творів. У своєму творі Величко використав поему С. Твардовського, «Космографію» Пуфендорфа та інші праці іноземних авторів. Проте особливе місце він, за власним визнанням, приділив записам секретаря Богдана Хмельницького – Самуїла Зорки. Крім того, Величко використав «инших литописцов й записок козацких», різні офіціальні й неофіціальні документи – укази, реляції тощо.

Величко не торкався питань походження козацтва, організації реєстру і т.ін. Його більш цікавили причини боротьби козацтва проти Речі Посполитої. Причину повстання 1637 – 1638 рр. він, як і його попередники – Самовидець і Граб'янка, вбачав у гнобленні реєстрового козацтва.

Отже, козацькі літописи мали цілий ряд спільних рис, помітно відрізнялися від попереднього періоду літописання і стали перехідним етапом до нових форм історичних творів.

Попри зовнішню лояльність української козацької еліти до владних структур Російської імперії, українську історію вона не ототожнювала з російською, а сприймала як автономну частину, як окрему гілку. Твори козацької історіографії, що дійшли до нас, були написані староукраїнською мовою, наближеною до церковнослов'янської, а при їх виданні у XIX ст. вони русифікувалися. За змістом, за ідейною спрямованістю козацьке історичне писання утверджувало національно-визвольні ідеї, автономістські погляди, зверталось до героїчних сторінок української минувшини, насамперед до доби

Хмельниччини і Визвольної війни, намагалося ув'язати козацько-гетьманську добу з княжими часами.

Тим не менш, саме названі твори справили вирішальний вплив на формування концептуальних засад української, польської та російської історіографії.

Серед перщопрохідців української мемуаристики козацько-гетьманської доби можна виділити авторів щоденників, журналів-діаріюшів М. Ханенка [8], Я. Марковича [9], П. Апостола [21] та ін. Велику інформаційно-пізнавальну цінність має щоденник М. Ханенка – вихідця з родини гетьмана М. Ханенка, вихованця Київської академії, старшого канцеляриста Генеральної канцелярії. З 1719 р. він вів щоденник, фіксуючи в ньому не лише родинні та господарські справи, але й суспільні військові і цивільні події, козацьку службу, настрої козаків та старшини. У 1884 р. О. Левицький опублікував цей щоденник і його відомості стали надбанням історичних знань.

У щоденнику Я. Марковича [9], який відкривається «Кроничкою» 1492 – 1715 рр., укладеною його тестем П. Полуботком, зафіксовані події 1717 – 1767 рр. Цей щоденник опублікував його онук О. Маркович у 1859 р. в Москві, а наприкінці 90-х рр. він вийшов друком у Києві завдяки старанням О. Лазаревського. До речі, О. Лазаревський оприлюднив у 1895 р. в «Киевской старине» переклад з французької щоденника Петра Апостола – лубенського полковника [21]. Він охоплює короткий період: з травня 1725 до травня 1727 р., але насичений надзвичайно цінною інформацією.

Не менш важливою роботою у висвітленні історіографії козацтва виступають наукові доробки С. Лукомського, який походив з Умані, був сотником і полковником, істориком і перекладачем, вихованцем Київської академії. Ще будучи прилуцьким сотником, він переклав щоденник С. Окольського і написав до нього оповідання з історії України за десять років до Визвольної війни. Основний твір С. Лукомського мав назву «Зібрання історичне», який охоплював історію України від її захоплення Литвою до кінця XVII ст. На початку твору автор виніс питання «Що є козак?» і в такий спосіб дав зрозуміти, що весь цей період пов'язаний з козацтвом як новою суспільною і військовою силою. Зародження козацтва автор виводив не з історії сарматів чи хозарів, а з подій XVI ст. і розглядав його як суцільно автохтонне українське явище. З козацтвом він пов'язував національно-визвольні повстання під проводом Д. Гуні та Я. Острянина, підкреслюючи цим його провідну роль у суспільному житті.

Вагомий внесок у розвиток української історичної думки середини XVIII ст. належить історику П. Симоновському (1717 – 1809). Він походив з ніжинських козаків, був сотником, суддею в Острі, членом Генерального суду. Свою давню мрію – створити історію козацької України, він реалізував у праці «Коротке описання про козацький малоросійський народ та його військові справи» (1765) [30]. Вона написана з державницьких позицій і віддзеркалює вузлові події української історії від найдавніших часів до 1750 р., тобто до останнього відновлення гетьманства Кирила Розумовського.

Українська історіографія одержала з рук П. Симоновського працю справді історичного характеру, побудовану на українських і зарубіжних джерелах, з посиланнями на них у тексті. Автор надав своє трактування слова «козак», викладав погляд на розвиток козацтва, коріння якого відносить до скіфської доби, зокрема тих скіфів, що ототожнювалися із слов'янами. Сама Русь постала з уст П. Симоновського як держава скіфсько-слов'янського племені. Це була чи не перша спроба заглибитись у етногенез українців до княжих часів. Новелою в історичній думці можна вважати і те, що Симоновський розрізняв малоросів і великоросів у період ще до XIV ст. і пов'язував цей розділ із захопленням українських земель Польщею та Литвою.

Хоч у творі говориться про деякі спільні джерела формування українських, донських, уральських козаків, але при цьому наголошується на найдавнішому походженні запорожців і поширенні козацтва на весь південь України.

На відміну від інших тогочасних дослідників української історії, П. Симоновському властива цілісна ідейна концепція самобутності і старшинського автономізму України, головним мотивом якої була ідеалізація її гетьманського устрою. Невипадково скасування гетьманства він називав «некорисним» для України і оцінював його як ліквідацію її автономії.

Основна частина «Короткого описання...» присвячена Визвольній війні українського народу середини XVII ст., переможні битви якої пов'язувалися з особистими заслугами Б. Хмельницького. Автор прихильно ставився до приєднання України до Московії, був вороже налаштований до політики І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, демонструючи таким чином проросійську орієнтацію, але лише до того моменту, поки не почався відвертий наступ царизму на українську автономію. Принципове значення мала теза П. Симоновського про те, що не шаблею українців взяли, що вони приєдналися добровільно, а, значить, можуть і роз'єднатися.

Отже, можна стверджувати, що українська історична думка цього періоду зазнала помітного впливу не тільки ідей просвітництва, барокового стилю, а й автономістських поглядів і дій І. Мазепи, що вона витворила більш-менш загальний погляд на цілісність і тяглість історії України, починаючи з давніх часів до кінця Гетьманщини. Українська історична думка, обстоюючи самобутність українського народу, автономний устрій його козацько-гетьманської державності, наштотувалась на дедалі сильніший спротив ідеології великодержавницької та шляхетської винятковості російської та польської історіографії.

З другої половини XVIII ст. спостерігалось зростання інтересу до пошуку і виявлення документальних джерел, яке зумовлювалось особистими потребами козацької старшини і шляхти, які намагалися довести право на дворянство або привілеї. Цей прагматичний процес позитивно впливав на зростання у суспільній свідомості розуміння значення родинних (фамільних) архівів.

Особливість української мемуаристики XVIII ст. полягає у тому, що вона набула антикварного характеру, її представників поєднували спільність козацького походження, приналежність до козацької еліти, військова та державна служба, прагнення осягнути різні сторони громадського та родинного

життя, політичні події, суспільні настрої, взаємини між різними верствами українського суспільства.

Окремим питанням досліджуваного періоду, таким як визначення часу виникнення, складу та компетенції органів адміністративно-судового та фінансового управління Лівобережної України присвячено праці Д.М. Бантиша-Каменського [2], М.М. Яновського, А.І. Чепи тощо. Автор «Черниговского наместничества топографического описания» (1786 р.) О.Ф. Шафонський [32] також підтверджував існування в Гетьманщині цивільної служби, яка до часів Другої Малоросійської колегії була популярнішою за військову. Крім того, він встановив обсяги компетенції окремих урядів гетьманської адміністрації і їх трансформацію в інстанції намісницького правління.

Активну видавничу діяльність провадив Федір Туманський (бл. 1750 – 1810 рр.) – виходець з козацько-старшинського роду, член-кореспондент Петербурзької академії наук, автор програми всебічного опису Малоросії, що передбачала роздільне вивчення міст і сіл. У 1792 – 1793 рр. він опублікував у журналі «Российский магазин», що видавався в Петербурзі, ряд документів, серед яких особливий інтерес представляв Білоцерківський маніфест Б. Хмельницького, «Літопис Г. Граб'янки» без вказування авторства та ін.

У другій половині, особливо наприкінці XVIII ст. розпочався етап українського національного відродження, що супроводжувався пробудженням національної свідомості, активізацією національно-духовного життя, формуванням національної ідеї. Слід відмітити вагомий внесок в розвиток української національно-політичної думки анонімного автора, який склав політико-публіцистичний трактат «Історія Русів» [11]. В цьому творі багато уваги приділено Козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині. Історична концепція твору продовжує традиції козацьких літописів. По суті, це перша політична історія України. З огляду на цензуру, багато своїх власних думок автор ховає між рядками або приписує їх неіснуючим історичним особам минулого.

З початком XIX ст. справила потужний вплив на формування історичних концепцій узагальнююча праця М. Маркевича [27]. З середини XIX ст. почали утверджуватися об'єктивістські тенденції, що передбачали неупередженість та відстороненість дослідника від предмету свого дослідження та уникнення тенденційності його інтерпретації. У цей час висвітленню проблем історії козацтва присвячують праці М. Костомаров [13; 14; 15], М. Максимович [26], В. Антонович [1], П. Куліш [19], О. Лазаревський [20; 21] та інші. Переважна більшість названих авторів ідейно належали до так званої народницької історіографічної школи, представників якої найбільше цікавили питання соціально-економічних відносин, формування земельної власності козацької старшини, перебіг процесів закріпачення селянства, соціальні рухи тощо. Крім того, тогочасні політичні умови (перебування України в складі Російської імперії та переслідування владою проявів українського сепаратизму) робили неможливим застосування рівних підходів до висвітлення українсько-російських та українсько-польських взаємин. Проблеми розвитку

демократичних процесів у козацькому середовищі автори торкалися лише побіжно і окремо не розглядали.

Тим часом бурхливі події суспільно-політичного життя першої чверті ХХ ст. обумовили утвердження в українській історіографії державницьких поглядів на історичне минуле України. У новому наративі вітчизняної історії народоцентризм попередньої історіографії поступився місцем державницьким та елітаристським поглядам. Пошуки державницьких начал української історії спонукали В. Липинського [23], О. Терлецького [31], Д. Дорошенка [10], І. Крип'якевича [16; 17; 18] та інших дослідників вивчати політико-адміністративну структуру Гетьманщини, реконструювати роль старої, родової, та нової – козацької еліти в розбудові Козацької держави, аналізувати стосунки з іноземними правителями тощо.

Перу найвизначнішого представника народницького напрямку у вітчизняній історіографії О.М. Лазаревського [20] належить капітальна праця у вигляді нарисів “Люди Старой Малороссии”, що подає низку портретів головних діячів доби. О.М. Лазаревський вважав, що на Гетьманщині взагалі не було цивільних чиновників, суд і адміністрація були змішані, починаючи з 1728 р., а старшину від поневолення народу стримував лише контроль російських наглядачів. Серед започаткованих О.М. Лазаревським досліджень варто виділити праці І.М. Джиджори [7], який відтворив хід адміністративних реформ у 1720 – 1730 рр., та “Малороссийский родословник” В.Л. Модзалевського [28] – неоціненне джерело відомостей про родинні зв'язки, службову кар'єру і майновий стан більшості вищих чиновників гетьманської та намісницької адміністрацій.

Як своєрідний синтез народницьких і державницьких поглядів на історичне минуле України доцільно трактував історіософію М. Грушевський [6]. Викладене ним у 9 і 10 тт. “Історії України-Руси” власне бачення суті політичних процесів в Україні 1654 – 1658 рр., характеру розвитку взаємин Війська Запорозького з Москвою та Варшавою та ролі еліти в цьому процесі – залишається й на сьогодні найбільш повним позитивістським наративом української історії.

Таким чином, історіографія козацтва дореволюційної доби зазнала впливу кожного з пройдених періодів і отримала особливості тієї чи іншої доби. В козацьких літописах не лише докладно розповідалося про Визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр., його боротьбу проти польсько-шляхетських і турецько-татарських загарбників, а й подавалася економічна, політична і культурологічна характеристика країни, змальовувалося міжнародне становище у Європі та Азії у зв'язку з подіями 1648 – 1654 рр., подавалися факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та ін. Літописи були створені високоосвіченими людьми, переважно військовими канцеляристами, які добре знали рідну та іноземні мови, мали літературний хист. Джерелами козацьких літописів були давні українські літописи, власні спостереження, спогади сучасників, документальні матеріали

(урядові офіційні і приватні листи, акти, грамоти, універсали), твори чужоземних істориків, народні легенди, перекази тощо.

В першій половині XVIII ст. українська історична думка зазнала впливу ідей просвітництва, барокового стилю та автономістських поглядів. З другої половини XVIII ст. з'являвся інтерес до виявлення джерел серед козацької старшини й шляхти з метою отримання привілеїв. Спостерігалось українське національне відродження, пробуджувалася національна свідомість, з'являлася національна ідея.

Особливість українського відродження полягала в тому, що після ліквідації Гетьманщини, знищення Запорозької Січі, козацько-полкового устрою Лівобережжя провідна верства українського суспільства – козацька старшина, її еліта виступили за повернення до гетьманських традицій, за відновлення автономного статусу України. Саме нащадки гетьманів і полковників, українські інтелектуали, в тому числі носії і творці історичних знань, збирачі та аматори старовини, літератори, учителі, частина духовенства очолили рух за національне відродження.

Як свідчать джерела, з XIX ст. зародилися народницькі ідеї, на відміну від XX ст., де спостерігаються державницькі погляди на українську історію. Під “народом”, як правило, розумілися передусім широкі народні низи або народні маси, а плин історії уявлявся як форма реалізації жадань цієї маси. Цілком природно, що зовнішньополітична діяльність козацької еліти або майже повністю ігнорувалася, висвітлюючись як певне тло розвитку процесів внутрішніх, або трактувалася відверто негативно – як спроба пошуку елітою союзників для боротьби з народними масами.

У подальшому дослідженні, на думку автора, доцільно було б розглянути вплив істориків української діаспори на становлення української історіографії дореволюційної доби.

Література

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Бантиш-Каменський Д.М. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.М. Бантиш-Каменський. – К.: Час, 1993. – 656 с.
3. Величко С. Літопис: Повість літописна про малоросійські та частково інші події, зібрані і тут описані / С. Величко; [Пер. і упор. В.О.Шевчука]. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – 369 с.
4. Востоков А. Козелецкая рада 1662 года / А. Востоков. – М.: Б.и., 1886. – 16 с.
5. Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани / Г. Грабянка. – К., 1854. – 207 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський [Ред. кол. П.С. Сохань та ін.]. – Т.8: Роки 1626 – 1650. – К.: Наук. думка, 1995. – Ч.1. – 335 с. – Ч.2. – 224 с. – Ч.3. – 228 с. – (Пам'ятки іст. думки України).
7. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / І. Джиджора. – К., 1930. – С. 1, 2, 57, 131.
8. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727 – 1753 гг. // Киевская старина. – 1884. – №№ 3 – 6, 8 – 11; 1885. – №№ 3 – 4, 6 – 7, 9 – 12; 1886. – №№ 1, 4, 5, 7 – 12.
9. Дневные записи Якова Марковича. / [Издание Александра Марковича]. – М., 1859. – Ч. 2. – 298 с.

10. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: у 2 т. / Д.І. Дорошенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – Репр. – К.: Глобус, 1992. – Т.2: Від половини XVII ст. – 349 с.
11. Історія Русов или Малой Росіи. Сочіненіе Георгія Конискаго, архієпископа белорусскаго. – М., 1846. – Ч. 2. – 393 с.
12. Карпов Г. Уральцы. Исторический очерк / Г. Карпов. – Уральск, 1911. – С. 62.
13. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования / Н.И. Костомаров; [Печат. с изд.]. – СПб., 1884. – Репр. – М.: Чарли, 1994. – 768 с.
14. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – М.: Книга, 1989. – 239 с.
15. Костомаров Н.И. Мазепа: Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – М.: Республика, 1992. – Кн.6. – Т.16. – 335 с.
16. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – 2-е вид., доп. – Львів: Світ, 1992. – 555 с.
17. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич. – Львів: Вид-во І.Тиктора, 1936. – Ч.1. – 288 с.
18. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – 2-вид., доп. – Львів: Світ, 1990. – 405 с.
19. Кулиш П.А. Казаки по отношению къ государству и обществу / П.А. Кулиш // Русский архив. – 1877. – Кн. II. – Т. 6. – С. 113 – 135.
20. Лазаревский А. Описание Конотопской сотни 1711 года / А. Лазаревский. – Чернигов: Б.и., 1892. – 30 с.; Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. – Т.3: Полк Прилуцкий. – 423 с.
21. Лазаревский А. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – №7/8. – С.100 – 155.
22. Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським / Р. Лащенко // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 67 – 90.
23. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659): Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський // Дзвін. – 1995. – № 9. – С.103 – 136.
24. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки: [Пер. із староукр.] – К.: Т-во „Знання” Україна, 2000. – 192 с.
25. Літопис Самовидця. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.
26. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком. / М. Максимович Собрание сочинений. – Т.1. – К., 1876. – С.395 – 474.
27. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич [Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України]; [заг. ред. і авт. передм. Юрій Сергійович Шемшученко]. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 664 с.
28. Модзалевский В. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. (1664-1671) / В. Модзалевский. – Чернигов, 1912. – 108 с.
29. Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького / М. Петровський. – Ніжин: Держдрукарня, 1929. – 120 с. – (Відбиток ст.).
30. Симоновский П.И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П.И. Симоновский. – М., 1847. – 212 с.
31. Терлецький О. Історія Української держави: в 2 т. / О. Терлецький. – Львів: Накл. фонду «Учітесь, брати мої». – Т. 2 : Козацька доба. – 1924. – 304 с.
32. Шафонский О.Ф. Черниговского наместничества топографические описания / О.Ф. Шафонский. – СПб., 1786. – 219 с.

Мягкая А.А. Особенности развития украинской исторической мысли на примере историографии казачества XVII – XX вв.

В статье рассматриваются особенности развития и становления украинской исторической мысли, анализируется исторический вклад ученых в исследование историографии казачества, начиная с периода Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. и до начала XX в.

Ключевые слова: казацкая летопись, хроника, диариуш, дневник, синопсис, Освободительная война, семейные архивы, мемуары.

Myagkaya A.A. Features of development of the Ukrainian historical idea on the example of historiography of the cossacks of XVII – XX centuries.

In this article the features of development and formation of the Ukrainian historical conception are examined, the historical contribution of the scientists to investigation of the Cossacks' historiography since the period of the Ukrainian Liberation War (1648 – 1654) until beginning of the XX century is analysed.

Key words: Cossack annals, chronicle, diary, journal, synopsis, Liberation War, family archives, memoirs.

УДК 930+94

Нестеренко А.О.

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Проаналізовано вплив громадських організацій та профспілок на розвиток повсякденного життя сучасного українського села.

Ключові слова: громадська організація, профспілка, повсякденне життя, українське село.

Останнім часом усе більше істориків звертаються до висвітлення актуальних проблем сьогодення з позицій історії повсякдення. Така тенденція характерна і для вивчення розвитку сучасного українського села. Подібне становище у новітній історичній науці дало можливість автору даної статті поставити за мету проаналізувати роль громадських організацій у суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку нашого села.

В Україні діють на лише політичні партії, але й різні за структурою і спрямованістю громадські об'єднання й організації. По-перше, суспільно-політичні рухи, які об'єднують громадян певних політичних та ідеологічних напрямів. По-друге, громадсько-політичні організації з певними програмними цілями. По-третє, громадсько-творчі організації за професійними ознаками. По-четверте, духовні громадські організації. По-п'яте, громадські об'єднання і організації господарсько-комерційного напрямку. По-шосте, громадські організації з благодійними цілями. По-сьоме, спортивні товариства і об'єднання.

До проголошення незалежності України питання про місце і роль громадських організацій у вирішенні продовольчої проблеми у 70-80-х роках висвітлені у кількох кандидатських дисертаціях та небагатьох публікаціях, в основному статтях. При цьому в основному розкривалася роль соціалістичного змагання, створення мобільних виробничих колективів під час проведення

посівної кампанії та збирання врожаю. Про споживчу кооперацію розповідалося лише у плані надпланованих закупівель сільськогосподарської продукції.

Значно перебільшувалась роль громадських організацій у суспільно-політичному житті українського села, забезпеченні виконання Продовольчої програми. Так, зображувалася надто ефективною діяльність профспілкових та комсомольських організацій. Це підтверджувалося, наприклад, участю вказаних організацій у розвитку соціалістичного змагання, створенні спеціальних колективів для впровадження нових технологій та форм організації праці. Між тим профспілки не виконували свою основну функцію - захист інтересів хліборобів, забезпечення їх прав як виробників і рівноправних громадян. Комсомольські організації не стали захисниками інтересів молодих працівників сільського господарства. Це і було однією з причин того, що все більше і більше комсомольців відходили від участі у роботі низових осередків та суспільно-політичному житті села взагалі.

Проведений аналіз документів центральних і місцевих органів Федерації профспілок України, виступів їх керівних працівників дає підстави зробити висновок, що центральною проблемою діяльності профспілкових організацій є соціальний захист громадян України. Вони виходять з того, що держава повинна забезпечити конституційне право громадян на працю і вільний вибір професії. Профспілки домагаються створення спеціального державного фонду зайнятості за рахунок республіканського і місцевого бюджетів, а також встановити чітку систему заробітної плати, компенсацій для тимчасово непрацюючих громадян у вигляді допомоги по безробіттю, матеріальних доплат у зв'язку із переїздом на інше місце, стипендій при перекваліфікації, матеріальної допомоги членам сімей безробітних, малоїмущих, пенсіонерів і т.д.

Специфічно профспілки захищають хліборобів. По-перше, вони дбають про поліпшення умов праці усіх категорій працівника сільського господарства, їх соціальний захист. По-друге, профспілки беруть участь у вирішенні питань щодо благоустрою сільських населених пунктів. По-третє, профспілки організують відпочинок хліборобів, членів їх сімей, у першу чергу дітей, у санаторіях та будинках відпочинку. Однак про їхню діяльність в сучасних умовах немає відповідних досліджень. Тому й не розглядається це питання.

Серед хліборобів діють численні громадські організації, соціальною базою яких є різні соціальні верстви населення, - Всеукраїнське товариство «Просвіта», Товариство «Знання» України, творчі спілки (журналістів, письменників, композиторів, артистів). Однак повсякденно діють серед різних категорій хліборобів громадські об'єднання й організації, цілі та завдання яких безпосередньо відображають їхні загальні інтереси.

Основною метою земельної реформи є по суті відновлення і поглиблення справжньої виробничої демократії. Це виявляється, по-перше, у відновленні ролі хлібороба як власника певної долі землі, майна, вироблюваної продукції. По-друге, відображення прав хлібороба як господаря і учасника вирішення господарських і соціальних проблем. По-третє, створення можливостей для

здійснення контролю за виконанням Законів України з аграрно-селянського питання, діяльністю осіб, які наділені правами керувати певними ланками аграрного сектора. По-четверте, кожний хлібороб відповідно до прав громадянина має право і можливість брати участь у діяльності партій, рухів, громадських організацій, обирати і бути обраним до органів державної влади.

Саме останнє значною мірою сприяє активній участі хліборобів у проведенні сучасної аграрної реформи в Україні. Адже громадські об'єднання і організації, як і органи територіального громадського самоврядування, мають право брати участь у розгляді місцевою владою питань, пов'язаних із використанням земель. Вони сприяють органам державного управління в галузі використання і охорони земель та поліпшення природного середовища.

Найбільш широко діють серед хліборобів - Селянська спілка України, Асоціації фермерів України, Рада колективних господарств України, Республіканська рада науково-технічної спілки аграрників України, Споживча кооперація України. Їх діяльності присвячені фрагменти у брошурах, що відбивають політичну палітру в незалежній Україні, та у журнальних і, в основному, газетних статтях.

Добровільною масовою, незалежною соціально-політичною організацією є Селянська спілка України, яка об'єднує селян, робітників, службовців, інтелігенцію, студентів, учнів та інші верстви населення, незалежно від їх національності, віросповідання, причетності до партій, союзів, рухів та інших громадських організацій. Однак вона головним чином виражає інтереси безпосередніх працівників, виробників сільськогосподарської продукції. Цілі та завдання Селянської спілки України сформульовані у її програмі та статуті, рішеннях її з'їздів та конференцій.

Селянська спілка України вважає суттю та основою виробничого демократизму право селянина на самостійний вибір форми господарювання та повне його право на розпорядження виробленою продукцією і доходами від її реалізації, участь у суспільно-політичному житті. Селянська спілка, як зафіксовано у її статуті, «виражає і захищає інтереси працівників всього агропромислового комплексу України, спрямовує свою діяльність на реалізацію пріоритетності соціального розвитку села й агропромислового комплексу в народному господарстві України, на підвищення рівня сільськогосподарського виробництва і забезпечення країни продовольством, на здійснення нової соціальної політики на селі» [1, 279.].

По суті ідентичні із Селянською спілкою України завдання виконувала Рада колгоспів України, координувала діяльність понад 7 тис. колгоспів, сприяла зміцненню їх матеріально-технічної бази, вирішенню питань соціального захисту членів колективних господарств. Селянська спілка України дублює Раду колгоспів України, здійснює заходи однакові за цілями та напрямками.

Рада колгоспів України виступила із пропозицією: провести об'єднання із Селянською спілкою України в одну структурну організацію. Водночас вона заявила про свою реорганізацію у Раду колективних сільськогосподарських підприємств. Мова йде не про формальну зміну назви. Заявлено, що Рада не є

новим громадським об'єднанням, як це було, а виборно-представницьким органом колективних сільськогосподарських підприємств, до якого можуть підключитися і радгоспи.

Рада колективних сільськогосподарських підприємств України сформулювала такі свої завдання: а) захищати інтереси і права підприємств; б) надавати їм юридичної, організаційної та економічної допомоги; в) представляти інтереси працівників сільськогосподарських підприємств у Верховній Раді, Кабінеті Міністрів України, міністерствах, відомствах при розгляді питань, що стосуються сільськогосподарських підприємств; г) подавати Верховній Раді і Кабінету Міністрів України пропозиції, які стосуються проблем сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов праці та життя людей села; д) брати участь у розробці економічно обґрунтованих закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію; вживати заходів з метою поліпшення матеріально-технічного постачання сільськогосподарських підприємств; узагальнювати і поширювати досвід виробництва сільськогосподарської продукції, домагатися зміцнення низькорентабельних господарств, сприяти розширенню комерційних зв'язків з інофірмами.

Керівники Селянської спілки України не сприйняли пропозиції щодо об'єднання. При цьому вони висловили такі мотиви: в Селянській спілці України, мовляв, відстоюють інтереси не лише колгоспів, але й радгоспів, фермерських господарств, орендарів, сервісних асоціацій аграрного профілю. До того ж підкреслюється, що Селянська спілка України виступає захисником інтересів усіх, хто живе і трудиться на селі. Керівники Селянської спілки України дотримувалися позиції, що Рада колгоспів України має вдатися у їхню організацію. Однак ця пропозиція не була прийнята. Рада колгоспів України продовжувала існувати як самостійна структура.

У грудні 1992 р. відбулася Всеукраїнська конференція представників колективних сільськогосподарських підприємств. На ній було вирішено перетворити Раду колгоспів на Всеукраїнську раду колективних сільськогосподарських підприємств, затверджено статут новоутвореної ради, схвалено положення про представницькі органи колективних сільськогосподарських підприємств, обрано її керівні органи. Головою ради обраний О.Г. Боровик - учений агроном, який понад 25 років очолював колгосп «Авангард» Корейського району Чернігівської області.

Відповідно до статуту ця організація покликана забезпечувати економічну самостійність колективних господарств як у виробництві, так і у фінансовій діяльності, охорону прав і представництва інтересів агроформувань у взаєминах із органами влади і управління, укладати з державою угоди на реалізацію продукції, але за умови, що види і обсяги її визначає, виходячи зі своїх можливостей, саме підприємство.

Встановлено, що відповідні структури Ради створюються в областях і районах обласні та районні ради колективних господарств [2].

Про вплив Ради на справи в агропромисловому секторі свідчить те, що з її ініціативи і при безпосередній участі її членів відбувся всеукраїнський з'їзд

представників колективних сільськогосподарських підприємств. Він підтвердив, що серед хліборобів виявляється прихильність до багатокладності - одночасного існування і розвитку різних форм колективних та селянських (фермерських) господарств.

Поступове усвідомлення хліборобом інтересів своєї індивідуальної праці як цілей всього суспільства актуалізувало проблему демократизації організації управління усіма формами господарювання в аграрному секторі. Вона в першу чергу визначає підвищення ролі основної ланки - трудового колективу - в активізації людського фактора. Виробничі колективи у процесі становлення плюралізму власності та господарювання одержали можливість практично реалізувати на принципах самоуправління ідеї конкурсного відбору керівників. Разом із тим нові виробничі відносини жорстко поставили проблему утримання у господарствах зайвої кількості спеціалістів та адміністративних працівників.

В системі управління органічно поєднуються діяльність державних і самоврядних управлінських структур по вирішенню організаційно-економічних та соціальних проблем розвитку аграрного сектора. Державні органи управління агропромисловим виробництвом в основному забезпечують виконання контрактних угод з товаровиробниками, захищають їхні інтереси в інших державних управлінських структурах, сприяють розвитку всіх галузей виробництва.

Самоврядні виробничі структури формуються відповідно до статутів господарських об'єднань з урахуванням спільних економічних інтересів товаровиробників, розвиваючи при цьому горизонтальні та вертикальні виробничо-господарські зв'язки.

Структура самоврядування та форми їх представницьких органів визначені Статутом колективного сільськогосподарського підприємства і соціальним Положенням, затвердженим Всеукраїнською конференцією представників колективних сільськогосподарських підприємств 16 грудня 92 р.

Різноманітну роботу серед хліборобів проводять організації Асоціації Фермерів України.

При Вінницькій обласній раді Асоціації фермерів України створено мале підприємство «Агроекономіка». Воно надає колективним і фермерським господарствам та їх агроформуванням послуги з економічно-правових питань і впровадження ринкових форм економічних відносин. Працівники підприємства проводять консультації для керівників та спеціалістів колгоспів та радгоспів, хліборобів, які виявили бажання стати фермерами, з питань приватизації, удосконалення організаційних структур колективних і державних господарств, діяльності в умовах ринку, надання пільг хліборобам, одержання кредитів тощо. Протягом другої половини 1992 р. працівниками малаго підприємства проведено понад 500 таких консультацій. В той же час вони прочитали близько 200 лекцій на семінарах, в лекторіях з проблем нового законодавства з аграрно-селянського питання [3, 126-127.].

Однак в цілому організації Асоціації фермерів України не ведуть цілеспрямовану організаційно-виховну роботу. Це зумовлено розколом, що стався у її рядах.

Асоціація фермерів України виникла з метою сприяння розвитку фермерства, захисту інтересів хліборобів, які виявили бажання вести індивідуальне селянське господарство, організації серед них культурно-освітньої роботи. Однак в середині керівництва цієї Асоціації виникли не просто розбіжності в питаннях про форми роботи, але й відверта боротьба за представництво у її структурах.

Отже, формуванню у хліборобів психології відповідно до суті сучасної земельної реформи не сприяло те, що в Україні існували дві селянські партії (Українська селянсько-демократична партія і Селянська партія України), дві Асоціації фермерів України, селянська спілка України. У їх документах по суті зафіксовані тотожні цілі і завдання. Однак жодна з вказаних політичних партій ефективно на хліборобів не впливає. Більше того, між ними точиться протиборство. Особливо конфліктували між собою Асоціації фермерів України. Українська селянсько-демократична партія та Асоціація фермерів України відверто не сприймали Селянську спілку України. Все це призвело до порушення єдності як серед українських хліборобів в цілому, так і у лавах їх певних загонів - фермерів, орендарів, членів колективних господарств (акціонерні товариства, асоціації кооператорів, працівники аграрних підприємств).

Тому й виникли пропозиції щодо консолідації політичних та громадських організацій, які заявили, що відстоюють інтереси українських хліборобів. Секретар Селянської спілки України Р.Шмідт обґрунтував важливість і необхідність створення єдиної Селянської або Аграрної партії України, об'єднання паралельних асоціацій фермерів та Селянської спілки України в єдину економічну спілку аграрників. Зокрема, висловлювалися пропозиції створити союз аграрних виробників з умовною назвою «Український національний аграрний союз» (УНАС), вважаючи, що така організація зможе стати надійним гарантом, захисником інтересів аграрників.

У психологічній підготовці хліборобів до реформування форм власності та господарювання беруть участь вчені-аграрники та спеціалісти сільського господарства. За станом на 1 січня 1993 р. у системі Міністерства сільського господарства і продовольства України було 3 аграрних університети, 1 академія, 16 інститутів, 5 коледжів, 3 технікуми, 35 закладів по підвищенню кваліфікації спеціалістів агропромислового комплексу і 42 учбово-виробничих комбінати. У ВНЗ навчалися 47 тис. студентів. Усього в начальних закладах вказаного Міністерства на початку 1993 р. проходили навчання 903 тис. студентів та слухачів. В учбових закладах працювали 13,4 тис. осіб професорсько-викладацького складу та 35 тис. осіб інших категорій працівників [3, 130-131.].

В Україні у 1991 р. створено фонд підтримки фермерів. Його мета - забезпечити всебічний розвиток і становлення, підвищення ефективної діяльності конкурентоспроможного фермерського укладу в агропромисловому комплексі України на основі об'єднання матеріальних і фінансових ресурсів, що виділяються урядом, державними, кооперативними підприємствами і організаціями, громадянами України, іноземними юридичними і фізичними

особами. Діяльність фонду, як відзначено у положенні про його права, носить переважно інвестиційний і кредитний характер, при цьому базується на комерційних та посередницьких принципах [4].

Фонд здійснює пільгове кредитування селянських (фермерських) господарств і кооперативів та асоціацій для реалізації державної програми розвитку фермерства і надання їм допомоги у погашенні кредитів, сплати податків і страхових платежів [3, 133].

У всіх областях України та Республіці Крим створені обласні фонди підтримки фермерів.

У Херсоні фонд підтримки став основним засновником контрольних пакетів акцій малих переробних підприємств, фермерської торговельної мережі [5].

В Україні діє агропромислова компанія «Земля». Вона створена для страхування врожаю, транспортних перевезень, худоби, птиці, комерційних угод, життя працівників сільськогосподарського виробництва. У її структурах впроваджено систему «Гарант». По суті такі функції виконує і Спілка садово-городніх товариств, яка об'єднує як жителів села (в основному із числа промислових робітників, службовців, несільськогосподарської інтелігенції), так і особливо міст. Вона піклується про те, щоб членам її спілки створювали сприятливі умови для господарювання.

Своїм впливом охоплюють виробників сільськогосподарської продукції організації українських підприємців – «Союзу незалежних підприємців», Української національної асамблеї підприємців, Всеукраїнського об'єднання підприємців. У документах їх установчих з'їздів містяться положення про те, що вони не є політичними партіями. Однак вказано, що займатимуть активну позицію в усіх питаннях суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України, в тому числі і на селі.

Союз незалежних підприємців України проголосив найважливішим своїм завданням досягнення кардинальних змін економічної ситуації з України шляхом формування недержавного сектора економіки, утвердження несоціалістичних методів господарювання, залучення до підприємницької діяльності широких верств населення, у тому числі хліборобів.

В програмі СНП акцентовано на тому, що чим більше населення буде зайнято у підприємницьких структурах, чим ефективніше вони працюватимуть, тим швидше будуть зростати доходи і населення, і бюджету, ринок буде наповнюватися товарами, підвищуватиметься дієвість благодійності, зростатимуть доходи працівників державних підприємств і організацій.

У квітні 1993 р. створено Лігу підприємців-аграрників. Головою координаційної ради Ліги обрано Л. Козаченка, який багато років працював у сільськогосподарських органах. У документах Ліги визначено, що, відображаючи інтереси фермерів та працівників комерційних структур аграрного напрямку, вона відстоює право вільної діяльності працівників комерційних організацій по закупівлі та переробці сільськогосподарської продукції, постачанню колективних сільськогосподарських підприємств і селянських (фермерських) господарств технікою, паливом, будівельними

матеріалами, добривами.

Інтереси певних верств хліборобів представляє Спілка орендарів і підприємців України.

Вагомий внесок у стабілізацію соціально-економічного становища в Україні й передусім на селі вносить споживча кооперація країни. Адже вона є найпристосованішою до роботи в умовах ринку, її основоположні принципи і механізм діяльності сформувалися на базі ринкових відносин ще понад століття тому і, незважаючи на зміни суспільно-економічних формацій, не втратили свого значення. Споживча кооперація України має багатогалузеву спрямованість господарської діяльності із розвиненою власною інфраструктурою, налічує понад 130 тис. торговельних, заготівельних, виробничих та інших підприємств та обслуговує майже половину населення країни. Її підприємства є практично у кожному селі.

В умовах ринку кооперативні організації вбачають одне з головних своїх завдань у тому, щоб захистити інтереси хліборобів, усіма засобами перешкоджати непомірному зростанню цін на товари і насамперед продукти харчування.

Таким чином, аналітичний розгляд документів громадських організацій – програмних заяв, статутів, рішень конференцій, керівних органів – дає можливість виявити найбільш актуальні питання їх діяльності. По-перше, усі вони спрямовують свої зусилля на проведення аграрної реформи, утвердження багатокладності у сільськогосподарському виробництві. По-друге, громадські організації прагнуть впроваджувати у сільськогосподарське виробництво ефективні форми господарювання, інтенсивні технології. По-третє, вони надають великого значення психологічній підготовці хліборобів до реформування форм власності та господарювання.

На основі аналізу документів громадських організацій є можливість виявити як вони впливають на певні категорії хліборобів. Значну підтримку серед працівників сільського господарства отримують Селянська Спілка України і Рада колективних сільськогосподарських підприємств України. Їх соціальною базою в основному є прихильники колективних форм господарювання, їх керівники та спеціалісти, вчені-аграрники.

На основі вивчення документів Асоціації фермерів України прослідковані складні процеси розвитку фермерства в українському суспільстві. Наявність двох її організаційних центрів призвела до того, що і серед фермерів та бажаючих ними стати немає чітких орієнтирів з питань становлення і перспектив розвитку вказаної форми господарювання.

В цілому ж, в умовах, коли більшість політичних партій не має своїх осередків у виробничих колективах і навіть у великих населених пунктах, роль багатьох громадських організацій у проведенні роз'яснювальної роботи є значною. Їх осередки справляють певний вплив на суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток не тільки українського села, але й всієї країни.

Отже, проведений аналіз ролі громадських організацій у суспільно-економічному та соціально-економічному розвитку сучасного українського села дав змогу дійти висновку, що діяльність цих організацій здебільшого

зорієнтована на виробничу сферу буття сільських жителів. Що ж стосується інших аспектів повсякденності, то вони майже не зазнають на собі впливу громадських організацій.

Предметом майбутніх досліджень з даного питання може стати вивчення санітарно-курортного забезпечення жителів села та роль у цьому процесі громадських організацій.

Література

1. Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К.. 1991.
2. Грузін В. Свою долю – в свої руки // Сільські вісті. – 1993. – 18 лютого.
3. Михайлюк В.П., Попов В.М. Аграрне реформування українського села: передумови та сучасний стан. – К.: УНАУ, 1995. – 216 с.
4. Селянська біржа / Економічна газета агропромислового комплексу. – 1992.
5. Базулін Ф. Дала держава жменьку грошей // Наш час. – 1992. – 21 серпня.

Нестеренко А.А. Роль общественных организаций в общественно-политическом и социально-экономическом развитии современного украинского села.

Проанализировано влияние общественных организаций и профсоюзов на развитие повседневной жизни современного украинского села.

Ключевые слова: общественная организация, профсоюз, повседневная жизнь, украинское село.

Nesterenko A.A. A role of public organizations in social-political and socio-economic development of the modern Ukrainian village.

Influence of public organizations and trade unions on development of everyday life of the modern Ukrainian village is analyzed.

Key words: public organization, trade union, everyday life, Ukrainian village.

ББК 63.3 (4Укр) 613

Оніпко Т.В.

ЗАЛУЧЕННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ХАРЧУВАННЯ ГОЛОДУЮЧИХ БЕЗРОБІТНИХ ТА СЕЛЯН У 1921–1923 рр.

Проаналізовано історичний досвід споживчої кооперації України щодо організації громадського харчування голодуючих безробітних державної промисловості та селян під час голоду 1921– першої половини 1923 рр. Зроблено висновок про те, що кооперативні організації практично за власні кошти зробили суттєвий внесок у вирішення продовольчої проблеми на початку непу.

Ключові слова: неп, голод, безробітні, голодуючі селяни, споживча кооперація, громадське харчування.

Соціально-економічна криза, що охопила Україну, призвела до різкого зростання безробіття, погіршила матеріальне становище різних верств населення. На жаль, до числа безробітних усе частіше потрапляють кваліфіковані робітники, інтелігенція, службовці. Криза болісно позначилася на добробуті сільського населення, яке не може повноцінно реалізувати на ринку результати своєї виробничої діяльності. Відтак перед українцями гостро постала проблема збереження фізичного здоров'я нації.

Державна підтримка найбільш незахищених груп суспільства поки що не може вирішити болючі соціальні проблеми України. Відтак у пошуках виходу з нинішньої ситуації слід переглянути історичний досвід перших років непу, коли керівництву республіки довелося зіткнутися з подібними викликами. Тоді, не зважаючи на серйозні протиріччя в усіх галузях життя, влада змогла у процесі складних пошуків знайти достатньо правильні рішення щодо відродження споживчої кооперації та її залучення до вирішення продовольчої проблеми. Переконані, що й нині кооперативні організації за підтримки на державному рівні здатні зробити відчутний внесок у забезпечення українського суспільства якісними продуктами харчування.

Треба зазначити, що історіографічна база щодо залучення споживчої кооперації України до організації харчування безробітних підприємств державної промисловості та селян неврожайних губерній у 1921-1923 рр. обмежена. Ця проблема до сьогодні не була предметом спеціального наукового дослідження. У розвідках 1920-х рр. переважно розглядалася роль закладів громадського харчування у ракурсі покращення побутових умов робітничих сімей [1;2], зокрема жінок [3;4]. У деяких працях ішлося про громадське харчування як метод економії робітничого бюджету [5;6]. Проте в жодній із праць 20-х рр. ХХ ст. не йшлося про залучення споживчої кооперації до забезпечення гарячою їжею тих, хто втратив роботу. Тим більше було заборонено визнавати, що від недоїдання вимирали селяни.

У післявоєнний період певний внесок у з'ясування ролі кооперативного громадського харчування у роки непу зробив російський радянський учений Я.А. Кістанов, який визначив його загальні тенденції протягом 1920-х рр. [7]. Однак у його дослідженні не знайшло висвітлення питання про допомогу кооператорів голодуючому населенню.

У 70-ті рр. ХХ ст. визначенням причин та наслідків голоду 1921-1922 рр. займався Ю.А. Поляков [8]. Заслуговує на увагу його висвітлення шляхів подолання голоду 1921 р. в Україні, проте роль споживчої кооперації у налагодженні харчування безробітних та жителів села неврожайній губернії України у монографії розкрита фрагментарно.

Згадував про роль споживчої кооперації у вирішенні продовольчої кризи Б.І. Хорошун, присвятивши дослідження продовольчій політиці на Україні в 1920-30-ті рр. [9]. Однак у його праці питання щодо охоплення кооперативним харчуванням голодуючих спеціально не розглядалося.

Наукову цінність для з'ясування аналізованої проблеми має збірник документів та матеріалів «Голод 1921-1923 років на Україні», що вийшов у 1993 р. [10]. У ньому висвітлено наслідки голоду для різних верств населення. Водночас лише окремі документи вказують на участь закладів харчування споживчої кооперації у подоланні продовольчих труднощів перших років непу.

Здійснений історіографічний огляд дає підставу зробити висновок, що зазначена проблема малодосліджена і потребує глибокого осмислення. Відтак автор статті, використавши маловідомі або практично не відомі раніше архівні документи, а також інформаційний матеріал періодичних видань перших років непу, зробила спробу з'ясувати роль споживчої кооперації у боротьбі з

голодом, зокрема щодо охоплення гарячим харчуванням голодуючих безробітних та селян.

З огляду на нинішній стан безробіття проаналізуємо вітчизняний історичний досвід вирішення схожої проблеми у перші роки непу. Господарська руїна та перехід промислових підприємств України на госпрозрахунок викликали скорочення робітників і відповідно спричинили певний рівень безробіття. Ситуація значно ускладнилася у зв'язку з голодом, який з літа 1921 р. охопив Південь та деякі повіти центральних губерній України. Однак практично до початку 1922 р. влада не приділяла належної уваги вирішенню проблеми забезпечення безробітних, бо всі сили республіки були спрямовані на допомогу працюючим робітникам вітчизняної важкої промисловості та голодуючим дітям Поволжя.

У пошуках роботи та їжі сотні тисяч голодуючих безробітних заповнили міста й села України. Стихійна міграція населення катастрофічно загострила соціальні проблеми, призвела до загибелі значної частини біженців. З огляду на це Українська економічна рада на засіданні 14 листопада 1921 р. ухвалила рішення виділити голодуючим Донецької, Катеринославської та Запорізької губерній продовольчу допомогу в 1,5 млн. пудів, однак виконання цієї постанови затяглося практично до весни 1922 р. [11, арк.101]. Лише з січня 1922 р., коли голод посилювався, а смертність серед цієї категорії населення зростає, безробітні та їх сім'ї почали отримувати більш-менш необхідну допомогу харчуванням. Оскільки державних запасів для підтримки безробітних бракувало, більшовики намагалися залучити до розв'язання проблеми профспілки, громадські організації, зокрема споживчу кооперацію.

Суттєву допомогу в організації гарячого харчування для безробітних надали донецькі кооператори. Так, у кінці січня 1922 р. губернська комісія допомоги голодуючим Донеччини передала Союздонбасейну (губернська спілка споживчих товариств Донецької губернії) права щодо транспортування, зберігання і розподілу продовольчих вантажів, які надходили, а також справу організації громадського харчування. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК підтримала рішення про створення в Донбасі їдалень для безробітних робітників на 12 тис. чоловік. Ці заклади харчування відкривалися з таким розрахунком: у Юзівському повіті – на 2 тис. чоловік, у Дебальцевському – на 2 тис. чоловік, у Луганському – на 1600 чоловік, у Маріупольському – на 1500 чоловік, у Бахмутському – на 1250 тис. чоловік, у Шахтинському – на 720 чоловік, у Таганрозькому – на 550 чоловік, у Слав'янському – на 250 чоловік, у Гришинському – на 100 чоловік [12, 50]. Для цієї місії кооперація отримала певні державні ресурси, але продовжувала покладатися переважно на власні сили. У результаті кооператори протягом кількох тижнів змогли організувати харчування безробітних. Зазначимо, що у першу чергу воно охопило кваліфікованих робітників промисловості, а вже потім – некваліфікованих працівників та державних службовців.

Оскільки ситуація із забезпеченням безробітних робітників у Донбасі залишалася вкрай складною, Донецький губпартком КП/б/У 21 червня 1922 рр. звернувся до ЦК КП/б/У і Центральної комісії допомоги голодуючим при

ВУЦВК з проханням посилити допомогу щодо забезпечення харчуванням не лише цієї категорії постраждалих, але й членів їх сімей. Зокрема, у доповідній записці секретаря Донецького губпарткому до ЦК КП/б/У зазначалося: «Ми ставимо нині як термінове завдання необхідність відкриття їдалень для робітників Донбасу. Навряд чи робітники Москви знаходяться у гіршому стані, ніж робітники Донбасу, а між тим в усіх районах Москви за допомогою міжнародних комітетів допомоги голодуючим відкриті їдальні для робітників та їх сімей» [13, арк.164]. Зрозуміло, що сподіватися на значну підтримку російської влади та закордонну допомогу щодо харчування безробітних керівництву УСРР не доводилося, відтак було вирішено максимально задіяти потенціал місцевої кооперації та робітничих кооперативів інших губерній.

Великий відсоток безробітних спостерігався в Одеській, Херсонській, Миколаївській, Катеринославській та Запорізькій губерніях. Так, 8 березня 1922 р. у повідомленні політвиконкому Президії ВУЦВК підкреслювалося, що у Херсонському повіті зареєстровано 10 тис. голодуючих безробітних, тобто 60% від загального числа членів профспілок. Не маючи роботи, люди масово виїздили за межі губернії, у результаті промисловий район позбавлявся кваліфікованої робочої сили [14, арк.4].

Подібна ситуація спостерігалася і в інших губерніях Півдня України, де стояли закритими промислові підприємства. Безробіття та виснаженість призводили до високої смертності. Особлива висока смертність була серед будівельних робітників і вантажників у Миколаєві, Катеринославі, Одесі та Запоріжжі [15, арк.149]. Подібна ситуація пояснювалася тим, що у той період існував найбільший попит на металургійні спеціальності та шахтарську працю і найменший – на будівельні і вантажні професії. Так, у листі голови ВУЦВК Г.І. Петровського до уряду РСФРР від 16 травня 1922 р. зазначалося, що у голодуючих промислових районах України відбувається вимирання робітників великої індустрії, оскільки всього 15% безробітних отримують у вигляді державної допомоги одну восьму фунта хліба [16, арк.169]. Однак піти на зменшення вивезення хліба керівництву України російська влада не дозволила.

Робітничі кооперативи на місцях, намагаючись підтримати гарячим харчуванням безробітних, спиралися на власні кошти та допомогу пайовиків і всього населення. Наприклад, щоб допомогти безробітним у Балтському та Первомайському повітах Одеської губернії, з 1 березня 1922 р. кооператори провели двотижневик збору коштів та продуктів, у результаті чого вдалося організувати декілька пунктів харчування для голодуючих безробітних [17, 102]. Споживча кооперація Запоріжжя у квітні 1922 р. ухвалила переказати для організації пунктів харчування для голодуючих безробітних 10 відсотків із обороту найбільш ефективного дня місяця та один відсоток постійних відрахувань від усіх оборотів [18, арк.95].

Протягом 1922 р. з метою узгодження дій робітничої кооперації з державними та іншими структурами щодо надання допомоги голодуючим безробітним Український центральний робітничий кооператив (Уцербкооп) уклав декілька угод. Так, 8 березня 1922 р. на засіданні президії Уцербкоопу підтримали пропозицію Південбюро ВЦСПС та Наркомату праці про спільні дії

щодо організації громадського харчування для безробітних голодуючих губерній [19, арк.24].

У червні 1922 р. III пленум Уцербкоопу видав спеціальне «Положення про організацію громадського харчування для безробітних», ухвалене Уцербкоопом і пленумом Центрального робітничого комітету допомоги голодуючим при Південбюро ВЦСПС, яке робітничі споживчі товариства мали терміново провести в життя [20, арк.45]. З метою взаємодопомоги робітничо-міська кооперація України була зобов'язана активізувати участь в організації справи громадського харчування безробітних насамперед у неврожайних губерніях – Миколаївській, Запорізькій, Катеринославській, Донецькій і Одеській. Щоб виконати це завдання, робітничі кооперативи всієї України мали проводити відрахування з продуктів харчування у розмірі 2% і з інших товарів грішми у розмірі 3%. Кооперативні організації Волинської, Київської, Кременчуцької, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній натуральні та грошові відрахування на підтримку громадського харчування для голодуючих безробітних мали здійснювати двічі на місяць. Відповідно губернські робітничі кооперативи Запорізької, Миколаївської, Катеринославської, Донецької й Одеської губерній були зобов'язані спільно з профспілками організувати при робітничо-міських споживчих товариствах мережу їдалень для харчування безробітних [21].

Лише 26 вересня 1922 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про заходи щодо надання допомоги безробітним», у якій ішлося не лише про виділення державою допомоги на соціальне страхування безробітних, але й про необхідність активізації дій усіх громадських та господарських організацій у продовольчій підтримці цій категорії населення. Проте повністю вирішити проблему харчування безробітних тривалий час не вдавалося у зв'язку з відсутністю необхідних коштів та продуктів як із боку держави, так і споживчої кооперації. У найбільшому промисловому регіоні України – Донбасі цю проблему спільними зусиллями влади, профспілок та робітничої кооперації вдалося вирішити лише у червні 1923 р., коли по всій Донецькій губернії було організовано безкоштовне харчування безробітних. З липня 1923 р. уряд республіки почав виплачувати грошову допомогу безробітним Донбасу, відтак їх безкоштовне харчування у кооперативних їдальнях було скасовано [22, 53].

Проте в інших містах та регіонах споживча кооперація продовжувала забезпечувати безробітних харчуванням і надалі. Для прикладу наводимо дані щодо робітничої кооперації Києва. Так, у підпорядкуванні підвідділу громадського харчування Київського центрального робітничого кооперативу – Соробкопу на початок 1923 р. перебувало 3 їдальні і 2 чайні у центрі міста. Практично протягом усього року заклади харчування обслуговували переважно безробітних: так, у січні 1923 р. було відпущено безробітним 72% усіх обідів, у лютому – 78% і у березні – 67%. Улітку 1923 р., з моменту зняття Соцстрахом безробітних з обіднього харчування, дві їдальні було закрито і замість них організовано пункти харчування у робітничих районах (при Арсеналі та на Подолі). Вони обслуговували робітників і службовців Арсеналу, артскладу, залізничників та робітників інших підприємств. У листопаді 1923 р. було

відкрито їдальню при Київському кооперативному технікумі, яка також допомагала безробітним. Таким чином, усі чотири заклади харчування Київського Соробкопу протягом року надавали суттєву допомогу голодуючим робітникам, службовцям та студентам [23, 24].

Малодослідженою сторінкою історичного досвіду споживчої кооперації України у період голоду 1921-1922 рр. залишається питання про забезпечення гарячим харчуванням селян. Тривожні сигнали про голодування селян регулярно надходили до центру, однак системи заходів щодо їх підтримки продуктами харчування на рівні держави розроблено не було. Наприклад, уже в серпні 1921 р. було зрозуміло, що голод охопив Запорізьку губернію, проте лише в середині жовтня цей факт був офіційно визнаний владою, а губернія оголошена голодуючою. Після цього почали розробляти заходи щодо порятунку селян [24, арк.141]. Тільки на початку 1923 р. Центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК підготувала звіт про чисельність, харчування, захворюваність та смертність серед голодуючих, у якому було зазначено, що харчування селян у Запорізькій губернії вже у жовтні 1921 р. складало від ¼ до 1/3 нормального [25, 208]. Сільська ж споживча кооперація, будучи фінансово слабкою і виконуючи завдання радянської влади щодо підтримки харчуванням голодуючих дітей та безробітних, на той час не мала змоги підтримувати харчуванням селянські родини.

Традиційно вважається, що неврожай охопив південні губернії України. Слід зауважити, що голод торкнувся й окремих повітів Полтавської та Кременчуцької губерній, про що було наголошено на V губернському з'їзді Рад Полтавщини 4 грудня 1921 р. Підкреслювалося, що існує нез'ясованість відносин між окремими організаціями щодо допомоги голодуючим селянам, бо губернія вважалася досить урожайною. Замість своєчасної допомоги селянам тривала міжусобна боротьба партійно-радянських комісій щодо перевірки їх стану. «Немає розуміння, що допомога голодуючим – велика господарська справа», – підкреслювалося у матеріалах зібрання. Було ухвалене рішення, що з'їзд має стати переломним моментом у подальшій роботі всіх організацій щодо надання допомоги селянам найбільш постраждалих повітів – Кобеляцькому та Костянтиноградському. Відтак до надання допомоги шляхом відкриття пунктів харчування залучали і місцеві кооперативи. Таким чином, опікуючись організацією харчування у дитячих будинках та інтернатах, кооператорам довелося прикласти немало сил для того, щоб хоч якось урятувати голодуючих селян неврожайних повітів [26, арк.95-96]. Зауважимо, що офіційно неврожайні повіти Полтавської та Кременчуцької губернії були оголошені голодуючими тільки в червні 1922 р., а значить, розраховувати на державну підтримку в організації харчування до того моменту місцевій владі не доводилося.

Хоча голод у степових губерніях України зростав, уряд РСФРР продовжував викачувати її продовольчі ресурси, тим самим прирікаючи на голодну смерть виробників тієї сільськогосподарської продукції, яка йшла для допомоги голодуючих Поволжя. Лише 11 грудня 1921 р. у своєму зверненні до місцевих органів влади Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК звернула увагу на необхідність забезпечення селян українських

губерній, які перебували у складному становищі, не лише насіннєвим матеріалом, але й харчуванням. Згідно з розпорядженням ЦК Допомоги, всі наркомати УСРР, господарські та громадські організації мали брати активну участь у цій справі. При цьому зазначалося, що від випадкової доброчинності потрібно перейти до регулярної допомоги [27, арк.24-24 зв.]. Без сумніву, цей заклик стосувався і споживчої кооперації, яка мала досить розгалужену мережу сільських кооперативів, а відтак могла оперативніше організувати пункти харчування.

Лише на початку січня 1922 р. республіканські органи влади отримали офіційний дозвіл уряду РСФРР допомагати українським голодуючим селянам, але винятково за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих районів РСФРР. Всеукраїнська комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК отримала право залишити в республіці третину власних ресурсів, проте їх не вистачало. До того ж плани продовольчого забезпечення голодуючих селян виконувалися повільно. Гаряче харчування було організовано вкрай незадовільно [28, арк.446]. У цій справі держава покладала великі сподівання на сільську споживчу кооперацію, проте її фінансовий стан та мізерні запаси не давали можливості охопити гарячим харчуванням максимальну можливу кількість голодуючих селян.

З початком зими продовольча ситуація на Україні суттєво погіршилася і призвела до масових смертей голодуючих селян. Цей факт підтверджують наступні дані. Так, 25 січня 1922 р. у своєму повідомленні Гуляйпільський політвиконком та Запорізька губернська комісія допомоги голодуючим на ім'я ВУЦВК повідомляли про різке вимирання від голоду сільського населення повіту. На ґрунті голоду були зафіксовані випадки поїдання або задушення матерями своїх дітей. У повідомленні підкреслювалося, що настрої у селян панічний. Ті ресурси, які виділяла для організації харчування влада, були мізерні і лише викликали роздратування. Відтак ішлося про необхідність терміново створити не менше 20 лікарсько-харчових пунктів з пропускнуою здатністю 2 тис. чоловік щоденно. У разі затримки заходів, наголошувалося у повідомленні, це викличе вимирання селян, знищення сільського господарства й утворення пустелі в Гуляйпільському повіті [29, арк. 68-69].

Звернення Донецького губвиконкому та Донецької губернської комісії допомоги голодуючим до ВУЦВК про допомогу селянам від 30 січня 1922 р. свідчило про те, що у Маріупольському, Гришинському та Таганрозькому повітах губернії голод набув загрозливих розмірів. За даними обстеження місцевої влади, голодувало близько 500 тис. осіб. Селяни у відчаї копали собі могили, не відчуваючи реальної допомоги від держави. «До цього часу із центру не отримано жодного зерна», – говорилося у зверненні [30, арк.66]. Подібні повідомлення та листи до центральних органів влади УСРР надходили з усіх губерній. Можна, звичайно дорікнути споживчій кооперації у її бездіяльності щодо надання харчування голодуючим селянам Донбасу, проте не варто забувати, що кооператори були заручниками складної продовольчої ситуації і були змушені відкривати їдальні насамперед для безробітних працівників промислових підприємств регіону.

З метою надання допомоги голодуючим селянам 30 червня 1922 р. ВУЦВК зобов'язував споживчу кооперацію в особі Вукопспілки активізувати діяльність щодо допомоги постраждалим. При цьому було вказано на недоліки у роботі кооперації Запорізької та Миколаївської губерній щодо налагодження мережі пунктів харчування. Керівництво республіки обіцяло видати кооперації невеликий продовольчий фонд із запасів Наркомпроду УСРР для організації харчування селян [31, арк.180]. Зрозуміло, що розмір цієї державної допомоги не міг суттєво сприяти кооперативним організаціям в організації харчових пунктів. Тому, як і раніше, кооператорам доводилося відшукувати власні джерела продовольчих запасів і грошей.

Улітку 1922 р. накреслилася тенденція до покращення забезпечення селян продуктами харчування. Певною мірою цьому сприяв як зібраний урожай, так і перехід у більшості губерній республіки від натурального товарообміну до свободи торгівлі. З цього приводу 1 липня 1922 р. Запорізький губернський комітет допомоги голодуючим повідомляв ВУЦВК, що селяни, переконавшись у відкритті пунктів харчування, які організовували державні структури, споживча кооперація і міжнародні добродійні організації, почало більш інтенсивно сплачувати продподаток державі, що мало не лише соціально-економічне, але й політичне значення [32, арк.160].

Проте до кінця 1922 р. українській владі побороти голод не вдалося. Постанова третьої сесії ВУЦВК VI скликання «По доповіді ЦК допомоги голодуючим про форми допомоги потерпілим від голоду губерніям» від 16 жовтня 1922 р. наголошувала на тому, що місцевим органам влади та громадським організаціям необхідно і надалі продовжувати надавати допомогу бідняцьким селянським господарствам, інвалідам війни та праці, безробітним, безпритульним дітям. Особливу увагу кооператори мали приділити харчуванню сімей робітників, зайнятих на держпідприємствах великої промисловості Миколаєва, Бердянська, Олександрівська, Катеринослава, Кривого Рогу. При цьому наголошувалося, що кооператори повинні так побудувати роботу їдалень для робітничих сімей, щоб калорійність обідів відповідала їх фізичній потребі, у тому числі дітей [33, 178-179].

У грудні 1922 р. проходив VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який обговорив заходи щодо боротьби з наслідками голоду в Україні. Наголошувалося на тому, що допомоги центральної та місцевої влади потребують розорене селянство, бездомні діти, безробітні працівники промислових підприємств, інваліди та їх сім'ї. Водночас з'їзд ухвалив рішення скоротити виділення державних продовольчих запасів на громадські їдальні для забезпечення потерпілих від голоду. Відтак було вирішено скасувати допомогу селянам гарячим харчуванням, натомість виділити їм запаси насіння та зерна у кредит. Забезпечення всіх інших категорій голодуючих гарячою їжею було перекладено переважно на споживчі товариства [34, арк.214].

З огляду на вищезазначене можна констатувати, що споживча кооперація України зробила відчутний внесок у вирішення продовольчих труднощів у перші роки непу, активно сприяючи виживанню голодуючих безробітних та селян. Це підтверджує і висновок голови ВУЦВК Г.І. Петровського,

оприлюднений ним у серпні 1923 р.: «...споживча кооперація України виконала свій обов'язок, вона врятувала не одну сотню тисяч людей від голоду» [35, 60].

З точки зору перспектив подальших розвідок у даному напрямку було б доцільно з'ясувати роль споживчої кооперації України у підтримці таких верств населення, як службовці, вчителі, студенти. Малодослідженим до цього часу залишається питання про залучення кооперативних організації до забезпечення гарячим харчуванням у 1921-1922 рр. дитячих будинків, притулків та лікарень. Висвітлення подібного досвіду діяльності споживчої кооперації може бути корисним і нині передусім з метою поліпшення забезпечення потреб найменш захищених соціальних груп населення за рахунок держави та добровільного внеску різних організацій.

Література

1. Петраков И.П. Рабочая кооперация – путь к новому быту / И.П. Петраков. – М.– Красный пролетарий, 1927. – 48 с.
2. Литвин М. На путях реконструкции быта. Проблемы общественного питания. По материалам обследования НК РКИ [Предисл. В.П. Затонского] / М. Литвин, А. Зименков. – Харьков: Научная мысль, 1930. – 110 с.
3. Халатов А. Работница и общественное питание (К 8-му Марта 1924 года) / А. Халатов. – М.: Нарпит, 1924. – 24 с.
4. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М. : Труд и книга, 1925. – 119 с.
5. Плотников И.С. Бюджет рабочей семьи и рабочая кооперация / И.С. Плотников. – М.: Центросоюз, 1928. – 80 с.
6. Кувшинов Я. Рабочий кооператив и трудовые сбережения пайщика. – М.: Центросоюз, 1929. – 32 с.
7. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация в СССР (исторический очерк) / Я.А. Кистанов. – М.: Издательство Центросоюза. – 1951. – 418 с.
8. Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Ю.А. Поляков. – М.: Политиздат, 1975. – 112 с.
9. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Автореф. дис...д-ра іст. наук.: 07.00.01. – історія України / Б.І. Хорошун: Київ: ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 35 с.
10. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін./ [Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева: Відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.539. – Оп.1. – Спр.119. – Арк. 101.
12. Варнавский В.В. Кооперация Донбасса в годы «военного коммунизма» и нэпа / В.В. Варнавский, Ю.Н. Гавриленко, В.Н. Никольский. – Донецк: ЕАИ – пресс, 1996. – С.50.
13. ЦДАВО. – Оп.1. – Спр. 128. – Арк.164.
14. Там само. – Ф.3040. – Оп. – Спр. 244. – Арк. 4.
15. Там само. – Ф. 1. – Оп.2. – Спр. 702. – Арк. 169.
16. Там само. – Спр. 482. – Арк. 149.
17. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів... – С. 102.
18. ЦДАВО України. – Ф.218. – Оп.1.– Спр. 59. – Арк.95.
19. Там само. – Ф.271.– Оп.1. – Спр. 13.– Арк. 24.
20. Там само. – Ф.218.– Оп.1. – Спр. 15. – Арк. 45.
21. Рабочая кооперация // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922.– 24 июня.
22. Нікольський В.М. Безробіття в Донбасі часів непу / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 53.
23. Чак И. Постановка общественного питания. Киевский Соробкоп / И. Чак // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 20. – С.24.
24. ЦДАВО. – Ф.258. – Оп.1. – Спр. 29. – Арк.141.
25. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів... – С. 203.

26. ЦДАВО. – Ф.258. – Оп.1. – Спр. 41. – Арк. 95-96.
27. Там само. – Ф. 20. – Оп.1. – Спр. 8. – Арк. 24-24 зв.
28. Там само. – Ф. 258.- Оп.1. - Спр. 239. -Арк. 446.
29. Там само. – Ф.20. – Оп.1. – Спр. 8. – Арк. 68-69.
30. Там само. – Ф. 258. – Оп.1. – Спр. 8. – Арк. 66.
31. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр. 897. – Арк. 180.
32. Там само. – Ф.258. – Оп.1. – Спр. 29. – Арк.160.
33. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 45. – Ст. 662. – С. 178–179.
34. ЦДАВО. – Ф.1. – Оп.2. – Спр. 487. – Арк. 214.
35. Донецкий кооператор. – 1929. – № 8-9. – С.60.

Онипко Т.В. Привлечение потребительской кооперации Украины к организации питания голодающих безработных и крестьян в 1921-1923 гг.

Проанализировано исторический опыт потребительской кооперации Украины относительно организации общественного питания для безработных государственной промышленности и крестьян во время голода 1921- первой половины 1923 гг. Сделано вывод о том, что кооперативные организации практически за собственные деньги внесли ощутимый вклад в решение продовольственной проблемы в начале нэпа.

Ключевые слова: нэп, голод, безработные, голодающие крестьяне, потребительская кооперация, общественное питание.

Onipko T.V. Attraction of Consumer Cooperatives of Ukraine to catering services for starving unemployed and peasants in 1921-1923.

It is analyzed historical experience of Consumer Cooperatives of Ukraine concerning organization of public catering for unemployed of the state industry and peasants during hunger of 1921–first half of 1923. The conclusion is drawn that cooperative organizations practically using own money have made the essential contribution to the decision of food problem at the beginning of New Economic Policy.

Keywords: New Economic Policy, hunger, unemployed, starving peasants, Consumer Cooperatives, public catering.

УДК 94(477) «кін. 18 / поч. 19»

Панченкова Н.О.

**ГРИГОРІЙ ГЕРШУНІ – ТЕОРЕТИК ТА ПРАКТИК
ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО ТЕРОРИЗМУ**

У статті висвітлена теоретична та практична діяльність лідера Бойової організації партії соціалістів революціонерів Григорія Гершуні.

Ключові слова: тероризм, соціалісти-революціонери, Бойова Організація Партії соціалістів-революціонерів, теракт, лідер, охоронка.

Україна – держава давніх терористичних традицій. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на її теренах революціонери здійснювали теракти, представники різних народів, що мешкали в Україні, брали участь у різних терористичних організаціях, тут постійно мешкали терористи – уродженці інших регіонів Російської імперії. Тероризм лівих радикалів наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. в Україні здебільшого був проявом боротьби найрадикальніших представників революційних кіл проти самодержавного ладу.

Водночас терористичні методи боротьби з самодержавством мали власних «натхненників» - теоретиків тероризму. Справжніми «батьками»

насильницьких методів боротьби з самодержавством називають С.Нечаєва, М.Бакуніна, П.Кропоткіна, П.Ткачова, П.Лаврова, які обґрунтували й намагалися втілити в життя принципи, що склали ідеологічну основу діяльності лівих радикалів. Модернізація ідеї політичного терору відбулася на початку ХХ ст. Тут, насамперед відзначився один із творців партії соціалістів-революціонерів, керівник Бойової організації (далі - БО) партії есерів - Григорій Гершуні. Тому видається потрібним у руслі дослідження тероризму в Україні висвітлити його діяльність як теоретика та практика ліворадикального терору.

Григорій Андрійович Гершуні (Герш Ісаак Іцкович) народився в Таврово, Тельшевського повіту, Ковенської губернії у 1870 р. в родині міщан. Не скінчивши гімназії з-за браку коштів, він склав іспити на аптекарського учня. У 1895 р. вступає на фармацевтичні курси Київського університету, де налагодив зв'язок з багатьма революційними організаціями. Вже у березні 1896 р. Гершуні було заарештовано у справі про Союзна раду київських студентських організацій та землячеств. Проте йому вдалося довести поліції, що його діяльність не носила «злочинного характеру», внаслідок чого Гершуні було звільнено з-під арешту [1; 33-34].

Наприкінці 1897 р. Гершуні переїхав до Москви, де він працював в Інституті експериментальної медицини. Через рік він поїхав до Мінська, де відкрив власний хіміко-бактеріологічний кабінет. В цей час Гершуні вже став переконаним соціалістом. Він все більше захоплювався революційними ідеями, підтримуючи ідеологію та терористичну практику «Народної Волі», допомагав різним підпільним організаціям. У 1899 р. Гершуні вступає до гуртка «Робітнича партія політичного визволення Росії», який згодом очолив. На цей час припадає його знайомство з старою народоволкою, уродженкою Черніговського повіту Катериною Брешко-Брешковською. «Бабуня революції» (таке прізвисько в революційних колах мала К.Брешко-Брешковська) справила на Гершуні значне враження та під її впливом він вирішує повністю присвятити себе справі революції.

Із розгромом «Народної Волі» у 1887 р. і розпадом «Чорного переділа» закінчився найбільш дієвий період народництва. Проте як ідейний напрям суспільно-політичної думки народництво не зійшло з історичної арени. Розрізнені групи народовольців невпинно продовжували свою діяльність. Вони також вірили в терор як в найбільш ефективний засіб боротьби із самодержавством, але значної терористичної активності не виявляли. У 90-ті роки ХІХ ст. ці групи почали шукати шляхи до об'єднання. Велику енергію в організаційному об'єднанні сил соціалістів-революціонерів виявили саме південні групи - Київська та Вороніжська [2; 76]. Черговий з'їзд південних груп (київської, воронезької, саратовської, черніговської, катеринославської), що відбувся наприкінці літа 1900 р. у м. Харкові, проголосив про створення партії соціалістів-революціонерів («Південна партія»). У листопаді 1900 р. вийшов «Маніфест партії соціалістів-революціонерів», який став першою програмовою заявою, що йшла від об'єднаних організацій соціалістів-революціонерів.

Одночасно з організаційним оформленням південних груп відбувалося утворення соціал-революційних груп у інших частинах Російської імперії. У

1896 р. у Саратові виник “Союз соціалістів-революціонерів”, центром якого з 1897 р. стає Москва. З цього моменту він відомий як “Північний союз”. “Робітничча партія політичного визволення Росії”, яку очолював Гершуні, мала групи у Петербурзі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві й низці міст Білорусії. Всі ці організації разом із “Південною партією” та “Аграрно-соціалістичною лігою” об’єдналися наприкінці 1901 р. у Всеросійську партію соціалістів-революціонерів. Чотири людини зіграли головну роль у переговорах по створенню партії: В.Чернов, М.Гоц, Г.Гершуні та Є.Азеф. Двоє перших були представниками емігрантських організацій, тому основні переговори вели представники організацій, що діяли в Російській імперії – Азеф і Гершуні.

Григорій Гершуні став у «керма» партії есерів. Маючи певний досвід ведення підпільної боротьби з російським царатом, він став не лише палким прибічником терору, а його ідеологом і майстерним практиком.

Узгодивши всі ідеологічні постанови, Гершуні взявся за створення центральної терористичної есерівської організації – Бойової організації. Найближчим помічником Гершуні у постановці справи терору була К.Брешко-Брешковська. На початку ХХ ст. вони разом об’їхали низку міст Російської імперії, передусім, України, де вербували людей для терористичних дій. Найбільше було залучено революціонерів, готових стати на шлях тероризму, в Києві. Серед них: виключених з університету за революційну діяльність студентів – С.Балмашова, О.Покотілова, М.Блінова, поручика Є.Григор’єва та його коханку Юрковську. У Харкові вони завербували міщанина М.Мельникова, у Катеринославі – дочку місцевого купця Л.Ремяннікову і житомирського єврея А.Вейценфельда, який, будучи членом Катеринославського комітету есерів, залучив до терору робітника-українця Ф.Качуру. Кілька разів К.Брешко-Брешковська їздила до Вологди, щоб залучити до БО уродженця Харкова Б.Савинкова. У інших містах Росії були завербовані відомі терористи Є.Сазонов, І.Каляєв, Є.Дулебов та інші [3; 74]. Керівником БО від дня її створення у 1901 р. по травень 1903 р. був Г.Гершуні.

Усього БО в перші роки ХХ ст. нараховувала 12-15 осіб [4;122]. Вона користувалася у партії, що була побудована централізовано, широкою автономією, мала свій статут, касу, явки, адреси, квартири. ЦК не мав право втручатися в її внутрішні справи. Кожен із членів БО, отримавши принципову згоду з боку Гершуні, жив згідно з його вказівками, дотримувався суворої конспірації, усунувшись від будь-яких партійних справ і перебуваючи у стані повної готовності приступити до справи на першу вимогу «диктатора» (так члени БО називали Гершуні).

Гершуні високі поліцейські чини називали «артистом терору». Так, начальник Київського охоронного відділення О.Спиридович наголошував, що керівник БО партії соціалістів-революціонерів Г.Гершуні був переконаним терористом, розумним, хитрим, із залізною волею; він мав здібність підкоряти собі недосвідчену, легко звабливу молодь, що потрапляючи у революційний вир, зіштовхувались з ним. Його гіпнотизуючий погляд і особливо переконлива мова підкоряли співрозмовників, робили з них його палких прихильників. Людина, з якою працював Гершуні, згодом цілком підкорялася йому й ставала

безмовним виконавцем його наказів. Під його чари потрапляли не лише односторонні, а й люди ворожого йому табору [3; 115].

Майже таку ж характеристику «диктатору» дав його соратник В.Чернов: «Він справляв незабутнє враження з першого разу, при чому на людей зовсім різних та несхожих один на одного» [5;123]. Гершуні всюди знаходив людей, які приєднувалися до партії. Він мав надзвичайний хист переконання, «революційну чарівність». Особисто керівник БО не брав участі у виконанні терористичних актів, а був лише натхненником та організатором. Терористи повністю підкорялися Гершуні, беззастережно виконували його вказівки та розпорядження, й навіть боялися свого керівника. Ходили чутки, що він має гіпнотичну силу, впливає на екзальтовану молодь, яка без жодних сумнівів і вагань готова втілювати в життя його плани знищення найвідданіших самодержавству міністрів, губернаторів, інших високих чинів[3; 75].

Григорій Гершуні, як член партійного керівництва соціалістично-революціонерів, мав власне ставлення до терористичної справи. Він підкреслював, що теракт не просто фізичне знищення, вбивство носія влади, це насамперед втілення в життя бажання народу. Терорист виконує вирок, винесений в серцях свідомих громадян. Лише тоді стає все ясно - звершився народний суд! Тільки тоді вбивство, від якого природньо жахається людська душа, стає великим подвигом, а вбивця - національним героєм. Гершуні підкреслив: «з цього виходить лише один висновок - терористичний акт допустимий не тоді, коли його можна робити, а коли його необхідно робити»[6; арк. 54].

Першим терористичним актом БО було вбивство 2 квітня 1902 р. колишнім студентом Київського університету Св.Володимира С.Балмашовим міністра внутрішніх справ Д.Сипягіна. Готування замаху велося у Фінляндії. Разом з Балмашовим у його організації приймали участь Гершуні й Мельников. Після вбивства Сипягіна Гершуні офіційно заявив про існування партії есерів і її революційного ядра - БО.

Наступною жертвою «центрального» терору есерів став харківський губернатор князь І.Оболенський, який прославився жорстоким придушенням селянських виступів. Виконавцем теракту став український робітник Ф.Качура, якого Гершуні супроводжував до міста теракта. Керівник БО також продиктував Качурі текст листа, де той мав викласти мотиви вбивства губернатора Оболенського, дав револьвер з отруєними кулями. 29 липня 1902 р. Качура стріляв в Оболенського у харківському парку «Тіволі». Проте губернатор отримав лише легке поранення, а Качуру було заарештовано на місці. Невдалий замах на харківського губернатора став першою дією БО на теренах України. Згодом від куль БО загинув уфимський губернатор Н.Богданович, який раніше віддав наказ про розстріл робітничої демонстрації. Це був останній теракт, який організувала та успішно здійснила БО під проводом Гершуні.

Популярність Г.Гершуні, та й самої партії есерів, після цих терористичних актів зросла, зумовила надходження значної фінансової підтримки. З'явилися приватні особи, які бажали підтримати ліворадикальний рух і жертвували

великі суми грошей на користь терористичної справи. Успіх у справі терору збільшив чисельність партії есерів, а також співчуваючих «справедливій» терористичній справі.

Довідавшись через власну агентуру, хто був реальним організатором хвилі терактів, влада вдалася до рішучих дій. Тодішній міністр внутрішніх справ В.Плеве заявив, що фотокартка Г.Гершуні буде стояти у нього на робочому столі, поки його не заарештують.

Згодом агентура Київського охоронного відділення звітувала, що есери чекають якогось «гостя». Жандарми перехопили телеграму, де говорилося : «Тато приїде завтра, хоче побачити Федора Дарниченка». Попри есерівську конспірацію, начальник київського охоронного відділення О.Спиридович здогадався, що тато – це керівник БО - Г.Гершуні, Федір – есер, який мав його зустрічати, а Дарниченко – назва залізничної станції – Дарниця [7; 223]. Охоронка влаштувала засідки на всіх залізничних вокзалах Києва.

У своїх мемуарах «Из недавнего прошлого» Г.Гершуні писав, що Києва він інстинктивно боявся. Жандарми мали відомості про його часті візити до міста, тому агентура охоронок була «напоготові» [8; 8]. Маючи нехороші передчуття, Гершуні поїхав у Дарницю. Не зустрівши там потрібної людини, він наступним поїздом поїхав на станцію Київ-2, де його відразу було заарештовано. У його портфелі знайшли рукописну прокламацію про те, чому і як терористи убили Богдановича. Гершуні негайно відвезли до старокиївського поліцейського відділку, та насамперед закували в кайдани. Робилось це так поспішно, що арештантові було пошкоджено ногу, і він кульгав до кінця життя [3; 84]. Посаду керівника БО обійняв Євно Азеф, що одночасно був агентом поліції.

З Києва Гершуні відправили до столиці, де він перебував у Петропавлівській фортеці. У березні 1904 р. Петербурзький військово-окружний суд засудив його до смертної кари, яку згодом замінили на довічне ув'язнення. Восени 1905 р. він втік із Акатуйської в'язниці, добрався до Китаю, а згодом переїхав до Америки. Проте партійної роботи не полишив. В 1907 р. він приймав участь на II з'їзді есерів у Таммерфосі, де виступив проти використання експропріації як метода боротьби з царатом. Помер у Швейцарії 1908 році від саркоми, був похований на Монпарнаському кладовищі в Парижі.

Отже, керівнику БО Г.Гершуні, не дивлячись на чисельні невдачі, вдалося у короткі строки сформувати БО та широко розвернути її діяльність: втілити в життя ряд терористичних замахів, що підняли терор в очах революційних кіл. БО, як і сам її керівник, користувалася великим авторитетом, а самі теракти почали отримувати позитивну оцінку в суспільстві. Лише більш глибоке, об'єктивне, неупереджене дослідження цієї особистості, що присвятила себе терористичному «ремеслу», дасть повне уявлення про роль Г.Гершуні в історії революційного руху кінця XIX – початку XX ст.

Література

- 1.Городницький Р.А. Боевая организация Партии социалистов-революционеров в 1901-1911 гг. / Р.А.Городницький. – М.: РОССПЭН, 1998. – 239 с.
- 2.Слётон С.Н. К истории возникновения партии социалистов-революционеров / С.Н.Слётон. – Пг., 1917. – 112 с.

3. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 950с.
4. Спиридович А.І. Партия социалистов-революционеров и её предшественники, 1886-1916 / А.І.Спиридович. – Пг., 1918. – 623 с.
5. Чернов В.М. Перед бурей: Воспоминания. Мемуары / В.М.Чернов. – Мн.: Харвест, 2004. – 416 с.
6. Центральний історичний архів України в м. Києві – Ф.318. – Оп.1. – Од. зб. 1517.
7. Спиридович А. Записки жандарма / А.І.Спиридович. – М.: Худ. лит., 1991. – 268 с.
8. Гершуни Г. Из недавнего прошлого / Г.Гершуни. – Париж, 1908. – 247 с.

Панченкова Н.О. Григорий Гершуни – теоретик и практик леворадикального терроризма.

Статья посвящена теоретической и практической деятельности лидера Боевой организации Партии социалистов-революционеров Григория Гершуни.

Ключевые слова: терроризм, социалисты-революционеры, Боевая Организация Партии социалистов-революционеров, теракт, лидер, охранка.

Panchenkova N. Grigorij Gershuni – theoretician and expert of left-wing radical terrorism.

In article are analyzed theoretical and practical activity the leader of Fighting organization by Socialist revolution Party Grigorij Gershuni.

Key words: terrorism, socialist revolutionary, Fighting organization by Socialist revolution Party, terrorist act, leader, guard structures.

УДК 93:63 (477.61)

Петренко А.Е., Корчанова Ю.А.

ИЗ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ СТАРОБЕЛЬСКОГО УЕЗДА (XVIII - XX в.)

Рассмотрены практические и научные мероприятия в Старобельском уезде по улучшению сельского хозяйства.

Ключевые слова: аграрная история, Старобельский уезд, сельское хозяйство.

Старобельский уезд образован в 1797 и был причислен к Слободско-Украинской губернии, переименованной в Харьковскую. Он являлся самым редконаселенным уездом Харьковской губернии [1]. На одну квадратную версту в 1900 здесь приходилось 33,5 жителей. В то время как в Сумском уезде в это же время эта цифра составляла – 90 [2]. Такая плотность сказалась на количестве удобной земли приходящейся на одного жителя этих уездов.

По данным профессора Гордеенко Е.С. (1812-1897), занимавшего в 1870 должность Харьковского городского головы, из 10 уездов Харьковской губернии в Старобельском уезде приходилось 3,43 десятины на 1 наличную душу, а в Сумском эта цифра составляла 1,45. почва в обоих уездах была черноземная и плодородная [3]. Старобельская пшеница «арнаутка» пользовалась большим спросом даже за пределами Харьковской губернии [4]. Скотоводство было развито. Значительно хорошие результаты давало разведение овец.

В 1840 слобожане имели право распахать столько земли, сколько могли ее обработать. Но и в этом случае более половины земель пребывало под степными сенокосами и пастбищами. Это обуславливало господство

переложной системы земледелия [5]. С середины XVIII века земледелие становится главным занятием населения Старобельского уезда [6]. Происходит переход к более прогрессивной системе земледелия – паровой. Трехпольный севооборот занимает свое главенствующее место. В слободе Шелестовка преимущественно сеяли пшеницу «горновку». Рожь, ячмень, просо и овес сеяли почти на всех землях уезда. В восточных землях уезда сеяли подсолнух (с.Никольская), в с.Шелестовка возделывали бобовые : горох, фасоль, чечевицу [7].

Центром огородничества считалось слобода Марковка. Сорт лука «марковский», выведенный крестьянином М. Марковым на Всемирной Парижской выставке был удостоен Золотой медали. В 1937 этот сорт был удостоен повторно этой наградой в Париже [8].

С 1767 на землях Беловодской волости начинается становление и развитие знаний по коневодству. Основой научно-практических занятий явились заводы: Деркульский (1767), Стрелецкий (1803), Лимаревский (1820) и Новоалександровский (1823) [9].

Количество удобной земли в Старобельском уезде, приходящееся на душу населения, было наибольшим из всех 10 уездов Харьковской губернии. Оно равнялось 2,5 десятины, в то время как в Сумском уезде эта цифра составляла 0,7. Не смотря на это, доходность одной десятины в Сумском уезде превышало доходность десятины Старобельского уезда в 4 раза. Доходность десятины Старобельского уезда равнялось 1,25р. Стоимость той же десятины в Сумском уезде составляла 100р., в Старобельском – 25р. [10]. Такое различие в доходности и стоимости земли в двух уездах можно объяснить рядом причин. Значительное количество хозяйств в Старобельском уезде не могло обрабатывать землю самостоятельно. Не хватало сельскохозяйственных орудий и живой тягловой силы. Более 30% хозяйств обрабатывали свои наделы «супрягой», объединяя рабочий скот и земледельческие орудия [11]. Более высокую прибыльность десятины земли в Сумском уезде можно частично объяснить тем, что к концу XX и началу XXI ст. в Харьковской губернии во многих северных имениях начали применять паровую вспашку. В Сумском уезде в 1902 в имении Кенига начали использовать паровую канатную пахоту. Применяли ее и в имении сахарозаводчиков Харитоненко [12]. В Старобельском уезде до середины XIXв. применяли посев «наволоком», т.е. сеяли по стерне, разрыхляя землю предварительно бороною или сохою [13].

В 1905 на землях х.Мелового (Старобельский уезд) урожайность с десятины составляла: яровой пшеницы – 5цнт; ячменя – 4,5цнт; подсолнуха – 7,5цнт. В Сумском же уезде урожайность этих культур была почти в два раза выше. Не смотря на то, что количество поголовья КРС на душу населения в Старобельском уезде была больше, чем в Сумском, навоз был в дефиците в крестьянских хозяйствах. Основной же причиной большей доходности земель Сумского уезда на наш взгляд является количество годовых осадков. Если в Старобельском годовые осадки составляют 300-400мм, то в Сумском они колеблются в пределах 500-650мм. При засушливых годах эффект от навоза сводится, как известно, к нулю. Не последнюю роль играет здесь культура

земледелия. В 1898 в Сумском уезде функционировала с.х. школа и опытное поле, чего не было в Старобельском уезде [14]. Но культура зависит и от образованности земледельца. Известный деятель Луганщины, начальник Луганского горного округа (1869-1870), голова Славяносербской земской управы (1887), крупный землевладелец Фелькнер И.Ф. (1829-1895) анализируя причины неудач в сельском хозяйстве писал: «Главная причина несостоятельности сельского хозяйства зависит не от недостатка земли и железных дорог, не от элеваторов, тарифов и дворянского банка, а от невежества владельцев и их бедности» [15].

В 1895 председатель Славяносербской земской управы, депутат 1й Государственной думы Родаков В.Н. (1864-?) в своем докладе «О возможности поднятия благосостояния в сельском хозяйстве отмечал: «Десятикратное отставание Российского земледельца от американского фермера объясняется отсутствием применения машин, а также низким уровнем умственного развития русского крестьянина». Далее: «Сложная современная машина – сила только в руках культурного работника, в руках же дикаря – это только дорогостоящая игрушка... Только широкая постановка народного образования, как общего, так и профессионального, и связанное с ним развитие народного самосознания, чувства своего человеческого достоинства... Только эти перечисленные условия могут приблизить нашего крестьянина к тому типу культурного работника, с продуктами труда которого нам приходится конкурировать на мировом рынке [16].

В 1896 в России на 1000 жителей было 800-900 неумеющих писать и читать, а в Германии только 8-9 [17]. Картина отставания нашего сельского хозяйства от Запада не изменилась и в конце ХХI ст. По данным западных исследований один фермер Голландии производит продовольствие для пропитания 112 человек, Дании – 100, Бельгии – 88, Великобритании – 85, США – 79, ФРГ – 74, Франции – 40, Италии – 21, СССР – 12 [18].

Перед 1-й мировой войной в России 75% всего населения было занято в сельском хозяйстве, в промышленности и строительстве – 9%, в торговле – 7% [19]. Крестьянские хозяйства были обложены в 10, 20 и даже 40 раз более, чем помещичьи. Тогда как в помещичьих хозяйствах платежи составляли 2-10% доходности, в крестьянском хозяйстве они везде превышали 50%.

Сельское хозяйство в России в 1913 давало больше половины национального дохода (51,4%). Доход в расчете на душу населения в России составлял 102,2р., в Англии – 400-463р., в Германии – 292р., во Франции – 355р. и США – 695р. Не смотря на рост производства Россия продолжала быть отсталой аграрной страной. Урожайность по-прежнему оставалась низкой. Средняя урожайность зерновых в 1909-1913 составляла в России 45 пудов с десятины, во Франции – 90, в Германии – 152, в Дании – 195 пудов с десятины.

Понимая не самое лучшее состояние с.х. в уезде Старобельское земство по предложению гласного Н.И.Белецкого решает открыть с.х. школу. На этом же собрании было решено устроить в г.Старобельске с.х. выставку [20]. В 1899 Старобельская земская управа создает с.х. Совет, в обязанности которого входили: изучение местных нужд с.х., изыскание способов и средств к их

удовлетворению, разработка всех вопросов по сельскому хозяйству. В 1900 почетным гражданином с г. Старобельска М. Рудневым были открыты месячные пчеловодные курсы для народных учителей и частных лиц [21]. На устройство показательных полей земство выделяло 300р. В 1892 очередное Старобельское земское собрание выразило благодарность уполномоченному от Министерства Государственных имуществ, вынесло благодарность за проект укрепления сыпучих песков в уезде [22].

К концу XIX в. вследствие распашки луговых земель пасек становилось все меньше и меньше в уезде. В относительно хорошем состоянии пчеловодство было лишь в 2 слободах уезда (Никольской и Новопсковской). В 1899 Рудневым М. В. был организован пчеловодный музей. Курсы по пчеловодству действовали в Старобельске и с. Беловодск. Бортничество было издавна подсобным ремеслом населения этого края [23].

В 1913 было принято постановление Старобельским земством об открытии 33 крестьянских библиотек в уезде [24]. Годом ранее на земском собрании был заслушан отчет всех земских агрономов уезда [25]. С целью агрономической помощи населению земство разделило уезд на 22 агрономических участков с местом жительства агрономов в следующих слободах: Старобельске, Пески, Ёвсуг, Шульгинка, Н-Астрахань, Н-Боровая, Мостки, Белокуракино, Н-Пскове, Каменка, Марковка, Никольск, Стрельцовка, Беловодск, Городище, Большая-Черниговка, Н-Айдар, Старый Айдар, Смоляниново, Тимоново, Александровка, Белолуцк. Для проведения в жизнь показательных мероприятий по садоводству, огородничеству и хмелеводству уезд был разделен на пять участков с местожительством специалистов в слободах: Старобельск, Беловодск, Марковка, Белолуцк, Н-Айдар [26]. В 1913 в уезде существовало 5 с. х. обществ: Танюшевское, Н-Астраханское, Н-Белянское, Н-Айдарское и Петренковское. В них планировалось организовать прокатные пункты с. х. машин и орудий. В этом же году в слободе Беловодске с 15.10 по 15.11 работали с. х. курсы для населения [27]. В Харькове с 29.12.1913 по 06.01.1914 состоялся 3-й Всероссийский съезд ветеринарных врачей. От Старобельского уезда на съезде присутствовали 2 участковых врача и уездный зоотехник [28]. На съезде рассматривались вопросы:

1. Учебно-образовательные
2. Профессионально-бытовые
3. Организация ветчасти в различных ведомствах
4. Ветеринарно-санитарная деятельность
5. Ветеринарно-лечебная деятельность
6. Мясоудбойное и скотобойное дело
7. Молоководение, молочное хозяйство, гигиена молока, и санитарный надзор за торговлей молоком и молочными продуктами. Животноводство.

В 1913 были устроены малые районные с. х. выставки в слободах Белолуцке и Марковке. В докладе №13 Старобельское собрание постановило: «Открыть с 1915 начальную школу в Старобельске и народную с. х. при Деркульском лесничестве» [29].

Наибольшие размеры кустарное изготовление с.х. машин получило в Харьковской губернии, где центральным пунктом производства явилась слобода Беловодск Старобельского уезда. Многие из местных кузнецов изготавливали плуги по заводским образцам, а также буккера, бороны, веялки и молотилки. Плуги изготавливались исключительно из железа. Безпередковые плуги продавались по весу от 7 до 17р., а с передками – за 15-27р. Во всем уезде в продолжение года изготавливалось более 3000 плугов. Беловодские плуги сбывались не только местным крестьянам и крестьянам остальных уездов Харьковской губернии, но в значительном количестве они продавались и сбывались в Екатеринославскую, Воронежскую губернии, а также в станицы области Войска Донского и даже в Ставропольскую губернию, Кубанскую область и Кавказ [30]. Беловодские плуги в 1896 экспонировались на Всероссийской промышленной выставке в Нижнем-Новгороде и были удостоены денежной награды [31]. Кустарные промыслы по изготовлению с.х. машин и инвентаря в слободе Беловодске позднее оформились в Беловодский профессиональный союз металлистов. Мастерская этого союза работала в помещении бывшего Милованова на базарной площади. Союз принимал заказы на изготовление и ремонт: веялок, сеялок, косилок, молотилок и др. инвентаря [32].

Из-за большого количества земли в Старобельском уезде преобладала переложная система земледелия. В крупных помещичьих хозяйствах применяли многопольную систему с посевом кормовых трав и корнеплодов. И хотя доходность земель северных уездов Харьковской губернии (на примере Сумского и Старобельского уездов) была выше, в целом урожайность зерна с десятины в России была ниже, чем в странах Европы в 1880 [33].

Табл. Средняя урожайность с десятины по странам:

Страна	Средняя урожайность зерна с десятины в четвертях
Англия	15
Франция	11,5
Германия	11,5
Австрия	9,5
Россия	4,5

С 1912 в слободе Беловодск и в г.Старобельске начинают действовать месячные с.х. курсы. Это было одно из агрокультурных земских мероприятий Старобельского земства по распространению с.х. знаний среди земледельческого населения [34].

Старобельское земство в 1894 производит бонитировку почв своего уезда. Это мероприятие происходило под руководством профессора Докучаева В.В. (1846-1903). Работы по бонитировке провел ученик Докучаева Замятченский П.А. (1856-1942) [35].

В 1913 было принято решение открыть в с.Городище с.х. школу при деркульском лесничестве, уполномоченным по делам открытия школы был назначен лесной таксатор Юницкий К.И., выпускник Санкт-Петербургского лесного института. Этим же собранием намечалось открыть в городе

Старобельске начальную с.х. школу. В 1895 учениками Докучаева В.В., Выдриным И.П. (1867-1927), Сибирцевым Н.М. (1860-1900), Замятченским (1856-1942) была составлена почвенная карта Старобельского уезда [36]. В 1948 на базе Старобельского участка академиком Сукачевым В.Н. (1880-1967) была образована Деркульская опытная станция – первенец степного лесоразведения. На этой станции дальше в последствии работали ботаники Танфильев Г.И., Талиев В.И., почвовед Сибирцев Н.М. Этот участок явился основным стационаром Института леса. Здесь проводили исследования профессора географического факультета МГУ. Сюда приезжали работать Гиляров М.С., Арнольди К.В., Арманд Д.Л.

Старобельский участок стал колыбелью для многих будущих ученых России, которые повлияли на развитие всего природоведения. Их научное мировоззрение выросло на почве исследований Деркула (Старобельский уезд) [37].

Литература

1. Старобельск. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 61, СПб, 1900.
2. Сумы. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 63, СПб, 1901.
3. Гордеенко Е.С. О положении с.х. и земства в Харьковской губернии. Харьковский исторический альманах городской усадьбы, № 4-5. – Харьков, 2003. – С.2.
4. Каплун Н.Н. Традиционное земледелие Луганщины. Краеведческие записки. Вып. IV. Сборник научных статей. – Луганск: «Шико», 2008. – С.224.
5. Парамонов А.Ф., Рибальченко Р.К. Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини. – К.: Харківський приватний музей міської садиби. «Стилос», 2007. – С.11.
6. Каплун Н.Н. Традиционное земледелие Луганщины. Краеведческие записки. Вып. IV. Сборник научных статей. – Луганск: «Шико», 2008. – С.218-219.
7. Там же. - С.224.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К.: АНУРСР, 1968. – С.527.
9. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Генезис и развитие аграрного образования в Екатеринославской губернии (XIX-XX ст.) Історичні записки. Вип. 20.1. Луганськ, 2008. – С.123.
10. Гордеенко Е.С. О положении с.х. и земства в Харьковской губернии. Харьковский исторический альманах городской усадьбы, № 4-5. – Харьков, 2003. – С.19-20.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Міловський р-н. – К.: АНУРСР, 1968. – С.531.
12. Развитие механизации и электрификации Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1988. - С.9.
13. Церковно-приходская летопись Свято-Троицкой церкви слободы Беловодск, Старобельского уезда, Харьковской епархии. – Харьков, 1905. – С.173.
14. Сумы. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 63, СПб, 1901.
15. Фелькнер И.Ф. Вопросы русского землевладения. – К.: 1896. – С.172.
16. Горелик А.Ф. и др. История родного края. – Луганск, 1997. – С.178.
17. Журнал «Нива» №41, 1896. – С.1021.
18. Доклад о техническом уровне в области механизации и электрификации агропромышленного производства. – М.: Информагротех, 1990. – С.4.
19. Никонов А.А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России. Ж. Наука и жизнь. №4, 1996.
20. Свод постановлений Старобельского земства за 20 лет (с 1890 по 1901) включительно. Старобельск, 1904. – С.62.
21. Там же. – С.71.
22. Там же. – С.72.
23. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из истории пчеловодства Донбасса. Історичні записки. Збірник наукових праць. Вип. 20.2. – Луганськ, 2008. – С.133.
24. Журналы чрезвычайного Старобельского земского собрания за 10 января 1913 с докладами Управы. - Старобельск, 1913. – С.12.

25. Там же. – С.29.
26. Там же. – С.86-87.
27. Там же. – С.16, 64.
28. Там же. – С.16-17.
29. Там же. – С.102-103.
30. Полное географическое описание нашего отечества. Т. VII. Малороссия. Под редакцией В.П. Семенова-Тяньшанского. СПб, 1903. – С.198-199.
31. Церковно-приходская летопись Свято-Троицкой церкви слободы Беловодск, Старобельского уезда, Харьковской епархии. – Харьков, 1905. – С.179.
32. ГАЛО. Ф. Р – 1205, оп.1. д.1, л.189.
33. В.В.Докучаев. Сочинения. Т. VII. – М.: АН СССР, 1953. – С.23.
34. Журналы чрезвычайного Старобельского земского собрания за 10 января 1913 с докладами Управы. - Старобельск, 1913. – С.17.
35. Там же. – С.122-123.
36. Корчанова Ю.О., Петренко О.О. Наукова школа В.В. Докучаєва та її ґрунтово-геологічні дослідження Донецького басейну. Історія Української науки на межі тисячоліть. Збірник наукових праць. Вип. 27. – К.: 2007. – С.64.
37. Зонн С.В. Фрагменты воспоминаний о творчестве, жизни и человеколюбии В.Н.Сукачева. В книге Владимир Николаевич Сукачев. Очерки, воспоминания современников. Л.: «Наука», 1986. – С.62-72.

Петренко О.О., Корчанова Ю.О. З аграрної історії Старобільського повіту (XVIII - XX ст.)

Розглянуті практичні і наукові заходи у Старобільському повіті по поліпшенню сільського господарства.

Ключові слова: аграрна історія, Старобільський повіт, сільське господарство.

Petrenko A.E., Korchanova Y.A. From History of Starobel'sk district (XVIII - XX)

Practical and scientific measures are considered in Starobel'sk district on the improvement of agriculture.

Key words: agrarian history, Starobel'sk district, agriculture.

УДК 323.1 (477) С-32

Сергієнко С.Ю.

**ЗМІНИ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНІЗАЦІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х років ХХ століття ТА ЇХ ПРОЯВИ У ДОНБАСІ**

Розглядається процес змін в політиці українізації в Донбасі у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Аналізуються дії більшовицької влади, які були направлені на згортання процесу українізації і встановлення тотального контролю над розвитком національної політики в регіоні.

Ключові слова: процес українізації, Донбас, тотальний контроль, національна політика.

В радянській історіографії тема українізації не була популярною. Лише в 1983 році в «Українському історичному журналі» з'являється стаття Б.В.Чирка, присвячена XII з'їзду РКП(б), в якій автор безпосередньо торкається політики українізації [1]. В період перебудови в СРСР поступово з'являються публікації на цю тему [2]. Здобуття Україною незалежності посилило тенденцію до висвітлення політики коренізації в Україні [3]. Слід зазначити, що закордонні спеціалісти також приділяють увагу цьому процесу. Професор східноєвропейської історії Кельнського університету Гергард Зімон в своїй статті, присвяченій голодомору 1932-1933 років, безпосередньо пов'язує цю

трагедію з політикою українізації [4]. Взагалі по цій темі істориками написано чимало праць, але, на наш погляд, малодослідженим залишається процес політики українізації в Донбасі. Нечисленні публікації, що з'явилися на цей час [5], не висвітлюють проблему в достатній мірі.

Актуальність даного дослідження не викликає сумнівів. Донбас залишається регіоном, де українська культура, особливо її основа – мова, не є домінуючою. Хоч як показують дослідження, певні успіхи в справі зростання значення мови корінного народу в Донбасі були реальністю в період процесу українізації. Досвід, який може бути отриманий від вивчення цього процесу, допоможе більш кваліфіковано проводити перетворення в напрямку зростання ролі української культури в житті регіону.

Метою статті є відображення змін в процесі українізації в Донбасі в другій половині 20-х на початку 30-х років ХХ століття. Цей період взятий не випадково, адже починаючи з другої половини 20-х років більшовицька влада поступово встановлює тотальний контроль у всіх сферах життєдіяльності суспільства, в тому числі і в галузі культури, а вже на початку 30-х років цей контроль стає абсолютним. Нижня межа цієї статті датується 1926 роком, саме в цьому році Сталін виказав свою точку зору щодо процесу українізації в листі керівництву КП(б)У і таким чином вніс свої корективи до цієї політики. Верхня межа датується 1933 роком, коли в Україні стався голодомор, який завдав нищівного удару українському селянству – основному носію української культури, і в цьому ж році український націоналізм був названий головною небезпекою в національному питанні. Після цих подій українізація різко пішла на спад.

Вивчення процесу українізації в Донбасі є достатньо цікавим для історичної науки з огляду на те, що даний регіон мав суттєву специфіку під час проведення цієї політики. Серед специфічних сторін можна виділити географічне положення, високий рівень урбанізації та велику кількість російськомовного населення в регіоні. Також слід зазначити ще одну немаловажну специфічну рису: верхівка більшовицької партії мала особливе ставлення до Донбасу. Лідер більшовиків В.Ленін неодноразово наголошував, що Донбас – це основа всієї економіки

[6, 307;318], і майбутні успіхи відновлення важкої промисловості більшовицький вождь пов'язував саме з цим регіоном. Зокрема він зазначав: «Ні про яке відновлення крупної промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, ... якщо ми не відновимо, не поставимо на належну висоту Донбас» [7, 105]. Зі слів Леніна витікала ще одна досить специфічна деталь: він фактично ототожнював Донбас з Росією. Стосовно цього питання слід навести ще один цікавий приклад. Відомий український політичний діяч В.Винниченко у своїх щоденниках згадував як в червні 1920 року російський нарком закордонних справ Г.Чичерін ставив питання про територіальну належність Донбасу [8, 162]. Отже всі ці особливості не могли не позначитися на проведенні українізації в регіоні.

Вже через три роки після офіційного початку українізації Й.Сталін вніс перші суттєві «поправки» до цієї політики. Мова йде про вищезгаданий лист до

керівництва КП(б)У, написаний в квітні 1926 року, де він висловлює думку, що не можна українізувати зверху пролетаріат [9, 151]. У вересні 1926 року сталася ще одна подія, яка безпосередньо мала відношення до українізації. Мається на увазі поява таємного обіжника ДПУ УСРР «Про український сепаратизм», в якому зокрема йшла мова про те, що українізацію, яку проводить радянська влада, критикують українські шовіністичні елементи. В документі наводиться висловлювання одного такого «шовіністичного» діяча з Дніпропетровська, який з цього приводу говорив: «Українізація надасть нам куцу національну свободу. Комуністична партія проводить українізацію не тому, що вважає це корисним, а тому, що вимушена це робити» [10, 259]. Взагалі в цьому документі наводиться багато прикладів діяльності української громадськості, направленої на відстоювання суверенітету України. Це серйозно турбувало радянське керівництво і висновки цього обіжника зводилися до того, що органи ДПУ повинні взяти під пильний нагляд діяльність української інтелігенції і надавати відомості про її настрої [10, 266-267]. Аналізуючи цей документ, можна зробити висновок, що з одного боку українська інтелігенція намагалася відстоювати відродження української культури, а з іншого боку більшовицьке керівництво посилювало заходи, які забезпечували встановлення всеосяжного контролю за діями патріотичної української громадськості, що не могло не породити жорсткого протистояння між владою і українськими патріотами.

Донбас зазвичай вважався фортецею більшовизму і влада робила все для того, щоб ця фортеця залишалася в її руках. Для цього застосовувались різні заходи. Зокрема, була посилена адміністративна та пропагандистська робота в регіоні. На XII окружному з'їзді Рад, що відбувся в 1927 році в Луганську голова ДПУ України В.Балицький наголошував, що українізація – це важливе політичне питання і його можуть використати ворожі елементи для здійснення контрреволюції [11, арк. 101-102]. Таким чином давалася настанова на підозріле відношення до всіх тих, хто відстоював українське національне відродження. Враховуючи те, що більшовики, керуючись ленінською вказівкою: «...поганий той революціонер, який в момент гострої боротьби зупиняється перед непохитністю закону» [12, 504], в будь-який момент могли перейти до прямих репресій проти діячів українського відродження, стан українізації, особливо в Донбасі, був під реальною загрозою.

Більшовики пов'язували українізацію також і з міжнародною політикою. В одному із матеріалів, який присвячений побудові «української пролетарської культури», підкреслювалося: «Розвиваючи соціалістичне будівництво, творячи свою українську пролетарську культуру ми не можемо обминути тих фактів, що характеризують напруження міжнародних обставин. Капіталістичний світ на наших очах готується до наступу на Радянський Союз. Центральний пункт куди капіталістичні хижаки скеровують свій удар – Україна. Міжнародна буржуазія орієнтується на Польщу, а Польща на Петлюрівщину, на ворожі нам елементи закордоном, а ті єднаються з де-якими ворожими елементами в нашому Союзі. В час такої напруженої і впертої боротьби ми повинні вирвати з корінням як російський так і український шовінізм, рішуче боротися зі всяким перекручуванням і чітко переводити українізацію як складову частину

соціалістичного будівництва» [13, арк. 14]. Цей матеріал оприлюднений в 1928 році в Донбасі. Саме з другої половини 20-х років більшовицька влада посилює свій контроль над культурними процесами в Україні. Особливо це стосувалося промислового Донецького басейну.

Аналізуючи архівні матеріали, слід зазначити, що з одного боку в процесі українізації Донбасу спостерігався помітний прогрес: більша частина документації велася українською мовою, адміністративно переслідувалися службовці, які негативно ставилися до української мови і ухилялися від її вивчення [14, арк. 194]. З іншого були явні прояви байдужого ставлення з боку частини партійних функціонерів [13, арк. 78], профспілкових та інших організацій [15, арк. 8]. Службовці на підприємствах Донбасу теж без особливої зацікавленості відносилися до проведення національної політики. Так, наприклад, голова Дебальцівського завкому заявляв наступне: «У нас українців немає. У нас хохли, які говорять на мужицькій мові, з ними трудно провадити українізацію» [16, арк. 33]. У деяких службовців українська мова викликала посмішку і здивування [17, арк. 190]. Слід відмітити той факт, що в Донбасі у другій половині 20-х років були села, в яких мешкали українці, але вони не мали українських шкіл [18, арк. 171]. Серед комісій, які займалися українізацією в регіоні, були такі, що зовсім не працювали або з часом просто переставали існувати. У 1928 році на засіданні окружної комісії українізації при Луганському Окрвиконкомі виявилось, що в Алчевському та Лозово-Павлівському районах райкомісії існують лише на папері [19, арк. 3]. При обслідуванні у тому ж році ще однієї такої комісії в Ровеньківському районі Луганської округи виявилось, що вона розпалася. «На протязі року не було жодного засідання. Про стан українізації питання не стояли ні на Президії РВК ні на Бюро РПК. Директив Окркомісії нема й невідомо де вони. Інспектор Наросвіти цією справою не керував» [13, арк. 65]. Взагалі Донбас вважався самим відсталим серед промислових регіонів у проведенні національної політики [17, арк. 149].

Слід також відмітити ще один специфічний момент, який суттєво впливав на проведення українізації Донбасу: серед 9 районів по Україні, які були визнані російськими і в яких обов'язкова українізація не проводилась, 3 знаходилося в Донбасі, а саме в Луганській окрузі [20, арк. 167]. Крім того, на засіданні окружної адміністративно-територіальної комісії в 1927 році було прийнято постанову, що крім цих трьох районів слід вважати за національно російські Алчевський район та місто Луганськ, тому що в них мешкала велика частина російського населення

[21, арк. 136]. З 159 сільських рад в Луганській окрузі 45 були російські, 5 – німецькі, 109 – українські, з 24 селищних рад було 19 російських та 5 українських [21, арк. 147]. Така ситуація вносила плутанину при проведенні політики українізації. Так, наприклад, в 1927 році до Центральної комісії українізації радапарату в Харків був надісланий лист від викладачів української мови Кадієвського рудоуправління Донвугілля (Луганська округа) зі скаргою на те, що українізація на цьому підприємстві має незадовільний стан [14, арк. 143-146], але в іншому документі можна знайти відповідь викладачам, в якій

мова йде про те, що Кадієвське рудоуправління вважається російським і не підлягає обов'язковій українізації [14, арк. 148].

На початку 30-х років значно посилюється пропагандистська кампанія, яка була направлена проти українського буржуазного націоналізму. Якщо в 1923 році на XII з'їзді більшовицької партії говорилося про те, що російський шовінізм являє собою головну небезпеку в національному питанні [22, 613], то в 1933 році в документах правлячої партії говориться, що головною небезпекою є український націоналізм [23, арк. 74]. По суті це означало, що будь-який крок в напрямку українського національного відродження міг бути оголошений українським націоналізмом, а його ініціатори підпадали під репресії з боку влади. Доказом цього є такий приклад: в 1933 році актив партійної організації міста Сталіно обговорював підсумки листопадового пленуму, на якому український націоналізм був проголошений головною небезпекою. Один з виступаючих, представник Сталінзаводу Сливенко, заявив, що в умовах Донбасу не український націоналізм є головною небезпекою, а великодержавний шовінізм. Після цієї промови його було виключено з партії як прихованого націоналіста [24].

Професор Гергард Зімон в своїй статті, яка присвячена голодомору 1932-1933 рр., підкреслює, що українізація, з погляду Сталіна, послабила лояльність України щодо радянської централізованої держави, і більшовицька влада використовувала реквізиції зерна та інші засоби терору як інструменти боротьби проти відродження української культури і державності [4]. Майже такої точки зору дотримується й український вчений Г.Єфименко. Він вважає, що Й.Сталін боявся перетворення України на центр антисталінського руху в усьому СРСР і щоб цього не допустити, у 1932-33 роках український народ був підданий превентивним репресіям [25].

Можна стверджувати, що голодомор послужив засобом придушення українського відродження. Він наніс особливо сильний удар по селянству, яке було основним хранителем національної культури. Це позначилося і на стані українізації в Донбасі. Якщо до голодомору селянське поповнення кадрового складу промислових підприємств Донбасу було благодатним ґрунтом для українізації міст, то після трагедії шоковані селяни намагалися швидше пристосуватися до умов міської культури, яка в основному була російською. Нечисленна українська інтелігенція Донбасу була нейтралізована або ж прямо репресована владою. Таким чином етнічні українці в регіоні були позбавлені можливості повноцінного національного життя. Можна з впевненістю констатувати, що подібний стан був прямим результатом зміни політики керівництва більшовицької партії щодо проведення українізації. Й.Сталін та його оточення не бажали дійсного відродження української культури і перш за все в Донбасі. Подальші дослідження потребують більш детального вивчення основних чинників специфіки процесу українізації в регіоні.

Література

1. Чирко Б.В. З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // Український історичний журнал. – 1983. – №3.

2. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3; Курносів Ю.О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках // Український історичний журнал. – 1989. – №12; Панчук М.І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми. // Маршрутами історії / ред. кол. Ф.М.Рудич (голова) – К. Політвидав України, 1990. – 655с. та ін.

3. "Українізація" 1920-30-х років: Передумови, здобутки, уроки. / за ред. В.А. Смоля. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392с.; Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя: Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості / Подільська держ. аграрно-технічна академія. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. – 68с.; Якубова Л.Д. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924-1935 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – №2. та ін.

4. Зімон Г. Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал. – 2005. – №2.

5. Нечипоренко З.В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20с.; Анпілогова Т.Ю. Українізація Донбасу 20-х рр. ХХ ст.: особливості й проблеми впровадження. // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – 2008. – № 15; Дьоміна Л.І. Особливості проведення політики українізації на Луганщині в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Краєзнавчі записки. Збірник наукових статей. Випуск IV. – Луганськ, 2008. – 440 с. та ін.

6. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 44. – М.: Политиздат, 1977.

7. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 45. – М.: Политиздат, 1978.

8. Владимир Винниченко. Из дневников. // Дружба народов. – 1989. – №12.

9. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 8. – М.: Политиздат, 1948.

10. Шаповал Ю.І. та ін. ЧП-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.Абрис, 1997. – 608с.

11. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-243. – Оп.1. – Спр.48.

12. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 36. – М.: Политиздат, 1977.

13. ДАЛО. – Ф.Р-243. – Оп.1. – Спр.147.

14. Там само. – Спр.426.

15. Там само. – Ф.П-34. – Оп.1. – Зв'язка 77. – Спр.1126.

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4172.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2605. – Оп.2. – Спр.905.

18. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-349. – Оп.1. – Спр.15.

19. ДАЛО. – Ф.Р-243. – Оп.1. – Спр.667.

20. ДАДО. – Ф.Р-1169. – Оп.2. – Спр.173.

21. ДАЛО. – Ф.Р-243. – Оп.1. – Спр.991.

22. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1968. – 903с.

23. ДАЛО. – Ф.П-181. – Оп.1. – Зв'язка 5. – Спр.59.

24. Социалистический Донбасс. – 1933 г. – 5 декабря.

25. Єфименко Г.Г. Коренізація, українізація, націоналізм. // Сучасність. – 2008. – №11.

Сергиенко С.Ю. Изменения в политике украинизации во второй половине 20-х – в начале 30-х годов ХХ столетия и их проявления в Донбассе.

Рассматривается процесс изменений в политике украинизации в Донбассе во второй половине 20-х – в начале 30-х гг. ХХ ст. Анализируются действия большевистской власти, направленные на свертывание процесса украинизации и установление тотального контроля над развитием национальной политики в регионе.

Ключевые слова: процесс украинизации, Донбасс, тотальный контроль, национальная политика.

Sergienko S.Y. Changes in the policy of ukrainization in the second half of 20th, at the beginning of 30th of 20th century and their display in Donbas.

The process of changes is examined in the policy of ukrainization in Donbas in the second half of 20th – at the beginning of 30th in the 20th century. The actions of bolshevist power, directed on rolling up of process of ukrainization and establishment of total control on the development of national policy in a region are analyzed.

Key words: *process of ukrainization, Donbas, total control, national policy.*

УДК 930+94

Сидоренко Ю.М.

**ДОРОБКИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ 20-х – початку 90-х рр. ХХ ст.
З ПРОБЛЕМ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ**

Систематизовано радянську історіографію та доробки українських вчених перших років незалежності України з проблем аграрного сектору держави у 20-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: *радянська історіографія, аграрний сектор, доробки, неп.*

Проблеми розвитку аграрного сектору України у 20-х - 30-х роках ХХ ст. привернули увагу багатьох суспільствознавців. Чимало з них опублікували свої наукові праці в період самих подій. Серед авторів переважали вчені-аграрники, працівники партійних, державних та господарських органів.

Автор даної статті ставить за мету проаналізувати та систематизувати радянську історіографію та доробки українських вчених перших років незалежності України з проблем аграрного сектору держави у 20-і рр. ХХ ст.

За своїм походженням ці видання можна поділити на дві групи. До першої віднесені глибокозмістовні теоретичні розробки вчених-аграрників. Другу складають праці, в яких узагальнюється перший досвід розвитку сільського господарства у 20-х - 30-х роках. Їх авторами виступають керівні партійні, державні та господарські діячі.

Своєрідними є праці вчених-аграрників. По-перше, у них містяться факти та дані, які дають можливість оцінити становище в аграрному секторі України в роки громадянської війни та у початковий період непу. По-друге, їх зміст дозволяє судити про альтернативні підходи у визначенні перспектив розвитку сільського господарства.

Близько 100 праць у вказані роки опублікував О. Чаянов [1]. У багатьох із них він обґрунтував роль сільськогосподарської кооперації як важливого засобу встановлення правильних відносин між радянською владою й усіма верствами селянства, особливо із середнім.

На важливість впровадження кооперативних форм ведення сільськогосподарського виробництва вказував М. Кондрат'єв. Він вважав, що при вирішенні питання про перспективи, розвитку сільського господарства СРСР слід враховувати, по-перше, ринкові умови, по-друге, розміри постачання аграрного сектору знаряддями і засобами виробництва, особливо машинами, по-третє, можливості технічної реконструкції сільськогосподарської галузі. Він особливо вказував, що без широкого виходу на світовий ринок високий розвиток сільського господарства не має достатніх перспектив [2]. Разом з тим

він допускав розвиток колективізованого землеробства і збільшення кількості радянських господарств (радгоспів).

Важливе методологічне значення мають праці М. Туган-Барановського, у яких визначено, що сільське господарство може стати високопродуктивним лише на основі створення і розвитку трудових кооперативів. Він розглядав кооперацію, в тому числі сільськогосподарську, як відцентрову силу тоталітарного режиму, як форму місцевого самоврядування [3].

Про еволюцію поглядів більшовиків з кооперативного руху на початку 20-х років дають уяву праці М. Владимірова та О. Одинцова. У період громадянської війни та у січні-лютому 1921 року вони підтримували курс на ліквідацію сільськогосподарської та звуження ролі споживчої кооперації у проведенні закупок продукції землеробства і тваринництва, здійсненні нею товарообмінних операцій. Відповідно з новою економічною політикою вони переглянули свої підходи з проблем кооперативного руху в Україні.

Так, М. Владиміров став прихильником плюралізму власності в усіх галузях народного господарства. При цьому він виступав за розвиток фермерських господарств на основі сімейного підряду. Водночас він вважав необхідним утверджувати сільськогосподарську кооперацію, особливо спеціалізовану і кредитну [4]. Пропонувалося надати сільськогосподарським кооперативам широкі права господарської діяльності як на реалізацію і придбання товарів, знаряддя праці, так і у виробничій сфері.

Понад 20 праць з проблем кооперативного руху опублікував О. Одинцов, який з 1925 по 1930 рік був головою правління «Сільського господаря». Він вважав, що кооперація повинна бути дійовою організацією селянства і захищати його інтереси. «Треба, - писав він, - утворити матеріальну зацікавленість селянина, тобто він мусить дійсно бачити, що йому є вигода бути за пайщика в товаристві, ніж залишатися поза ним» [5].

Таким чином, праці вчених-аграрників та ряду керівників кооперативного руху містять принципові положення методологічного характеру та певний фактологічний матеріал, на основі чого можна уявити як розвивалась сільськогосподарська кооперація на початку 20-х років, якою була її соціальна база, представити перспективи її розвитку. Це дозволяє аналізувати діяльність різних категорій хліборобських кооперативних об'єднань не лише з позицій більшовицької партії, але й сил, які дотримувалися іншої політики з аграрно-селянського питання.

Принципово важливим є те, що у другій половині 80-х на початку 90-х років з'явилися праці, у яких відкинуті старі стереотипи в оцінці явищ, подій у розвитку аграрного сектора України у 20-х-30-х роках.

Нові підходи в оцінці процесів у аграрному секторі колишнього СРСР, в тому числі України, містяться у статтях С. Павлюченкова «С чого починався нєп?» і О. Буранова «Кого считали кулаком в 1924-1925 годах» [6].

У першій із них наводяться нові матеріали про формування нової економічної політики і підготовку до заміни розверстки продовольчим податком. Вони свідчать, що не В. Леніну належить пріоритет на ідею нєпу.

Не лише пізнавальне, а по суті проблемно-теоретичне значення має згадка про те, що у січні 1920 року III Всеросійський з'їзд Рад народного господарства схвалив пропозицію Ю. Ларіна (М. Лур'є) про відміну продрозверстки, встановлення натурального податку у двічі меншим, ніж розверстка, а все останнє одержувати від селян шляхом вільного обміну. Тобто з'їзд запропонував нову економічну політику. ЦК РКП(б). особисто В. Ленін не сприйняли це рішення, воно не було опубліковано. Ю. Ларін був звільнений з роботи у Президії ВРНГ. ЦК РКП(б) визнало його виступи у пресі, на з'їзді і зборах із пропозиціями змін у зарплаті, твердих хлібних цін і формах заготівлі продуктів як відступ від тарифної та продовольчої політики партії.

Процеси, які мали місце у аграрному секторі України у 20-30-х роках, привернули увагу багатьох українських істориків після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС. У 60-70-х роках з вказаної проблеми опубліковано 6 колективних і 12 індивідуальних монографій, 8 тематичних збірників, близько 300 статей, захищено 7 докторських і 14 кандидатських дисертацій. Більшість із них залишилися поза увагою історіографів. Серед них і праці І. Слин'я [7], А. Чмиги [8], Л. Марчука [9].

Фактологічний матеріал у цих працях майже ідентичний. Перш за все наводяться дані про направлення у сільське господарство України тракторів, сільськогосподарських машин. На їх основі автори роблять тотожний висновок: у 20-х роках зміцнювалася матеріально-технічна база сільського господарства України, що нібито стало вирішальною передумовою колективізації. Вказані автори доводять, що з моменту встановлення радянської влади українські хлібороби тяготіли лише до колективних форм виробничого господарювання. При цьому різні види українських товариств розглядаються як добровільно створені колгоспи.

У вказаних книгах твердиться, що у 20-х роках в українському селі існувала об'єктивна класова боротьба, яка мовляв була результатом контрреволюційних антирадянських дій куркульства і їх прибічників. У них також багатопланово розглядається суть поняття «колгосп». Воно, як вважає більшість авторів, втілювало різні форми колективного господарювання на селі. По суті ж воно означало три типи виробничої асоціації. Найбільш старим із них, що вело початок безпосередньо від революції, була комуна, у якій колективним було все: земля, худоба, реманент, навіть житло. Потім йшла артіль, у якій в суспільному користуванні знаходилися лише земля і частина реманенту, і, природно; і врожаї. Найбільш же поширеним типом - майже дві третини загальної чисельності - були прості товариства по спільній обробці землі (тсози), в яких власність залишалася в основному роздільною. По відношенню до цього типу колгоспу селянин виявляв менше недовір'я, ніж до інших.

У ряді праць 1991 - 1992 років обґрунтовуються висновки про те, що і в умовах першого періоду непу по відношенню до сільського господарства застосовувалися командно-адміністративні методи управління. Це яскраво показано у дисертації М. Анісімової [10], у якій на основі аналізу форм і методів діяльності сільськогосподарської інспекції показано, що органи

партійно-державного контролю втручалися у роботу земельних органів, кооперативних організацій.

Близькими за назвою, хронологічними рамками і структурою є праці М. Куца [11] і Г. Сургая [12]. Автори обох книг поставили собі за мету дослідити складні й суперечливі процеси в сільському господарстві України в умовах радянської влади. Метод співставлення дає можливість виявити як спільні підходи до розкриття тотожних процесів, так і суб'єктивістсько-авторське їх трактування. У цих працях є ідентичні за змістом фрагменти. У них по суті співпадають положення про особливості здійснення Декрету про землю та нової економічно політики в Україні, в однаковій мірі майже дослівно розкривається зміст рішень з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б) - КПРС з аграрних питань, описуються форми і методи організаторської та ідеологічної роботи партійних організацій КП(б)У серед хліборобів.

Водночас ряд проблем авторами розкриваються по-різному. Перш за все це стосується методології дослідження. М. Куц ще однозначно вказує, що методологічну основу написання монографії становить марксизм-ленінізм, ленінський кооперативний план. При цьому він все ще ототожнює поняття «ленінський кооперативний план» і «план кооперування селянства». Суть ленінського кооперативного плану зводиться ним лише до перетворень у аграрному секторі. Колгоспи розглядаються як різновидність сільськогосподарської кооперації. Г. Сургай вказує на наявність альтернативних підходів у визначенні перспектив розвитку сільськогосподарського виробництва, коротко викладає ідеї з цього питання вчених М. Мещерякова, О. Чайнова, М. Туган-Барановського, С. Прокоповича, Л. Хінчука та інших. Характерно, що ці ідеї враховуються при оцінці процесів у сільськогосподарському виробництві України на усіх етапах досліджуваного періоду.

Справді фундаментальною в теоретичному і практичному плані є праця В. Калініченка [13]. Принципово важливою є характеристика доколгоспного періоду в житті українського селянства. Автор досить обґрунтовано охарактеризував цей період розвитку українського села. По-перше, визначено, що це період існування і розвитку багатоукладності в аграрному секторі України, паралельного існування п'яти категорій селянства - батраків, бідняків, середняків, заможних хліборобів, куркулів. По-друге, показано, що у доколгоспний період з'явилися паростки нового земельного устрою на селі. До них автор відніс громадські сівозміни, машинно-тракторні товариства, скотомолочарські, бурякові та інші кооперативні спілки тощо. Особливо важливе значення має висновок про позитивну роль у розвитку кооперації на селі земельних громад. На основі аналізу праць вчених-аграрників і значного документального матеріалу В. Калініченко зробив висновок, що по суті є уроком, який необхідно зробити з процесів в аграрному секторі України в 20-х роках. «Підвищити ефективність виробництва, задовольнити потреби країни у продуктах харчування і в сільськогосподарській сировині, піднести матеріальний і культурний рівень життя селянства, - підкреслив він, - можна

було лише на шляху перебудови традиційного сімейного господарства» [13, 112-113.].

Є у його книзі і спірні питання. Це перш за все стосується висновку про високу товарність усіх категорій селянських господарств. Викликає заперечення положення про те, що громади сприяли поступовій колективізації селянських господарств. Тим більше, як вказує сам автор, в районах суцільної колективізації громади ліквідовувалися.

З нових позицій проблеми розвитку аграрного сектору України у 20-30-х роках висвітлені у колективних монографіях [14].

Творчо і в той же час науково-об'єктивно проблеми розвитку аграрного сектору України у 20-х роках висвітлені у першому розділі книги «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» [15]. Концепція авторів книги – В. Даниленка, Г. Кас'янова, С. Кульчицького - втілена у назвах її параграфів: «Від воєнного комунізму до непу», «Від непу до воєнного комунізму», «Всеосяжна колективізація», «Харчові труднощі колгоспів». Позитивно оцінюючи перехід від продрозверстки до продподатку, автори в той же час відзначають серйозні недоліки у здійсненні земельної політики в Україні: передача націоналізованої землі радгоспам; ототожнення понять «кооперування» і «колективізація»; переоцінка допомоги держави розвитку селянських господарств та ін. Характерно, що відступ Сталіна, його оточення від нової економічної політики автори представляють як повернення до воєнного комунізму. У результаті насильницької колективізації, як відзначається у книзі, знову введена продрозверстка: по суті були звужені рамки вільної торгівлі, встановлена примусова праця колгоспників.

Більш широко процеси у сільському господарстві України у період громадянської війни і на початку 20-х років висвітлені у книзі В. Борисова [16]. В цьому плані особливу увагу привертає третій розділ «Організація продовольчої справи у період «воєнного комунізму». На основі аналітичного розгляду документів більшовицької партії та уряду радянської влади автор зробив висновок: «Серцевиною політики «воєнного комунізму» було продовольче питання, інтересам якого, в кінцевому підсумку, підпорядковувалося все інше». Однак, не досить аргументованим є положення про те, що «...політика «воєнного комунізму»... завдала дуже сильного удару хлібній монополії» [16, 77]. Адже хлібна монополія, як відзначає сам автор, була вимушеною мірою радянської влади, одним із заходів вирішення продовольчого питання.

Значними у розробці проблем аграрного сектору України у 20-х роках є дослідження доктора історичних наук С. Кульчицького. Наприкінці 80-х - на початку 90-х років він опублікував понад 30 робіт про стан сільського господарства в Україні в період послідовного проведення нової економічної політики, про суть колективізації та голодомору 1932-1933 років.

Вже у статті «Особливості індустріалізації народного господарства УРСР» він вперше в історичних дослідженнях розкрив згубні наслідки політики «надіндустріалізації» по відношенню до селянства. Її здійснення у 1927-1928

роках супроводжувалося підвищенням податків хліборобів, поглибленням «ножиць» цін, введенням примусової продрозверстки» [17, 107-113.].

Ці положення поглиблені у статті «Деякі проблеми історії суцільної колективізації на Україні» [18, 20-34.].

С. Кульчицький один із перших розкрив причини та трагічні наслідки голодомору 1932-1933 років. Він аргументував висновок, що вирішальною причиною його було те, що Сталін і його оточення розглядали Україну як колонію, базу визиску природних ресурсів і продовольства для потреб центру тоталітарної комуністичної імперії. При цьому абсолютно не враховувалися не лише потреби, але й можливості України. У працях вченого проведено аналіз демографічних втрат від голодомору, доведено, що він був виявом цілеспрямованого геноциду по відношенню до українського народу з боку сталінського режиму [19].

Творчим доробком з аграрно-селянського питання в Україні є кандидатська дисертація І. Прокопенко [20].

Особливу увагу привертають другий і третій розділи, в яких у зв'язку з розглядом проблеми дається аналіз стану сільського господарства у 20-х рр. ХХ ст. та розглядаються згубні наслідки ліквідації сільськогосподарської кооперації та насильницької кооперації.

Принципово-доказовим є висновок про те, що у 1922-1928 рр. визначальну роль у вирішенні аграрно-селянського питання відіграла сільськогосподарська кооперація. Для доказу цього висновку автор використав нові архівні документи з розсекречених фондів, публікації, які до останнього часу знаходилися у спецховищах, праці суспільствознавців української діаспори. Це дозволяло у цілісному вигляді розкрити напрями і форми розвитку сільськогосподарської кооперації в умовах проведення нової економічної політики.

Заслуговують уваги рекомендації щодо розвитку сільськогосподарської кооперації в сучасних умовах, коли утверджуються плюралізм власності та господарювання в аграрному секторі України. Показовим є орієнтація на те, що на основі форм власності на землю - приватної, колективної, державної - доцільно створювати асоціації хліборобів-пайщиків, акціонерні товариства хліборобів, кооперативні об'єднання фермерів. В такому ж плані важливими є судження щодо можливих категорій хліборобської кооперації. Це - сільські (селищні) землеробські товариства; кооперативні об'єднання фермерів для збуту виробленої продукції, придбання сільськогосподарського реманенту, худоби, насіння, добрив; кооперативи за галузево-професійною ознакою (тваринницькі, землеробські, будівельні) у складі колективних господарств (асоціації пайщиків, акціонерні товариства хліборобів, машинні кооперативні товариства для обслуговування фермерських господарств малогабаритною технікою).

Отже, дисертація І. Прокопенко містить нові висновки і положення про характер виробничих відносин в аграрному секторі України в 20-х - 30-х рр., про суперечливу суть політики більшовицької партії, радянські держави по відношенню до селянства, основою якої були насильство, зневага до найбільш

чисельної частини населення країни, від праці якої залежав сам факт існування суспільства.

Проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації у 20-х роках розглядаються у шести статтях 170 випуску міжвідомчого наукового збірника з історії України, присвяченого урокам нової економічної політики [21].

З творчих позицій висвітлюються найважливіші аспекти становища сільського господарства України у 20-х - 30-х роках в учбових посібниках та курсах лекцій. У зв'язку із цим такі видання у певній мірі носять науково-дослідний характер. До таких видань відносяться учбово-методичні посібники та курси лекцій з політичної історії та історії України, підготовлені вченими Київського університету імені Тараса Шевченка, Українського державного аграрного університету та інших вузів України [22].

Отже, у працях, які роками знаходилися у спецховищах і нині стали доступними дослідникам, та публікаціях кінця 80-х - початку 90-х років, є нові положення концептуального характеру щодо становища і розвитку аграрного сектору України у 20-х-30-х роках.

По-перше, 1921-1929 роки розглядаються як доколгоспний перехід у розвитку українського села, коли існували плуралізм власності та господарювання, широкого розвитку набула сільськогосподарська кооперація, взаємовідносини між хліборобами і державою відбувалися на основі контрактації.

По-друге, у 1921-1929 роках зростала кількість заможних селян і середняків, які становили абсолютну більшість українського селянства і відіграли вирішальну роль у формуванні продовольчого фонду України.

По-третє, в середині 20-х років державна податкова політика по відношенню до усіх категорій селян носила грабіжницький характер, що підривало економіку аграріїв.

По-четверте, колективізація не лише здійснювалася насильницькими методами, але була експропріацією, пограбуванням усього селянства.

По-п'яте, колективізація стала початком кризових явищ в сільському господарстві та розселянню українських хліборобів.

В окремих працях, опублікованих на початку 90-х років, домінують оцінки негативного характеру. Більш того, виявляється прагнення окремих авторів усі явища в аграрному секторі представити, як руйнівні, навіть реакційні. Це відноситься і до процесів, які відбувалися в українському селі у першій половині 20-х років, коли в основному здійснювалася нова економічна політика, широко розвивалася сільськогосподарська кооперація. Такі оцінки даються й явищам у розвитку аграрного сектору України в другій половині 80-х – на початку 90-х років. Окремі автори безапеляційно твердять, що усі колгоспи та радгоспи є нерентабельними й у зв'язку із цим рекомендують провести насильницьку деколективізацію. Такі підходи можуть призвести до появи нових «білих плям» в історії періоду, що досліджується, фальсифікації об'єктивних процесів, які відбувалися в українському селі. Вони виявлялися не лише у негативних, але й позитивних явищах.

Предметом подальших розвідок може стати аналіз доробок українських вчених незалежної України з проблем аграрного сектору нашої країни доби непу.

Література

1. Чаянов А.В. Организация кооперативного сбыта. – М., 1918; Его же. Государственный коллективизм и крестьянская кооперация // Кооперативная жизнь. – 1920. - №1. – С. 6-12; Его же. Краткий курс кооперации. – М., 1925 и др.
2. Кондратьев Н.Д. К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства СССР и их значении // Известия ЦК КП(б)У КПСС. – 1989. - №6. – С. 210.
3. Туган-Барановський М.І. Кооперація: соціально-економічна природа, її мета. – К., 1919. – С. 140, 189.
4. Див.: Валентинов Н. (Вольский Н.) Новая экономическая политика и кризис партии после смерти В.И. Ленина. – М., 1991. – С. 282.
5. Одинцов О.В. Завдання сільськогосподарської кооперації на Україні. – Харків, 1928. – С. 16.
6. Див.: Трудные вопросы истории. – М., 1991. – С. 45-60, 83-100.
7. Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932 рр.) – К., 1962.
8. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929 гг.): Очерки истории. - М., 1974.
9. Марчук Л.И. Исторический опыт КПСС по развитию и укреплению союза рабочего класса и крестьянства в годы социалистического строительства (1927-1937). – Харьков, 1979.
10. Анисимова М.Ф. Органы партийно-государственного контроля Украины и осуществление государственной политики (1921-1925 рр.). – Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1975.
11. Куц М.Т. Компартія України в боротьбі за здійснення ленінської аграрної політики. – К., 1979.
12. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К., 1991.
13. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 рр.). – Харків, 1991.
14. Про минуле заради майбутнього. – К., 1989; Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. – К., 1991.
15. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. – К., 1991.
16. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917-1920). – Луганськ, 1991.
17. Кульчицький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // УІЖ. – 1989. - №10.
18. Див.: История СССР. – 1989. - №5.
19. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К., 1989; Його ж. Демографічні наслідки голоду на Україні. – К., 1989.
20. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років Х століття): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992.
21. Уроки непу і сучасна економічна політика // Наукові праці з питань політичної історії. – Випуск 170. – К., 1991.
22. Політична історія ХХ століття / Авт. колектив: Л.Ю. Бернштейн, С.М. Клапчук, В.П. Цілуйко та ін. – К., 1990; Українська РСР у 20-30-х роках ХХ століття. Конспект лекцій / Авт. колектив: Л.Ю. Бернштейн, Н.П. Ісакова, В.П. Цілуйко та ін. – К., 1991 тощо.

Сидоренко Ю.М. Нарботки українських учёных 20-х – начала 90-х гг. ХХ в. по проблемам аграрного сектора Украины периода нэпа.

Систематизирована советская историография и наработки украинских учёных первых лет независимости Украины по проблемам аграрного сектора страны в 20-е гг. ХХ в.

Ключевые слова: советская историография, аграрный сектор, наработки, нэп.

Sidorenko Yu.M. Works of the Ukrainian scientists of 20th - the beginnings of 90th of XX century about the problems of agrarian sector of Ukraine of period of new economic policy.

Soviet historiography and works of the Ukrainian scientists of the first years of independence of Ukraine about the problems of agrarian sector of country in 20th of XX century are systematized.

Key words: soviet historiography, agrarian sector, works, new economic policy.

УДК 581.1(091)(477)

Христова Т.Є.

ЗАРОДЖЕННЯ ФІТОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

На основі науково-історичного аналізу охарактеризовано внесок вчених Новоросійського університету в кінці XIX – на початку XX ст. у розвиток вітчизняної фізіології рослин.

Ключові слова: історико-науковий аналіз, Новоросійський університет, фізіологія рослин, персоналії.

В умовах національного відродження України, формування сучасної природознавчої парадигми постає необхідність відтворення і об'єктивної оцінки історії вітчизняної біологічної науки. Розгляд історичного шляху формування фізіології рослин як цілісної науки, згадування найяскравіших її представників, аналіз природничо-наукової бази дисципліни дають можливість оцінити сучасний стан предмета і визначити його подальші перспективи.

Період XIX ст. в історії біології України є активно досліджуваним, але не достатньо вивченим. Не дивлячись на наявність певної кількості робіт, присвячених різним аспектам еволюції фізіології рослин в Україні [9; 11; 14], історія становлення цієї галузі біологічної науки в Новоросійському університеті не була предметом систематизованих досліджень.

Мета проведеної роботи полягала у детальному аналізі досягнень вчених-фітофізіологів Новоросійського університету у XIX ст. для з'ясування превалюючих тенденцій і логіки розвитку фізіології рослин в Україні в зазначений період. Завдання роботи передбачали: узагальнити наукові доробки перших дослідників життєдіяльності рослин у Новоросійському університеті, показати значення робіт одеських вчених у розробці різних аспектів фітофізіології і дати оцінку цим дослідженням з позицій сучасної науки; надати хронологічну картину розвитку фізіології рослин в цьому навчальному закладі протягом XIX століття. Робота проводилась у рамках наукової теми № 0104U002429 “Історичний розвиток фізіології рослин на Україні”.

Генезис фітофізіології в Україні у XIX ст. безпосередньо пов'язаний зі створенням університетів, де зосередились провідні наукові кадри і були створені умови для здійснення досліджень із застосуванням найновіших фізико-хімічних методів, що дало змогу вивчати фізіологічні процеси в рослин. Зростання потреби в кваліфікованих кадрах на півдні Росії зумовило відкриття 1 (13) травня 1865 р. в Одесі третього університету на теренах сучасної України

– Новоросійського [9]. Водночас з утворенням університету була відкрита кафедра ботаніки, де розпочалися і анатомо-фізіологічні дослідження.

Впродовж 1865-1871 рр. кафедру ботаніки очолював видатний вчений другої половини ХІХ ст., професор Лев Семенович Ценковський (1822-1887): викладав курс анатомії та фізіології рослин, був засновником морфолого-онтогенетичного напрямку досліджень, який став основним для ботаніків цього університету на багато років. Його наукова діяльність в цей період була присвячена вивченню водних нижчих організмів. Ембріологічні дослідження Л.С. Ценковського послуговували підґрунтям для робіт В. Гофмейстера, який встановив єдність основних рис онтогенезу рослин від мохів і папоротей до квіткових [14]. Пізніше ідеї Л.С. Ценковського були розвинені в роботах Я.Я. Вальца, С.Г. Навашина, А.П. Сапегіна та інших вітчизняних науковців. Невтомний вчений напружено працював у Новоросійському товаристві природодослідників, у 1869-1871 рр. виконував обов'язки його президента.

Наступним керівником кафедри ботаніки у 1871-1879 рр. був професор Яків Якович Вальц (1841-1904), який у царині фітофізіології досліджував питання ґрунтового живлення, фізіології росту і розвитку рослин. В 1873 р. Я.Я. Вальц провів цикл досліджень у водній культурі, в яких з'ясував значення окремих елементів живлення для росту коренів. Вчений відмітив значення хлору для нормального розвитку гречки [3]. У публічній лекції “О влиянии света на некоторые процессы растительной жизни” [4] Я.Я. Вальц узагальнив існуючі на той час погляди з цього питання і охарактеризував результати власних дослідів. Він зазначив, що тільки під впливом світла у більшості рослин формується і зберігається хлорофіл, за допомогою якого рослина асимілює поживні речовини і виготовляє матеріал для побудови свого організму; світло впливає на обмін речовин; під впливом світла зменшується випаровування; світло не змінює інтенсивність дихання; воно підсилює ріст і галуження коренів при освітленні листків (особливо листків і коренів), впливає на інтенсивність росту стебел. З'ясувалось, що забарвлення, аромат та розміри квітів, які утворилися у темряві, були майже такими, як і на світлі. Утворення квітів було можливим лише внаслідок надходження пластичних речовин із запасів, які знаходяться у цибулинах та в окремих листках, які залишалися на світлі. Наприкінці роботи автор приходять до узагальнюючого висновку, що “...тільки під впливом світла розвиваються здорові, сильні, зелені рослинні організми; без світла, у темряві, можуть розвиватися лише хворобливі, слабкі організми, які швидко гинуть від виснаження, або ж ... паразити, ці експлуататори інших організмів” [4, 28]. Ця робота мала певне значення для пізнання біохімічних причин переходу рослин до цвітіння.

Наприкінці ХІХ ст. на кафедрі ботаніки були започатковані дослідження особливостей фотосинтезу та дихання вищих рослин. Перші праці з проблем фотосинтезу виконав доцент Олександр Миколайович Волков, який викладав курс анатомії та фізіології рослин [14]. У 1875 р. у докторській дисертації О.М. Волков критично проаналізував методи вивчення фотосинтезу, особливо методики щодо з'ясування ролі окремих ділянок спектру. Він вказував, що більшість дослідників замислювалися лише про якість світла, яке надходить до

рослини, а не про кількість його. “Вони знали, що за світло вони мали за своїми екранами, але не знали скільки його мали” [7, 37]. Вчений дійшов висновку, що перш за все необхідно дослідити питання про те, які промені діють на фотосинтез, як залежить фотосинтез від кута заломлення сонячного променя, яке відношення існує між асиміляцією і напруженістю світла. О.М. Волков зазначив, що рослину слід розглядати не як “шар хлорофілу” (на думку багатьох дослідників того часу), а як “живий організм”, у якому поряд з фотосинтезом відбуваються інші життєві процеси. Він встановив, що виділення кисню зеленою рослиною у білому світлі, червоній і синій ділянках спектру підпорядковується співвідношенню 80:52:21 (або 1000:650:263). Була вперше виявлена нерівнозначність енергії променів з різною довжиною хвилі по відношенню до різних фотохімічних реакцій. Пізніше ці аспекти світлової стадії фотосинтезу були розвинені К.А. Тимірязєвим і нарешті знайшли своє пояснення завдяки квантовій теорії світла. Стосовно засвоєння вуглекислоти О.М. Волков вперше виявив існування вторинного підйому фотосинтезу у синьо-фіолетових променях відповідно наявності вторинного максимуму поглинання світла пігментами листка у цій частині спектру. Він показав, що при досягненні певного мінімуму освітлення, при якому починається фотосинтез, у межах порівняно слабкого освітлення, інтенсивність асиміляції прямо пропорційна освітленості [7]. Вивчення засвоєння світлової енергії і ролі пігментів в цьому процесі, розпочате О.М. Волковим і К.А. Тимірязєвим, було продовжено цілою плеядою вітчизняних фітофізіологів: К.А. Пурієвичем, В.К. Залеським, В.М. Любименко та іншими.

У 1874 р. О.М. Волков прослідкував зв'язок дихання з процесами росту і запропонував велику криву дихання, яка співпадала з великою кривою росту, винайденою незадовго до того німецьким вченим Ю. Саксом. О. Волков разом з А. Мейєром сконструювали спеціальний прилад для вивчення дихання рослин, за допомогою якого встановили, що при підвищенні температури дихання рослин зростає майже прямо пропорційно до певного максимуму (приблизно 35°C), а при подальшому піднятті температури (до 35-44,5°C) знову слабшає; що швидкі, але короткочасні коливання температури не відображаються на диханні [20]. На той час, завдяки роботам В.І. Палладіна, дихання розглядалось як сума ферментативних процесів. Детальне вивчення окислювальних ферментів у рослин провів молодий одеський вчений Ф.М. Порошко [12].

У 1880-1885 рр. кафедру ботаніки очолював відомий альголог, професор Людвіг Васильович Рейнгард (1847-1920). Наукові роботи проводились переважно у морфолого-онтогенетичному напрямі [9].

У 1885-1893 рр. завідуючим кафедрою ботаніки був професор Людвіг Альбертович Рішаві, який одним з перших в університеті проводив дослідження в галузі фізичної фітофізіології. Йому належать експериментальні роботи щодо дихання і тропізмів рослин. У 1876 р. вчений з'ясував особливості процесу дихання від початку проростання насінини до того моменту, коли етиольована рослина, вичерпавши весь запас поживних речовин, гине. На підставі точних експериментальних даних він підтвердив той факт, що крива дихання швидко підіймається, потім йде паралельно абсцисі і далі починає

падати, а також навів графічне зображення перебігу процесу дихання [15]. У 1885 р. Л.А. Рішаві розпочав досліди з гальванотропізму і показав, що слабкий струм викликає вигин коренів до катоду, сильний – до аноду, розкрив причину цих явищ і розділив два різних явища: справжній гальванотропізм (ростовий вигин до катоду) і зміни коренів під впливом сильних струмів (вигин до аноду) [16]. Ці експериментальні й теоретичні напрацювання Л.А. Рішаві були важливими для становлення теоретичних основ електрофізіології рослин.

Видатний морфолог професор Франц Михайлович Каменський (1851-1913) керував роботою кафедри ботаніки у 1886-1912 рр. Він вперше описав явище ектотрофної мікоризи, що було важливим для з'ясування особливостей живлення рослин. Пізніше було встановлено, що за допомогою ектотрофної мікоризи вищі рослини отримують необхідну для них вологу та комплекс мінеральних елементів. Його праці з експериментальної морфології рослин, зокрема формоутворюючої дії факторів зовнішнього середовища, мали в подальшому певне значення для фізіології розвитку рослин.

Весною 1886 р. співробітник кафедри ботаніки В.Ф. Хмелевський провів цикл досліджень з проблеми поглинання води надземними частинами рослин. Він виявив, що вода не проникає через продиhi і показав, що кутикула нижнього боку листків пропускає за однаковий час більше води, ніж кутикула верхнього боку. Причину різного поглинання води нижнім та верхнім боком листків він вбачав не у різному розташуванні продиhiв, а у різній щільності кутикули абаксіального та адаксіального боків листка [19].

З появою на кафедрі професора Владислава Адольфовича Ротерта (1863-1916) було розгорнуто широкомасштабні дослідження з біофізичної фізіології рослин. Завдання цієї галузі фітофізіології передбачали вивчення фізіології рослинної клітини, росту і рухів рослин. В 1902-1908 рр. В.А. Ротерт створив і керував ботанічною лабораторією з чудовим обладнанням для занять з анатомії і фізіології рослин, яка не поступалася за оснащенням провідним світовим університетським лабораторіям [9]. В.А. Ротерт вивчав будову пластид, довів наявність хромопластів у вегетативних органах, встановив існування “проміжних пластид” [14]. В Одесі В.А. Ротерт закінчив і літературно оформив роботу про явище подразливості у нижчих рослинних організмів. Він охарактеризував подразливість як загальну і основну властивість живої матерії, як “процеси звільнення, які відбуваються у живій протоплазмі” [17, 10]. Вчений вважав, що реакції подразливості відбуваються за рахунок запасів енергії, які має рослина. Для всебічного пізнання явища подразливості у рослин природодослідник провів порівняльно-фізіологічне дослідження впливу ефіру і хлороформу на подразливість мікроорганізмів. Він ставив перед собою подвійну мету: з одного боку, вивчити фізіологічну дію наркотичних речовин, а з другого – отримати нові дані з проблеми подразливості. Як зазначає сам автор: “В мене давно був намір заповнити цю прогалину, вивчаючи дію наркотиків на рослини, і перш за все на подразливість їх” [17, 19]. В.А. Ротерт показав, що більшість досліджуваних організмів (бактерії, безбарвні та зелені джгутикові, зооспори грибів) анестезуються ефіром та хлороформом і втрачають нормальну чутливість до різних подразнювачів (світло, хімічні

речовини, кисень). В.А. Ротерт представив нові докази існування подразливості у рослин і довів, що “чуттєвість в усьому живому світі єдина, що здатність відчуття в усіх організмів має своє матеріальне підґрунтя у принципово тотожних властивостях протоплазми” [17, 29].

В одеський період В.А. Ротерт проявив себе не тільки як досвідчений експериментатор-універсал, але і як вчений, який володіє даром критичного аналізу і узагальнення сучасної йому наукової літератури. У 1903 р. було опубліковано його статтю оглядово-критичного характеру “Отношение растительных организмов к кислороду” [18], в якій автор проаналізував фактичний матеріал в історичному контексті. Він зазначав, що завдяки різноманітності фізіологічних властивостей живих організмів органічний світ виявляється пристосованим до різноманітних зовнішніх умов життя, які існують на земній кулі. Обговорення даних про значення кисню для рослинних організмів проведено в еволюційному аспекті і підпорядковано загальнобіологічній ідеї про єдність органічного світу.

В Одесі біля В.А. Ротерта згуртувалась група молодих вчених, які цікавилися різними аспектами рухів і подразливості рослин (Г.А. Боровіков, Ф.М. Породко та ін.). Федір Михайлович Породко за допомогою розробленої оригінальної методики досліджував характер руху рослин у відповідь на дифузійний вплив різноманітних хімічних речовин. Цикл експериментів підтвердив відомий факт, що корені реагують вигинами на дію розчинів хімічних речовин. Характер цих вигинів, їх форма, розміри, напрямок безпосередньо залежали від концентрації розчину. Вчений встановив роль окремих частин кореня (верхівки та зони росту) у хемотропічному вигині. У подальших дослідженнях Ф.М. Породко використав оригінальний метод, який дозволив чітко локалізувати ділянку подразнення кореня, і з'ясував такі факти: при низьких концентраціях виникають позитивні, а при високих – негативні хемотропічні реакції; неелектроліти не викликають у коренів хемотропічного подразнення; ця здатність властива лише електролітам. Експериментальним шляхом вчений встановив, що причиною виникнення вигину при дії будь-якого подразника є різна інтенсивність росту протилежних боків органа рослини; вплив будь-якої солі на рух кореня залежить від різниці у дії катіонів і аніонів цієї сполуки. Ф.М. Породко прийшов до висновку, що основу хемотропічної дії складає зміна ступеня гідратації біоколоїдів протоплазми під впливом електролітів, які надходять до неї, внаслідок чого спостерігається позитивний (викликають аніони) або негативний (зумовлений катіонами) вигин кореня [13].

Праці Георгія Андрійовича Боровікова були одним із перших досліджень зв'язків між процесом росту і фізико-хімічним станом протоплазми клітин. Метою роботи вченого було з'ясування природи короткочасного впливу розчинів солей, кислот і лугів на швидкість росту гіпокотилів. Він встановив, що всі кислоти, до певної концентрації їх, стимулюють ріст проростка. При підвищенні концентрації кислоти інтенсивність росту різко знижується, ростові процеси пригнічуються і проростки гинуть. При додаванні до розчину кислоти нейтральної солі, спостерігається затримка росту гіпокотилів, яка посилюється з підвищенням концентрації солі. Вивчаючи залежність росту рослин від

набрякання протоплазми (гідратаційного потенціалу її) Г.А. Боровіков встановив, що ряд солеутворюючих речовин підсилює ступінь набрякання плазми, впливаючи тим самим і на ріст рослин. З'ясувалось, що не величина осмотичного тиску і швидкість розтягнення клітинної оболонки визначають інтенсивність росту рослинної клітини, як тоді вважали, а ступінь гідратації і дегідратації біоколоїдів протоплазми [1]. Ця точка зору на сутність процесу росту рослинної клітини була підтверджена іншими вченими.

До розробки проблем біофізичної фітофізіології підключився відомий вчений Олександр Гнатович Набоких (1874-1920), який у 1905 р. очолив кафедру агрономії. Він зібрав багатий фактичний матеріал про вплив води, кисню, солеподібних речовин на ріст рослин. Ці дослідження поглиблювали головну тему його робіт – проблему анаеробіозу. Учений одержав із вичавків гіпокотилів соняшника фізіологічно активні речовини і висунув гіпотезу, що в звичайних умовах у процесах обміну рослинної клітини утворюють особливі речовини [10]. Цей природодослідник одним із перших серед українських фітофізіологів займався дослідженням проблеми хімічних стимуляторів росту. Його роботи створили підґрунтя для подальших досліджень фітогормонів.

Інший талановитий одеський фітофізіолог Михайло Данилович Вахтель на підставі власних дослідів за допомогою оригінальних пружинних терезів на значному експериментальному матеріалі встановив, що коли корінь спрямовується донизу, то він активно тисне на пластинку пружинних терезів. Сила активного тиску досягала 4-х грамів, а засобом його прояву слугував тургор кореневих клітин. Він прийшов до висновку про зв'язок між геотропічним впливом і процесом росту кореня, зокрема з процесом новоутворень в коренях, з процесом поділу клітин, причому зі стадією розтягнення, до якої переходять нові елементи, які утворилися у положенні геотропічної нерівноваги, даючи цим елементам розростатися у набутих ними напрямках і формі. Таким чином, на думку М.Д. Вахтеля геотропічний вигин кореня – явище активного характеру, яке проявляється через тургор кореневих волосків [6]. Подальші дослідження вченого були присвячені підтвердженню локалізації геотропічної чутливості у кінчику кореня.

Отже, у Новоросійському університеті в кінці XIX - на початку XX ст. під керівництвом В.А. Ротерта утворився колектив ботаніків-фізіологів (Г.А. Боровіков, Ф.М. Порошко та ін.), які активно досліджували специфічні особливості росту і рухів рослин, явища подразливості у нижчих організмів. Роботи одеської школи фізіологів рослин були підґрунтям для формування і подальшого розвитку вчення про фітогормони.

В зазначений період українські вчені виконали цикл робіт з біохімічного напрямку фізіології рослин, присвячених вивченню ферментативного перетворення поживних речовин під час проростання і дозрівання насіння. Певний внесок у з'ясування особливостей перетворення білкових речовин у вищих рослин і пліснявих грибів зробив Володимир Степанович Буткевич (1872-1942), який працював у Новоросійському університеті у 1903-1904 рр. Первинне розкладання білкових речовин в рослинах він охарактеризував як

процес, який відтворюється протеолітичним ферментом і призводить до утворення звичайних для гідролітичного розщеплення продуктів [2].

Пізніше Микола Іларіонович Васильєв (1875-1930) під час роботи в Одесі показав, що при дозріванні насіння білки можуть утворюватися як на світлі, так і в темряві. Білкові речовини листків пересуваються спочатку у стулки, а потім у насіння бобових рослин. Основним місцем синтезу білкових речовин є листки: вони постачають насінню рухливі форми азотистих речовин, які через амід аспарагінової кислоти знов синтезуються у білкові речовини і в такому вигляді відкладаються у запас [5]. М.І. Васильєв вважав, що дозрівання насіння – це процес, зворотній його проростанню.

В період 1914-1919 рр. кафедру ботаніки очолював видатний вчений Бронислав Брониславович Гринецький (1875-1963), основні роботи якого присвячені в галузі фітофізіології геотропізму коренів, анатомії рослин – будові продихів. Вчений дійшов висновку, що реотропізм (рух коренів назустріч току води) обумовлений хемотропізмом і, ймовірно, є однією з його форм [8]. Він розділив усі тропізми на дві групи: перша - рео-, хемо-, аеро- і термотропізми (чутливими є верхівка і зона росту кореня); друга – гео-, фото-, гальвано-, гідро- і травмотропізми (чутлива тільки верхівка кореня).

У 1863 р. університетським статутом було запропоновано створення самостійних кафедр фізіології рослин та відокремлення їх від існуючих раніше кафедр ботаніки. Однак у Новоросійському університеті окрему кафедру анатомії і фізіології рослин було організовано лише у 1916 році [9].

Таким чином, вчені Новоросійського університету в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. внесли певний вклад у розвиток досліджень різних аспектів життєдіяльності рослин (фотосинтезу, дихання, росту і рухів, фізіології насіння тощо). В цьому навчальному закладі відбулося реальне становлення фітофізіології, було започатковано наукову школу професором В.А. Ротертом з фізичної фізіології рослин, що стало вагомим внеском в розвиток, як вітчизняної, так і світової науки.

Література

1. Боровиков Г.А. Действие солеобразных веществ на скорость роста растительного организма // Зап. Новорос. о-ва естествоисп. – 1916. – Т. 41. – С. 150-194.
2. Буткевич В.С. Избранные труды: В 2 т. – М.: Наука, 1957-1958. – Т. 1. – 632 с.
3. Вальц Я.Я. Какие элементы относятся к числу необходимых составных частей пищи растений // Зап. о-ва сельск. х-ва Южн. России. – 1873. – № 2, отд. 4. – С.13-23.
4. Вальц Я.Я. О влиянии света на некоторые процессы растительной жизни // Зап. имп. Новорос. ун-та. – 1876. – Т. 18. – С. 1-28.
5. Васильев Н.И. Образование белковых веществ в созревающих семенах // Изв. Киев. политехн. ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 367-493.
6. Вахтель М.Д. К вопросу о геотропизме корней // Зап. Новорос. о-ва естествоисп. – 1899. – Т. 23, вып. 1. – С. 54-109.
7. Волков А.Н. К вопросу об ассимиляции // Зап. имп. Новорос. ун-та. – 1875. – Т. 17. – С. 1-58.
8. Гринецкий Б. Исследования над реотропизмом корней // Труды о-ва естествоисп. при Юрьевском ун-те. – 1908. – Т. 19. – С. 3-140.
9. Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965) / Відп. ред О.І. Юрженко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.
10. Набоких А.И. К вопросу о раздражителях роста. Экспериментальные этюды. – Одесса, 1908. – 190 с.

11. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю.В. Павленко, С.П. Руда, С.А. Хорошаєва, Ю.О. Храмов. – К.: Видавничий дім “Академперіодика”, 2001. – 420 с.

12. Породко Ф.М. Окислительные энзимы в растениях // Варш. унив. изв. – 1905. – № 2. – С. 49-80.

13. Породко Ф.М. Хемотропизм корней: В 2-х ч. // Зап. Новорос. о-ва естествоисп. – 1910. – Т. 35. – С. 1-229; 1916. – Т. 41. – С. 1-190.

14. Развитие биологии на Украине: В 3-х т. / Гл. редкол.: Сытник К.М. (гл. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1984-1986. – Т. 1. С древнейших времен до великой Октябрьской социалистической революции / Редкол.: Новиков Б.Г. (отв. ред.) и др. – 1984. – 416 с.

15. Ришави Л.А. К вопросу о дыхании растений // Зап. Новорос. о-ва естествоисп. – 1877. – Т. 5., вып. 1. – С. 1-50.

16. Ришави Л.А. К вопросу о так называемом гальванотропизме. – Одесса, 1885. – 45 с.

17. Ротерт В.А. Действие эфира и хлороформа на раздражимость микроорганизмов // Зап. Новорос. о-ва естествоисп. – 1903. – Т. 25, вып. 1. – С. 17-42.

18. Ротерт В.А. Отношение растительных организмов к кислороду // Вестник и библиотека самообразования. – 1903. – №6. – С. 247-262.

19. Хмелевский В.Ф. К вопросу о всасывании воды надземными частями растений // Зап. Новорос. о-ва естествоисп. – 1886. – Т. 13, вып. 1. – С. 92-137.

20. Wolkoff A. Beiträge zur Lehre über die Atmung der Pflanzen // Lanwirth. Jahrbücher. – 1874. – Bd. 3. – Hf. 4. – S. 21-56.

Христовая Т.Е. Зарождение фитофизиологических исследований в Новороссийском университете.

На основе научно-исторического анализа охарактеризован вклад ученых Новороссийского университета в конце XIX – начале XX века в развитие отечественной физиологии растений.

Ключевые слова: историко-научный анализ, Новороссийский университет, физиология растений, персоналии.

Khrystova T.E. The phytophysiological researches origin at Novorossiysk university.

On the basis of scientific-historical analysis the it is described the contribution of Novorossiysk university scientists at the end of XIX – beginning of XX centuries to development of domestic plant physiology.

Key words: historical-scientific analysis, Novorossiysk University, plant physiology, personalities.

УДК 930+94

Чумак О.В.

ЗМІНИ У ЖИТЛОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ І ПОБУТОВИХ УМОВАХ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 20-х років ХХ ст. У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО БУТТЯ

У статті визначаються основні характеристики змін у житловому забезпеченні і побутових умовах життя городян Радянської України в 20-х роках ХХ ст. в контексті повсякденного буття.

Ключові слова: житлове забезпечення, побутові умови, городяни, повсякденне буття.

Сучасний стан розвитку Української держави, досягнення, які було отримано за вісімнадцять років незалежності на жаль неможливо розглядати і без тих кризових моментів, які склалися у суспільстві на сьогодні. Серед таких моментів, як уявляється, є і штучне нагнітання різниці між Східною і Західною Україною, різну ментальність мешканців цих регіонів, відсутність загальнонаціональної ідеї. Вивчення історії повсякденного життя людей, як альтернативи соціально-політичної історії, може стати саме тим інструментом,

за допомогою якого сучасні українці повернуться до свого коріння, до вивчення минулого з позицій пересічного громадянина. Дослідження історії конкретної людини, її буття, зміни її світогляду – саме з таких позицій можна краще зрозуміти вітчизняну історію.

Актуальність проблеми зумовлена також і тим, що в історії України є чимало сторінок, що мають не тільки пізнавальне, але й науково-практичне значення і для науки і сучасного суспільно-політичного життя. На наш погляд важливими в історії України були події і процеси 20-х років ХХ століття, що зумовили становлення якісно нового рівня національної культури у широкому розумінні цього терміну. Зокрема, проводилися українізаційні процеси, поглиблювалася національна свідомість, зростала національна освіта та культура, формувалася національна свідомість населення. Радянський варіант модернізації суспільства, породжений соціальними пореволюційними змінами 20-х років ХХ ст., був пов'язаний насамперед із бажанням за будь-яку ціну довести, що радянська система може стати найдосконалішою і найкращою. Нова економічна політика, що є невід'ємною частиною 20-х років, була загалом успішною у своїй безпосередній меті – відродити господарство країни, зруйноване світовою війною, революцією та громадською війною. Однак не було досягнуто політичної мети – відновлення громадянського миру після класової війни.

Отже, розгляд зазначених питань крізь призму дослідження долі звичайних людей, основ їх повсякденного буття є особливо важливим аспектом для сьогодення України, коли знову постала проблема згуртування єдиного українського народу для вироблення і реалізації напрямків політичного, економічного, соціального і культурного розвитку держави, що й обумовлює актуальність теми.

Вітчизняні історики, вивчаючи проблеми повсякденної історії Радянської України 20-х років ХХ ст. приділяють увагу різним аспектам повсякденного життя населення, і городян зокрема, – проблемам виховання, матеріального забезпечення, побуту, девіантної поведінки городян тощо. Історії повсякденності міст Радянської України 20-х – 30-х років ХХ ст. присвячена ціла низка публікацій Мирослава Борисенка у науковому виданні «Пам'ять століть» [1]. У поданих роботах автор зазначає, щоб уникнути описовості та мозаїчності в дослідженні буденності, необхідно більше уваги приділити середовищу існування людини, яке формує головні стереотипи поведінки стилю її життя.

Розвивається такий новий напрямок соціально-історичних досліджень, як історична урбаністика. Деякі молоді автори зосереджуються на соціально-демографічних проблемах тогочасного міста [2], інші, застосовуючи структурний метод, виділяють комплекс проблем: житлові умови городян, комунальне господарство, навіть соціально-психологічний портрет городян та окремих верств.

У 1999 р. російська вчена Н.Лебіна видала окрему книгу «Повсякденне життя радянського міста: Норми і аномалії. 1920-1930 роки» [3]. Отже, можна

констатувати, що проблематика повсякдення дедалі набуває не тільки популярності, а й наукової самостійності.

Необхідно зазначити, що незважаючи на наявність різноманітних праць з різних аспектів повсякденної історії 20-х років ХХ ст., проблема поступово привертає увагу все більшої кількості вчених. Загалом можна констатувати, що багато питань зазначеного напрямку досліджень ще не вивчено чи проаналізовано частково.

Метою статті є визначення основних характеристик буття населення та виявлення змін, які відбулися у житловому забезпеченні і побутових умовах життя городян України у 20-і роки ХХ ст.

Житлові умови є невід'ємним показником рівня життя населення. При цьому слід враховувати становище міського населення в ракурсі задоволення його належним комунальним господарством. Адже житлова криза в досліджуваній період потребувала нагального вирішення. Наприклад, 40 % робітників Донецького краю у досліджуваній період жили у землянках, а 25 % у необладнаних казармах, з трьома-чотирма рядами нар. Значна кількість робітників проживала у сільській місцевості, на відстані десятків кілометрів від місця роботи [4; 5]. Як зазначає історик О.П. Реєнт і після революції 1917 р. тисячі шахтарів Донецького басейну тулилися у непридатних для життя бараках та землянках. Житлова криза тут загострилася ще й тому, що у 1920 р. з різних кінців країни Донбас поповнили понад 60 тис. робітників та членів їх сімей. У деяких містах, наприклад у Слов'янську, житло і квартири робітників були «нижче будь-якої критики» [6; 7]. То ж, у зв'язку зі складним становищем у даній сфері, вирішення житлової проблеми носило особливий характер.

Загалом питання житлової площі в містах Радянської України вирішувалося наступним чином. Головним інструментом більшовицької внутрішньої політики в роки «воєнного комунізму» були реквізиції – майна, коштовностей, хліба тощо. Забезпечення громадян житлом також базувалося на гаслі «експропріуйте експропріаторів». В умовах, коли влада змінювалася повсякчас, реквізиції житла носили тимчасовий та безсистемний характер. Часто громадяни самі займали помешкання представників заможних верств, котрі втікали від революції, хоча у випадку, коли поверталися старі власники, їм доводилося спішно таке житло залишати.

Цікаво, що навіть радянські фахівці із житлового законодавства визнавали, що практика «квартирного переділу» насправді суперечила головним соціальним завданням [8]. Для більшовиків справа переселення робітників у «буржуазні» квартири та поступова ліквідація квартирної плати (була остаточно ліквідована з 1 січня 1921 р.) мала вирішити політичні завдання, а не соціально-економічні. Адже гасло «хороші квартири для всіх» було чи не найбільш дієвим та привабливим для широких верств міського населення, серед яких більшовики могли отримати найбільшу підтримку. Про те, що переселення робітників у колишні квартири експлуататорів мало значення швидше естетичне та політичне, говорить і те, що В. Ленін у квітні 1921 р., вітаючи новостворену в Баварії соціалістичну республіку, запитував, чи вже

проведено ущільнення буржуазії Мюнхена, щоб звільнити житлову площу для робітників [9].

Однак в Україні реквізиції житла, ущільнення й виселення колишніх господарів відбувалося дещо інакше, ніж у Москві. Справа в тому, що в Україні декрету про націоналізацію усіх помешкань, аналогічному тому, що було видано в РРФСР влітку 1918 р., не було. Але влітку 1919 р. з'явилася спеціальна інструкція про облік, реквізицію та розподіл житлових приміщень. Згідно з цим положенням уся житлова площа підлягала обліку через спеціальні житлові комісії та інспекції, що діяли при міськкомунгоспах. Міські органи влади визначали так звані норми ущільнення. Це означало, що у кожному місті, залежно від специфіки житлового фонду, запроваджувалися мінімальні норми на площу кімнати та кубічного вмісту повітря. Усе, що було понад цієї норми, називалося лишками й підлягало реквізиції або ущільненню.

За дослідженнями Мирослава Борисенка, перші переселення робітників та соціально близьких до більшовицького режиму верств носили епізодичний характер. Уперше у Харкові в 1919 р. було створено спеціальну комісію при житлово-комунальному відділі міськкомунгоспу, що займалася переселенням робітників у комфортабельні квартири. Цікаво, що робітників переселяли в центр, де були зосереджені багатоквартирні будинки, однак це відірвало їх від підприємств, а в умовах кризи громадського транспорту відстані у кілька кілометрів створювали серйозні труднощі для пересування. Згідно з положенням про переселення, якщо немає можливості надати робітникам житло у центральній частині міста, то комісія добирала у своєму районі підходящі будинки й визначала, яку кількість може переселити в ці будинки. Для цього комісія могла провести ущільнення, а то й навіть виселити громадян із будинків [10].

У Харкові на початок 1920 р. понад 200 будинків було закріплено за профспілками, із загальним метражем у 293 022 квадратних метра, на яких мешкали 40 188 чоловік. Профспілкові домоуправління одразу ж поставили собі за завдання: «виселення нетрудового елемента, який займав майже 30 % усієї житлової площі в будинках-комунах. Звільнену житлову площу було заселено членами профспілок, причому на 60 % робітниками. Понад 1000 робітничих родин перевели з темних, вогких підвалів у світлі кімнати будинків нагірного району» [11].

Потрібно сказати, що насправді не всі робітники бажали вселятися в нове помешкання. Великі квартири дохідних будинків не були пристосовані до скупченого проживання кількох сімей. До того ж вони знаходилися у центрі міста, далеко від заводів та фабрик. Було чимало випадків, коли робітники займали менш комфортні будівлі, котрі знаходилися ближче до місця їх постійної роботи [12].

Для робітників процес переселення також супроводжувався певним психологічним дискомфортом, адже вони змінювали цілком звичне для них середовище існування, потрапляли у так звану «вороже соціальне оточення», а також стикалися з додатковими труднощами економічного характеру [13].

Лише на початку 1921 р. переселення робітників із занедбаних підвалів, та казарм почався по всій Україні. Саме з 1 січня 1921 р. було ліквідовано квартирну плату й житло стало невід'ємним соціальним благом, що надавалося трудящим за працю цілком безкоштовно. Однак тут мова може йти лише про великі міста — Одесу, Київ, Харків, Катеринослав, що мали достатньо житлового фонду. Варто пам'ятати, що в 1920-х роках більша половина міського населення проживала у невеличких містах (по 30-40 тисяч осіб). Тому в таких містах соціальна структура міста по суті не змінювалася. Наприклад, у звіті Зінківського відділу комунального господарства прямо зазначалося, що у зв'язку з відсутністю буржуазії й пролетаріату переселення не застосовувалося. Ущільнення було організовано з розрахунку 2,5 куб. сажні на душу, що викликане житловою кризою [14]. Аналогічна ситуація склалася у потужному до війни торговельному центрі Ромни Полтавської губернії, із таки достатнім прошарком так званого нетрудового елемента. Проте житловий фонд зовсім не підходив для проведення покімнатного заселення квартир. Оскільки у місті не існувало квартир на 6-12 кімнат, точніше існувала, але лише одна, що, звичайно ж, не давало жодного шансу на проведення подальшої реквізиції житлової площі та створення комуналок [15].

Із запровадженням нового житлового закону від 1 листопада 1921 р., який ліквідував практику безкоштовного надання помешкання та заборонив самовільні його реквізиції та виселення мешканців на вулицю, робітники начебто отримали юридичні підстави для переселення у кращі квартири. За законом ті верстви, що мали менше санітарного мінімуму набували право на більшу житлову площу. Більше того, для впровадження класового принципу під час реалізації цього закону створювалися спеціальні комісії з представників житлового відділу комунгоспу, керівництва міста, профспілок і робітничого контролю, які мали завдання: «здійснювати загальний догляд за тим, щоб при проведенні житлового декрету в життя інтереси робітничого класу були забезпечені в першу чергу із максимальними можливостями» [16].

Незважаючи на підтримку з боку держави, переселення робітників у кращі квартири загальмувалося.

Нова житлова політика призвела до того, що в умовах НЕПу скрізь відбувалося переселення робітників у гірші приміщення, а приватних підприємців у кращі, що було викликане економічною складовою НЕПу [17]. Таким чином, у містах розгорнулася своєрідна реконкіста — коли робітники та міська біднота поступово «видавлювалися» із кращих будинків, що були обладнані комунальними вигодами та знаходилися у центрі.

На початку 1920-х років якщо ще була ілюзія на ущільнення «тих, хто живе на широку ногу», в межах мінімальної норми, то у 1925 р. стало очевидним, що ці заходи позитивних результатів не дадуть [18].

У містах, де існувало вже сформоване соціокультурне середовище зі своїм специфічним поділом, реквізиції перших років радянської влади не відігравали особливого значення. Так, у своїй доповіді голова київського окружкому КП(б)У Постишев відзначав, що за період з 1921 р. по 1 липня 1925 р. було переселено 16 808 родин (55 400 осіб), з них приблизно 50 % – робітники [19].

Але інше джерело, досить авторитетне академічне видання з історії Києва стверджує, що за цей період було переселено лише 25 тисяч киян [20]. Таким чином, внутрішня міграція навряд чи відіграла велику роль у створенні болючого «житлового питання». Різке скорочення житлової норми на одну особу у центральних районах Києва, а вона скоротилася більше як на 1,4 метра, пояснюється насамперед загальним занепадом та руйнуванням житлового фонду.

В умовах, коли квартири не мали своїх господарів, годі було очікувати від мешканців дбайливого ставлення до помешкання. Ненормальна експлуатація житлового фонду в перші роки після революції призвела до додаткових втрат у розмірі 15-20 % житлового фонду, що означало поширення так званої наднормальної амортизації житлового фонду [21].

На початок НЕПу усі квартири, котрі можна було ущільнювати, підселяти нових мешканців без перебудови приміщення, уже були зайняті. Але багато мешканців мали кімнати, що були набагато більшими за норму (13,5 кв. м на особу). В умовах постійного зростання міського населення та погіршення умов проживання на теренах комунальних квартир розгорнулася справжня війна за кожен квадратний метр житла.

У цій боротьбі робітники, як це не дивно, опинилися у програшному становищі. Адже за законом про квартирну плату вони мали сплачувати у кілька разів менше за представників «нетрудових категорій». Тому жоден квартиронаймач не бажав здавати помешкання робітникам чи дрібним радянським службовцям.

Потрібно відмітити, що, незважаючи на політичну стабільність в роки НЕПу, більшовики поступово втрачали підтримку серед своїх колишніх гарячих прихильників, адже житлова криза вирішена не була, а реальна заробітна плата так і не вийшла на довоєнний рівень. Робітники часто відкрито висловлювали своє незадоволення житловою політикою більшовиків. На президії Київської міськради один із професійних робітників відверто заявив, що житлове законодавство в УСРР захищає не робітників, а тільки «буржуазію» [22].

Для того щоб вирішити проблему, влада намагалася прилучити робітництво до участі у житлобудівельній кооперації. Але, як не дивно, робітники не поспішали вступати до кооперативу. Виявилось, що це гальмувалося насамперед низькою квартирною платою, що для більшовиків була величина не економічна, а скоріше політична.

Тому більшість робітників розраховували отримати безкоштовне житло (квартплата становила іноді 6 % від заробітку робітника), оскільки формально саме вони мали найбільше шансів вирішити своє «квартирне питання» за рахунок реквізиції та ущільнення.

Незважаючи на те що умови для пайовиків були надзвичайно привабливі — кредити до 50 років, відпуск дефіцитних матеріалів тощо, кооперативним рухом в 1926 р. було охоплено лише 3-5 % робітництва, в той час як за своїми доходами вступити до кооперативу й сплатити пай та вступний внесок могла майже третина робітників.

Пільговими правами на кооперативне будівництво здебільшого користувалися радянські службовці. Лікарі, працівники мистецтв, банківських установ об'єднувалися у кооперативи й будували переважно у центральних частинах міста комфортабельні будинки із високим рівнем комунально-технічного забезпечення. Склад таких будинків переважно був однорідний. Так, у Харкові при обстеженні новозбудованих помешкань виявилось, що у кооперативному будинку по вулиці Технологічній, мешкало 109 службовців, які займали 90 кімнат, робітників майже не було, в іншому кооперативі «Червоний банківець» також робітники не проживали [23].

Незважаючи на певні успіхи в житлокооперації, житлово-побутові умови робітників щороку погіршувалися. Цікаво, що ще в 1927 р. влада цілком лояльно ставилася до приватного капіталу в сфері житлового будівництва й намагалася усіляко його заохотити. Але, як тільки загальнополітичний курс в країні змінився, змінилося й ставлення до мешканців комунальних квартир. Тому в 1928 р. радянський уряд видав указ, за яким усім «соціально чужим» верствам заборонялося проживати у муніципальних будинках. Усі, хто мав щорічний дохід понад 3000 крб., мали бути виселені з цих будинків до жовтня 1929 р. Згідно зі звітами із різних міст у 1929 р. виселення «нетрудового елемента» завершилося [24].

Ще в 1930 р. продовжувалося виселення нетрудових категорій, але це було лише «вичавлювання крапель житлової площі». Метраж житлової площі, що її займали так звані нетрудові елементи, на межі 1920-1930-х років зменшився у кілька разів і становив: у 1929 р. — 0,7 % від усієї площі, 1930 р. — 0,6 %, 1931 р. — 0,18 % (11,4 тисячі квадратних метрів) [25]. Так, по житлоорендній кооперації внаслідок виселення та ущільнення «соціально чужих елементів» вдалося отримати по Україні лише 27,7 тисяч квадратних метрів.

Звичайно, виправити становище від виселення так званих соціально чужих, міські житлові відділи не могли, адже згідно з переписом 1926 р. їхня частка у складі міського населення складала лише 1,3 %, та й ті посідали скромне п'яте місце за рівнем забезпечення житлом, значно поступаючись висококваліфікованим спеціалістам та радянським чиновникам [26].

У більшості випадків існував міф про великі квартири буржуазії, адже насправді великі квартири у кінці 1920-х уже давно були комуналками. До того ж виселення соціально чужих громадян збіглося із запровадженням нового закону про квартирну плату, за яким начебто мали довести її рівень до рентабельності. Після обстеження будинків у Києві, Одесі, Кривому Розі та інших містах виявилось, що попри підвищення плати за помешкання, оскільки з комуналок щезли «непмани», які оплачували житло за високими ставками, реальний дохід зріс у Києві лише на 4-5 %, а в Одесі на 11 % [27]. Цікаво, що дохідність комунальних служб виросла лише у невеликих, переважно пролетарських містах, де так звана буржуазія була рідкістю й навіть у період НЕПу суттєво не впливала на економічне становище муніципального житлового господарства.

На короткий період новий «квартирний переділ» пригальмував загострення житлової кризи. Якщо протягом 1920-х років забезпечення

житловою площею громадян, особливо робітників, постійно падало, то в 1928-1929 рр. цей процес зупинився, а в наступному, 1930 р., житлова норма знову поповзла донизу, поступово скочуючись до 5 кв. метрів на особу [28].

Маховик репресій, що почав розкручуватися в кінці 20-х років, набирив неймовірних, нелюдських форм. Зрозумівши, що створити нові соціалістичні міста із бараків та землянок неможливо, більшовики вирішили будувати соціалізм в окремо узятих містах, де затівали «велике переселення народів», що мало на меті остаточно змінити обличчя міста. Наприклад, непмани у 1920-х роках заселяли переважно приватний житловий фонд міст, а з початком кампаній масових виселень вони узагалі зникли із комунальних квартир націоналізованих будинків. Паспортизація та початок планомірного винищення «колишніх людей» примусили частину міського населення тікати із великих міст, переходячи у провінцію. Масові чистки не тільки винищували окремих громадян, а зачіпали цілі родини. Ненависть до «дворянських гнізд» яскраво розкрив лист П.Постишева до керівника українського НКВС: «Треба обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир... Повторюю: треба якомога швидше вислати родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив в одних кублах» [29].

Однорідне соціальне середовище тогочасних міст порушували лише новозбудовані, переважно поблизу центральних районів, комфортабельні будинки, іноді й квартали для радянської еліти. Спочатку це були будинки для радянських спеціалістів, в яких мешкали представники нової радянської інтелігенції та партійної номенклатури. А з початку 1930-х років, після переїзду державних установ до Києва, розгорнулося будівництво у центральних районах міста житла для радянської та партійної еліти. Концентрична модель соціального розселення українських міст тільки відображала соціальні процеси, що відбувалися в радянському суспільстві в 20-х роках ХХ ст. А масове житлове будівництво для незаможних пролетарських верств проводили переважно великі підприємства для своїх робітників. Це було дійсно недороге, стандартне житло з мінімальним облаштуванням та відсутністю інфраструктури. В промислових центрах України відбувалася деформація соціокультурного середовища, починалася епоха розквіту «барачної» ерзацкультури [30].

З початку доби «воєнного комунізму» виселення буржуазії та процес переселення робітників у кращі квартири для більшовиків став важливою складовою внутрішньої політики, що мала насправді відображати у дії переваги і досягнення диктатури пролетаріату. Як виявилось, жодних практичних завдань щодо поліпшення стану житлового господарства, зменшення щільності заселення «квартирний переділ» не виконав, навпаки, призвів лише до ще більшого занепаду житла.

Із запровадженням НЕПу зникли й передумови для подальших реквізицій, а ситуація із житлом для робітників погіршувалася. Головною причиною неспроможності більшовиків вийти із житлової кризи стало співіснування економічних методів стимулювання робітників та збереження рецидивів «воєнного комунізму» — низька квартирна плата та віра робітників у те, що

держава їх не залишить без житла. Внаслідок специфічного житлового законодавства та шаленої потреби у житлі в містах України в 1920-х роках розкол між владою та робітниками поглиблювався. Не могли виправити ситуацію ані обмеження соціальних умов для непманів, ані підтримка кооперативного будівництва [31].

Виселення «нетрудового елементу» із націоналізованих будинків мало вирішити за задумом більшовиків кілька глобальних завдань, насамперед покінчити із «дрібнобуржуазним середовищем», котре, власне, й відображало цілком об'єктивну картину міського соціуму, а також одночасно отримати додатково конче необхідну житлову площу. Але тільки шляхом фізичного винищення, залякування та адміністративних обмежень більшовикам вдалося перетворити урбаністичне середовище на «соціалістичні міста» [32].

Щодо житлових умов існування міського населення в роки перманентного штурму перших п'ятирічок керівництво країни взагалі мало звертало уваги на умови життя широких мас, тому інтерес до міста, побутової інфраструктури як середовища існування людей, почав відроджуватися лише в середині 1960-х років.

Після завершення громадянської війни у містах України спостерігався повний занепад комунального господарства. Мешканці міст, які звикли до достатньо комфортного середовища існування, опинилися безпорадними перед реаліями нового побуту. Особливо болюче люди переживали зиму 1919-20 року, що остаточно зруйнувала систему комунального забезпечення, котру з такими труднощами підтримували міські управи та думи.

Причиною повного занепаду комунального господарства стала не тільки воєнна розруха, а й експеримент більшовиків у галузі міського господарства, що проводився у 1919-1920 рр. Згідно з положенням про облік, реквізицію та розподіл житла від 6 липня 1919 р. квартирна плата нараховувалася виключно на послуги швейцара, опалення, двірника, подачу води, вивезення сміття тощо. Тоді ж було націоналізовано усі комунальні підприємства. Службовців та трудящих узагалі звільняли від необхідності сплати за послуги, що надавалися комунальними службами. Однак за стрімкої деформації соціальної структури населення тогочасних великих міст – Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси – зникли прошарки населення, які могли замовляти та оплачувати комунальні послуги. Катастрофічно не вистачало коштів для закупівлі палива [33].

З початком НЕПу надзвичайно важливим для більшості жителів українських міст стало функціонування міських комунальних служб, що забезпечували побут громадян у великих містах. Однак працювали ці служби у складних умовах і, зрозуміло, не могли забезпечити належного існування громадян.

Наприклад, для сучасного городянина водопровід у квартирі — цілком звикла річ. На початку ж ХХ століття надання води більшості мешканців здійснювалося завдяки водорозбірним будкам, де за невелику плату люди купували воду відрами. В окремих містах або кварталах зберігалася така екзотична професія, як водовоз. Будинків, котрі б мали водопровід до кухні чи ванної кімнати, було небагато.

Розглядаючи більш детально мережу водогону, треба зауважити про ще одну цікаву диспропорцію. У містах, де були зосереджені великі промислові об'єкти та спостерігалася значне скупчення пролетаріату, зберігався надзвичайно низький рівень забезпечення громадян водою. Одночасно ці міста мали значну мережу водогону, що охоплювала в середньому 50-60 % вулиць. Так, наприкінці 1920-х років у м. Сталіно (сучасний Донецьк) 50 % території міста було охоплено водогоном, але витрачали води в середньому 7 літрів на день на душу населення. У Дніпропетровську майже 90 % вулиць мали мережу водогону, але витрачали 54 літри на душу, що було майже вдвічі менше від запланованого [34]. Подібна ситуація була у Миколаєві, Кременчуці, Запоріжжі. Електричне освітлення мали менше чверті усіх помешкань [35].

Молотов, разом з місцевим начальством відвідав житла робітників. Там він зустрів дружину одного робітника, представився секретарем ЦК компартії й запитав, як їй живеться. Вона відповіла, що так собі, бо підлога була цементною і через це померла її перша дитина, а тепер захворіла друга. Молотов сказав, що це дуже погано і вже збирався іти, як жінка закричала: «Товаришу Молотов, треба настелити підлогу!». Молотов погодився, що треба, й пішов. Замість надати яку-небудь практичну допомогу Молотов трохи посварив місцеве керівництво, йому відповіли, що таких проблем як підлога – леґіон, а грошей на ремонт жител робітників немає [36; 37]

Високі тарифи за електрику, воду, каналізацію змушували громадян з низькими статками – дрібних радянських службовців, робітників відмовлятися від цих вигод. Так, у звіті Миколаївського відділу комунального господарства за 1925-1926 рр. зазначалося, що місцеві жителі часто купують воду у приватних водоносів, оскільки послуги міського водогону для них занадто дорогі [38].

Подорожчання комунальних послуг та їхня недоступність звичайно ж впливали на стиль життя та побут міських мешканців. По суті, повсякденне життя городян не еволюціонувало й носило багато елементів побуту мешканців сільської місцевості. Не приживалися вбиральні та каналізація у квартирах та багатоквартирних будинках, що почали будувати у 1920-х роках за рахунок розвитку робітничої та житлової кооперації. Як свідчать фахівці харківського водного господарства, дрібні домоволодіння, що приєднувалися до каналізації, обмежувалися дворовою вбиральною загального користування, не встановлюючи вбиралень та ванн у квартирах, що значно зменшувало витрати води в цих будинках [39].

В подальшому комунальне господарство так і не змогло здійснити ні великого, ні якісного прориву у своїй сфері.

Зрушення в комунальному господарстві України мали б відбутися з початком індустріалізації, оскільки саме реконструкція побуту оголошувалася одним з головних завдань культурної революції. Перший п'ятирічний план мав на меті створити передумови для звільнення жінок від малоефективного хатнього господарства, що дало б нові робочі руки для промисловості. Здійснити такий глобальний проект можна було б через механізацію та усупільнення хатнього господарства, колективного виховання дітей, зрівняння жінок у правах з чоловіками [40].

Вже із середини 1920-х років ситуація кардинально міняється. Після перенесення столиці до Києва було розроблено план реконструкції міста, що передбачав збільшення капіталовкладень у першу чергу саме у розвиток комунального господарства та благоустрою міста. В 1925-1929 рр. в міське господарство було вкладено 234 млн. руб., приблизно 45 млн. щорічно.

Параліч міського господарства через відсутність фінансування та перекачування коштів у промисловість збігся із різким стрибком приросту населення. На будівництва промислових гігантів через «вербовку» набирали голодуючих селян, котрі тільки таким шляхом могли врятуватися від голоду та репресій. Ці нові надзвичайно невибагливі городяни жили в жахливих умовах, у переповнених гуртожитках, де в одному приміщенні було до 100 ліжок, без води, з пічним опаленням, з непрацюючими лазнями тощо.

Унаслідок провалу перших п'ятирічних планів та зміни у пріоритетному фінансуванні в другій половині 1920-х років спостерігався повний колапс міського господарства в Україні. Фахівці так описували ситуацію у Києві: «Електростанція ледве підтримує роботу тільки завдяки героїзму її старих робітників та інженерних кадрів. Струм подається тільки водопроводові та найвідповідальнішим установам міста. Вода подається з великими перебоями й не доходить до високих частин міста, а в низьких частинах до верхніх поверхів багатоповерхових будинків» [41].

Застаріле обладнання та перенаселення міст не тільки призводило до погіршення умов життя городян, а й становило реальну небезпеку для людей. Так, у Дніпропетровську в 1929 р. виникла епідемія тифу через недосконалу систему очистки води, котра працювала з перевантаженням. Врятувати ситуацію міг лише спеціальний закордонний фільтр, коштів на який, звичайно ж не було.

Літні місяці, коли споживання води виростало, ознаменовувалися дефіцитом технічної та питної води. Особливо гостро цю проблему переживали громадяни із необлаштованих житлових масивів. Якщо зауважити, що значна частина міського населення проживала у комуналках, де користування сантехнічними приміщеннями чітко регламентувалося, то в такі періоди нестачі води боротьба навколо усупільненого простору тільки посилювалася. Навіть важко уявити, яких зусиль коштувало взяти на переповнених кухнях зайвий літр води, або в умовах перенаселення квартири відро технічної води у ванній кімнаті.

Житлове забезпечення та побутові умови студентів, як ще одних представників українського радянського міста, мали дуже низький рівень. Із початку утворення університетів останні проживали в казармах. Разом із розширенням свободи у вищих навчальних закладах все більше вони переселялися на приватні квартири. Надзвичайна обмеженість у матеріальних коштах призводила до того, що студенти, проживаючи в тісних умовах, траплялося, по двоє ночували у шафі або в фанерній будці з-під вапна [42]. Проте поступово як адміністрація, так і міська влада та благодійники допомагали вирішувати останнім житлову проблему, будуючи для них гуртожитки. Проте все ж переважна більшість студентів була змушена знімати житло у приватному секторі.

Найнижча зареєстрована квартплата становила 3 руб., а найвища - 18 руб. на місяць. За цими даними, середня студентська квартплата становила 6 руб. 96

коп. Однак середньостатистичний студент витрачав на житло майже на 3 руб. більше від зареєстрованої середньої квартирної плати в зв'язку з тим, що знімав кімнати та кутки, які коштували дорожче. Доцільно навести й дані відносно пропорції величини квартирної плати щодо загальної кількості опитаної студентської молоді. Так, на наймання житла витрачали: до 5 руб. на місяць - 6,9 % опитаних; від 5 до 10 руб. при середній сумі 6 руб. 77 коп. - три чверті опитаних; від 10 до 15 руб. - 8 %; від 15 до 20 руб. - 1 % тих, хто відповів на анкету [43].

Ще цікавими є дані, наведені Д.Александровим. Автор справедливо відзначав, що житло є першою необхідністю для будь-якої особи. Між іншим, студентські помешкання як у якісному, так і в кількісному (тіснота) аспектах були абсолютно незадовільними. Ціни на їх оренду не відповідали ні цінам на предмети та послуги першої необхідності, ні обсягам бюджетів студентів. За переконанням автора, у цьому розумінні «житлова потреба» останніх була бідою всіх великих міських центрів [44].

Надзвичайно низькою була якість житла. Більше половини студентських квартир знаходилося в дерев'яних і змішаних будинках, 55 % - у підвалах та напівпідвалах, 41 % квартир не мав каналізації, 33 % - водогону, 25 % - сонячного освітлення, 16,5 % були вогкими, 24 % - холодними, 12 % не мали вікон [45].

Більш заможні студенти, поза всяким сумнівом, мали змогу знімати дорожче житло. Наприклад, у м. Києві Саксонський готель пропонував для споживачів окремі апартаменти вартістю від 75 коп. до 3 руб. за добу з безкоштовним наданням самоварів, постільної білизни й іншими зручностями [46].

Таким чином можна зробити висновок, що стрімкий ріст міського населення у 1920-х роках, що призвів до перенаселення наявного житлового фонду, тільки ускладнив роботу сфери комунальних послуг. В містах спостерігалася «житлова криза» - і в кількісних, і в якісних показниках житлового забезпечення. Необлаштованість побуту, погані житлові умови породжували нові побутові практики, формували нехарактерний для інших країн стиль життя міського населення. Політико-ідеологічні та економічні експерименти призводили до трансформації антропогенного ландшафту та деформації усталених традицій життя українського міського населення.

Загалом на основі поєднаного масиву джерельної інформації і історіографічних досліджень щодо проблеми повсякденного буття городян Радянської України у 20-х роках можна дійти таких висновків: вивчаючи житлове забезпечення і умови побуту жителів міст обов'язково слід сказати про житлову кризу, яка виникла у промислових містах України, де зрозуміло, в декілька разів зросло населення. Комунальне співіснування городян призводило до формування навіть нового соціокультурного середовища, яке з одного боку вимагало від людей співчуття до оточення, бажання допомогти, вміння разом вести господарювання, тобто поєднувало людей, з другого боку, викликало роздратованість і напруження, адже нестача свого особистого простору завжди пригнічує і призводить до кризових психологічних моментів у розвитку як самої особистості, так і її взаєминах і стосунках з оточуючими, залишає

відбиток на ставленні до оточуючого середовища. Невирішеність надання житлової площі і, як альтернатива, комунальне буття, відсутність засобів пересування від осель розташування до місць роботи, зруйноване комунальне господарство, нестача електрифікації, низьке становище мережі водогонів ставали закономірною предтечею низьких санітарно-гігієнічних умов, і як наслідок, до виникнення у містах епідемій, напруження соціопсихологічного стану городян.

Отже, підсумовуючи основні характеристики житлового забезпечення і умов побуту міського населення у 20-х роках слід наголосити на їхньому дуже низькому становищі.

Підсумовуючи роботу слід наголосити на необхідності у подальшому більш глибокого вивчення питань з історії повсякденності, зокрема, визначення особливостей медичного обслуговування населення, надання освітніх послуг, аналіз соціопсихологічного стану міських мешканців в умовах формування радянських норм життя.

Література

1. Кокорська О. Соціальний розвиток міст Донбасу (др. пол. 20-х – 30-ті роки ХХ ст.). – Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 1995.. – С. 20.
2. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. – СПб.: Журнал «Нева» - Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999. – С.18.
3. Лебина Н.Б. – Вказ. праця.
4. Литвиненко В.Ф., Барабаш Ю.В. Развитие охраны здоров'я в Україні (1917-1920 рр. за матеріалами Донбаського регіону) // Вісник Східноукраїнського Національного університету імені В.Даля. – Луганськ, № 11(129), 2008. – С.149.
5. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1918-1937). – Донецк, 1973. – С. 50.
6. Литвиненко В.Ф., Барабаш Ю.В. Вказ. праця. – С.149.
7. Реєнт О.П. Робітники України в 1917-1920 рр. (соціально-політичні та економічні зміни): Дисертація ...доктора історичних наук: 07.00.02. – К., 1994. – С.306, 330.
8. Кобалевский В. Организация и экономика жилищного хозяйства в СССР. – М.-Л., 1940. – С. 46.
9. Кобалевский В. Вказ. праця. – С.47.
10. Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) // Пам'ять століть, № 4-5, 2007. – С.70-72.
11. Страшинський Р. Від домкомів до житлокооперації // За робітниче житло. – 1933. – № 2. – С.9-10.
12. Лебина Н.Б. Вказ.праця. – С. 117-122.
13. Герасимова Е. Советская коммунальная квартира // Социологический журнал. – 1998. - № 1/2. – С. 231.
14. Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) // Пам'ять століть, № 4-5, 2007. – С. 72.
15. Шевчук П. Жилищное дело гор. Ромен Полтавской губернии // Коммунальное дело. – 1922. - № 2. – С.15.
16. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической). – М., 1985. – С.3.
17. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки). – К., 1999. – С. 202.
18. Страшинский Р. Как приступить к организации рабочего жилищно-строительного кооператива // Жилище рабочего. – 1925. - № 11-12. – С. 6.

19. Декрети, накази та розпорядження влади // Вісті ВУЦВК. – 1921. - № 239. – 7 груд. – С.3.
20. Історія Києва у 3 т. – Т.3. Книга перша. – К.: Наукова думка, 1987. – С.218.
21. Говоренкова Т., Савин Д. Жилищно-арендна кооперація. Опыт Новой экономической политики и возможность применения его в современной России // Жилищный альманах. – 1998. – Вып. 4.- С.112.
22. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України // Пам'ять століть, № 6, 2006. – С.73.
23. Черкес Д. Канализация г. Харькова. – М.,1930. – С.4.
24. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України // Пам'ять століть, № 6, 2006. – С.68.
25. ЦДАВОВ України. – Ф. 2602. – Оп. 1. – Спр. 2320. – 42 арк.
26. Вологодцев І. Житлові умови по соціальним групам // Вісник статистики України. – 1928. - № 3. – С.94.
27. ЦДАВОВ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2379. – 36 арк.
28. Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) // Пам'ять століть, № 4-5, 2007. – С.75.
29. Вронаська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. - № 4. – С.3.
30. Кокорська О. Вказ.праця. – С.17-18.
31. Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) // Пам'ять століть, № 4-5, 2007. – С.77.
32. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки). – К., 1999. – С. 202.
33. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України // Пам'ять століть, № 6, 2006. – С.73.
34. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України // Пам'ять століть, № 6, 2006. – С.74.
35. Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 9.- С.30.
36. ЦДАВОВ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2379. – 36 арк.
37. Шевчук П. Жилищное дело гор. Ромен Полтавской губернии // Коммунальное дело. – 1922. - № 2. – С.15.
38. ЦДАВОВ України. – Ф. 2602. – Оп. 1. – Спр. 2320. – 42 арк.
39. Черкес Д. Канализация г. Харькова. – М.,1930. – С.10.
40. Підгаєцький В.В. Міста України в роки непу (варіант кліометричного підходу до аналізу соціальних структур). - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 174 с. Радянська Україна (1917-1987): Соціально-економічний довідник. / Упоряд. В.І. Сенченко та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С.98.
41. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України // Пам'ять століть, № 6, 2006. – С.73.
42. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической). – М., 1985. – С. 244.
43. Молчанов В.Б. Добробут студентів України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2008. - № 2. – С.48.
44. Александров Д. Студенческие квартиры в Киеве. – К., 1910. – С.52.
45. Александров Д. Вказ.праця. – С.55.
46. Молчанов В.Б. Добробут студентів України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2008. - № 2. – С.49.

Чумак О.В. Изменения в жилищном обеспечении и бытовых условиях жизни городского населения Советской Украины на протяжении 20-х годов XX века в контексте повседневного бытия.

В статье определяются основные характеристики изменения в жилищном обеспечении и бытовых условиях существования горожан Советской Украины в 20-х годах в контексте повседневного бытия.

Ключевые слова: жилищное обеспечение, бытовые условия, горожане, повседневное бытие.

Chumak O.V. Changes in the housing providing and domestic conditions of life of urban population of Soviet Ukraine during 20th years of XX century in the context of everyday life.

In the article, basic descriptions of change are determined in the housing providing and domestic conditions of being of townspeople of Soviet Ukraine in 20th years in the context of existence.

Key words: housing providing, domestic conditions, townspeople, existence.

УДК 792 (477.75)

Шендрикова С.П.

КРЫМСКИЕ ГАСТРОЛИ ТЕАТРАЛЬНОЙ ТРУППЫ М.СТАРИЦКОГО

В данной статье автор раскрывает историю становления культурных связей украинской театральной труппы М. Старицкого с Симферопольским дворянским театром и его зрителем.

Ключевые слова: гастроли, украинские постановки, корифеи.

Целью данной научной публикации можно считать попытку проанализировать процесс внедрения представлений труппы М. Старицкого в театральную, а, следовательно, и духовную жизнь Таврической губернии конца XIX – начала XX веков. В основу публикации легли архивные документы ГААРК и материалы крымской периодической печати того времени.

На сегодняшний день основные, самые яркие факты, связанные со становлением украинского профессионального театра известны, но хотелось бы дополнить их важным сюжетом о связях вышеупомянутого с Крымом. Эта тема заслуживает внимания ещё и потому, что именно посредством театральных постановок крымчане непосредственно знакомились с украинским искусством.

Общеизвестно, что в 1872 году было разрешено давать украинские постановки частным театральным кружкам в Киеве. С этого момента по сути начинается «театральный всплеск» в духовной и культурной жизни малороссов, организаторами и пропагандистами которого стали М. Старицкий и М. Лисенко [1].

В 1876 году Симферопольский дворянский театр стал гостеприимным домом для украинских актёров. На его сцене играли М.П. Старицкий, И. Карпенко-Карый, Н.К. Садовский, А.К. Саксаганский, Г.И. Деркач, М.К. Заньковецкая и многие другие. Однако первым украинским актёром, посетившим Крым, был М.Л. Кропивницкий. Его дебют на симферопольской сцене произвёл настоящий фурор. Тогда украинский актёр принимал участие в спектаклях зимнего сезона вместе с местной труппой Л. Яковлева [2].

Спустя 10 лет, в 1886 году труппа М. Старицкого снова приезжает в Крым.

Направляясь из Ялты в Москву, малороссийские актёры посетили Симферополь и дали на городской сцене несколько постановок. Как отмечали хроникёры, украинский театральный коллектив крымская публика уже неоднократно восторженно принимала, поэтому и данным постановкам было «можно предрекать полный успех» [3]. Сам М. Старицкий успешно провёл переговоры с руководством театра и городского собрания на предмет аренды клубного зала и сцены.

Крымская публика была в полном восторге. В редакцию местных крымских газет приходило огромное количество писем, авторы которых выражали свой восторг по поводу сценического искусства украинских артистов. Симферопольские зрители писали, что, например, исполнители постановки «За Неман иду» играли на эмоциях публики, «как на музыкальных инструментах». Своей тонкой игрой актёры бросали то в жар, то в холод, заставляя трепетать каждого зрителя [3].

Справедливости ради нужно отметить, что театральные вкусы симферопольской и севастопольской публики ощутимо различались и тогда. Так, хроникёр «Севастопольского листка» подчеркнул, что вкусы симферопольских поклонников театра более утончённые. Именно симферопольский театральный зритель более серьёзно относится к данному виду искусства. Корреспондент высказал мысль о том, что малороссийские пьесы при всех своих недостатках несравнимо выше «каскадных французских опереток», которые более радушно принимали севастопольцы. (Кстати, такие оперетки в Симферополе потерпели полное фиаско). Вместе с тем, зрительный зал севастопольского театра был полупустым, когда в город приезжал «достойный состав русской драматической труппы».

И всё же позитивный отзыв на новую комедию М. Старицкого «Был конь, да изъездился» был опубликован в газете «Севастопольский листок». При этом большая статья о постановке, напечатанная в Севастополе 2 ноября 1886 года, заканчивалась следующими словами: постановка «сценическая, однако жизненной правды в ней мало» [3].

Однако в целом крымская публика очень радушно принимала актёрскую труппу из Киева. Особенно столичный зритель Таврической губернии всегда с нетерпением ждал новых гастролей украинских актёров.

Так, в 1889 году Кропивницкий снова посетил Симферополь, устроив в городе настоящие праздники сценического искусства. Из этих гастролей публике наиболее запомнилось исполнение Кропивницким роли городничего в комедии «Ревизор» и роли Тараса Бульбы в одноимённом произведении Н.В. Гоголя. Позднее актёр ещё не раз приезжал в Симферополь (в 1891 и 1896 годах) [4], и всегда зал встречал его с бурным восторгом.

Не единожды выступал на сцене симферопольского театра и М.П. Старицкий. Его труппа стала «хозяйкой» театра на зимний сезон 1889-90гг. [5] Выступления проходили при полных сборах. В значительной степени успех выступлений труппы был обусловлен тем, что Старицкий часто ставил новые, не игранные ещё в Симферополе пьесы, такие как оперетта «Сорочинская ярмарка», комедия «Крути та не перекручуй», «Різдвяна ніч» [6].

В 1898 году в Симферополе снова выступал актёр и драматург М.П. Старицкий, который принял на себя режиссёрство в труппе И.М. Найды, о которой газеты того времени писали, что «...в этой труппе сосредоточены почти все главные силы малороссийского театра во главе с незаменимой и несравненной М.К. Заньковецкой» [7]. Под режиссёрством Старицкого и с участием в главных ролях Заньковецкой ласковыми майскими вечерами в Симферопольском городском саду шли драма «Не так склалося, як жадалося», водевиль «Українці» с народными песнями и танцами [8], а также постановка, которая и сейчас остаётся одной из самых популярных - «Сватання на Гончаріці», половину собранных этим спектаклем денег передали в пользу бедных Симферополя [9]. 1 июня 1890 года с постановки драмы «Безталанна» начались гастроли товарищества украинских актёров под управлением А.К. Саксаганского.

«Помимо Саксаганского, Садовской, Мовы, прекрасная игра которых симферопольцам была хорошо знакома, художественно провели свои роли сам автор пьесы Карпенко-Карый и актриса Шевченко» [10].

В 1897-98 годах снова на главной крымской сцене выступали украинские артисты, которыми руководил Ивась Мороз. Театралы смогли посмотреть уже полюбившиеся им постановки «Наталка-Полтавка» Котляревского (на музыку Лысенко), всегда современную комедию «За двумя зайцами», «Крути та не перекручай» М.П. Старицкого, «Назар Стодоля» с песнями, танцами и хорами [11]. Труппу Ивася Мороза сменила труппа А.М. Чарова-Сабинина, представившая драму Тогобочного «Золоті кайдани», оперетту по сочинению Старицкого «Ніч під Івана Купала» и несколько водевилей [12].

Нельзя обойти вниманием и гастроли товарищества актёров под управлением Г.Н. Деркача, выступления которых проходили почти одновременно с вышеупомянутыми труппами [13] в здании городского клуба, находившемся в доме Шнейдера. Репертуар, представленный актёрами, был очень обширный и разнообразный: это и оперы «Запорожец за Дунаем» на музыку С. Артемовского, «Жизнь за царя» Глинки, и драмы «Тарас Бульба под Дубном», «Мазепа», «Лимерівна» П. Мирного, «Золоті кайдани» и «Жидівська вихрестка» Тогобочного, «Цыганка Аза», «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці» и «Ніч під Івана Купала» Старицкого [14].

Но особый интерес у публики вызывали народные песни и танцы, постановки вечерниц и комедии из народной жизни – «По ревизии» Кропивницкого, «Кум мирошник», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» Старицкого, «Катерина» Ванченко, получившая первую премию в Галиции [15], и многие другие постановки.

«В труппе Деркача каждая роль получает при исполнении жизнь и правду. Актёры Войцеховская, Клименко, Ратмирова, Чубатый, Марченко, Разсудов создают такие типы, которые так и просятся под кисть художника. Труппа поражает своим ансамблем и умелой сыгранностью, и является, бесспорно, одной из лучших украинских трупп» [16].

Гастроли украинских трупп всегда пользовались большой популярностью в Крыму, и это неслучайно: именно на XIX век приходится расцвет

українського драматургічного мистецтва. В це час творили такі видатні автори, як М.П. Старицький, І. Карпенко-Карий, П. Мирний, М.Л. Кропивницький, І.П. Котляревський, І. Тогобочний, по творах яких і сьогодні з великим успіхом ставлять спектакли на сценах українських театрів. Во другій половині ХІХ століття на Україні з'явилася блискуча плеяда артистів – М.К. Заньковецька, М.Л. Кропивницький, М.П. Старицький, І. Карпенко-Карий, Н.К. Садовський, А.К. Саксаганський, Строев-Полин, які стали гордістю театрального мистецтва в частині і української культури в цілому. Всплеск рівня розвитку театрального мистецтва, використання народних мотивів мали вплив на зростання інтересу до українського театру в суспільстві [17].

Наконець слід підкреслити, що українське драматичне мистецтво, яке було представлено на кримських сценах в видатних українських постановках, знайшло свого вдячного глядача. Труппа М. Старицького з небувалым успіхом гастролювала в середині 80-х років ХІХ століття по кримським містам і знайомила в більшій ступені російських глядачів з новітніми творами української драматургії і мистецтвом корифеїв української сцени.

Література

1. Чернецький С. Історія української культури. – К.: Либідь, 1994, с. 598-599.
2. Крим. – 1897, № 92, 95, 97, 100, 194, 105.
3. Хроніка // Севастопольський листок. – 1886. – 9 листопада. - №133.
4. Там же, С. 44.
5. Кримський вестник. – 1890, № 5.
6. Там же. № 5, 23.
7. Крим. – 1898, № 116.
8. Там же. № 118.
9. Там же. № 116.
10. Там же. 1890, № 119.
11. Крим. – 1897, № 325, 328; 1898, №8, 9.
12. Там же. – 1898, № 89-91.
13. Покотило Е.С. Український театр в Криму / к. ХІХ–нач. ХХ вв. // Проблеми матеріальної і духовної культури народів Криму і Північного Причорномор'я від античних часів до наших днів. Мат. І наукових читань. – Сімферополь, 1996. – С. 6.
14. Крим. – 1897, № 8, 11, 14-16, 19, 25.
15. Там же. № 8, 18.
16. Там же. № 12.
17. Крим. – 1897, № 25.

Шендрикова С.П. Кримські гастролі театральної трупи М. Старицького.

У даній статті автор розкриває історію становлення культурних зв'язків між українською театральною трупою М. Старицького та Сімферопольським дворянським театром і його глядачем.

Ключові слова: гастролі, українські постановки, корифеї.

Shendrikova S. Crimean guest tours of M. Staritskiy's theatric group.

It the article history of cultural contacts between M. Staritskiy's Ukrainian theatric group and the Simferopol nobiliary theatre with its audience community is revealed by the author.

Key words: guest tour, Ukrainian theatric performances, coryphaeus.

РЕЦЕНЗІЇ

Михайлюк В.П.

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГИ: БЕРДЯНСЬКА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ (остання третина XIX століття) / УПОРЯДНИКИ: В.М. КОНСТАНТИНОВА, І.І. ЛИМАН // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ I. — К.: «ОСВІТА УКРАЇНИ», 2006. — 528 с.; БЕРДЯНСЬКА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ (1901-1919) / УПОРЯДНИКИ: І.І. ЛИМАН, В.М. КОНСТАНТИНОВА // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ II. — К.: «ОСВІТА УКРАЇНИ», 2007. — 631 с.; БЕРДЯНСЬКІ ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ (1920-1935 роки) / УПОРЯДНИКИ: І.І. ЛИМАН, В.М. КОНСТАНТИНОВА // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ III. — К.: «ОСВІТА УКРАЇНИ», 2008. — 569 с.

Величезний сплеск хвилі духовного життя та піднесення особливого інтересу до української історії, що виник після появи на європейській арені незалежної держави України у 1991 р., призвів до появи серії різноманітних історичних монографічних досліджень у нашій країні. Активна діяльність багатьох наукових організацій, фондів, товариств, просто окремих дослідників і аматорів історії заповнили ринок історичної літератури України, з яким зараз важко ознайомитися повністю навіть досвідченим фахівцям-історикам. Питання нереалізованості низки українських історико-археографічних проєктів ХХ ст. доволі актуальне як з огляду на те, що до сьогодні не створена повна ретроспектива історії України, яка б базувалася на її наявному фонді опублікованих праць і джерел. Тому видання трьох томів багатотомного археографічного видання «Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету», складені Вікторією Миколаївною Константиною та Ігорем Ігоревичем Лиманом, є, безперечно, винятковою подією в науковому світі з історії українознавства й археографії. Упорядники цього видання поставили за мету підготувати археографію праць, присвячену минулому навчальних установ – попередниць сьогоденішнього Бердянського державного педагогічного університету.

Перший том, виданий у 2006 р., присвячений археографії Бердянської чоловічої гімназії (остання третина XIX століття), він складається з 4 частин: «Передмова», «Матеріали», «Додатки», «Науково-довідний апарат». Друга частина є однією з найважливіших, вона включає археографічні вибірки джерел, серед яких зазначимо: «Штати гімназій та прогімназій», «Бердянська гімназія в матеріалах «Журналу Міністерства народної освіти», «Джерела з історії Бердянської гімназії у фондах губернських установ», «Джерела з історії Бердянської гімназії у фондах управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора і канцелярії попечителя Одеського навчального округу», «Двадцятип'ятиріччя Бердянської чоловічої гімназії (1872-1897). Коротка історична записка», «Пам'ятна книга по Одеському навчальному округу» та ін. Серед джерел «Додатків» зазначимо «Щоденники В.К.Крижанівського», «Лейтенант П.П.Шмідт. Спогади сестри», «Начерк діяльності Бердянського

повітового земства Таврійської губернії щодо народної освіти з 1866 по 1896 р.», «Революційні гуртки в Бердянську 1878-1879 рр.». Перший том має широкий науково-довідковий апарат, який складається з коментарів, списку застарілих та рідковживаних слів, іменного та географічного покажчиків, хронологічного переліку архівних документів, вміщених у частинах «Джерела з історії Бердянської гімназії в фондах губернських установ» та «Джерела з історії Бердянської гімназії у фондах управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора і канцелярії попечителя Одеського навчального округу», списку скорочень, ілюстрацій.

Другий том «Бердянська чоловіча гімназія (1901–1919 роки)», виданий у 2007 р., висвітлює історію гімназії до часів радянської реорганізації навчального закладу на педагогічні курси. Він має таку ж структуру, як і перший том. Серед «Матеріалів», що наведені, зазначимо «Джерела з історії Бердянської гімназії в фондах губернських установ», «Джерела з історії Бердянської гімназії у фонді канцелярії попечителя Одеського навчального округу», «Джерела з історії Бердянської гімназії в фондах інших гімназій і Новоросійського університету» та ін. У «Додатках» опубліковані витяги з різного ряду довідкових видань за різні роки: «Навчальні заклади відомства Міністерства народної освіти», «Календар для вчителів», «Список осіб, що служать у Одеському навчальному окрузі», «Весь Бердянськ та його повіт», «Довідник Таврійської губернії» та ін. Приведені спогади Д.І.Фістова та витяги з інтерв'ю А.П.Балкіною, яка пам'ятає існування чоловічої гімназії.

Третій том багатотомного видання «Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету» – «Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920–1935 роки)» продовжує історію Бердянської чоловічої гімназії та починає з організації на її базі Бердянських трирічних педагогічних курсів. Його структура не відрізняється від двох попередніх видань. Серед іншого зазначимо археографічні знахідки у Державному архіві Запорізької області та у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та у архіві БДПУ. У виданні вміщені витяги з рукопису «Нарис історії Бердянського педагогічного інституту».

Інформативні можливості джерела є невичерпаними, коли кожен науковець може звернутися до першоджерела. Також важливим, на наш погляд, є те, що автори використовували тільки науковий підхід у відборі всіх джерел незалежно від їх ідеологічної спрямованості. Видані В.М.Константиною та І.І.Лиманом три томи «Матеріалів з історії Бердянського державного педагогічного університету» представляють першу всеосяжну за тематикою і хронологією археографічну відбірку історичних джерел з названої теми.

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Н.О. РИЖЕВОЇ „ІСТОРІЯ
СУДНОБУДУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ВІД ДАВНІХ
ДО НОВІТНІХ ЧАСІВ” (КИЇВ: ПП СЕРГІЙЧУК М. І., 2008, 476 с.)**

Рецензована монографія стала першою в історіографії роботою, яка за багатогранністю узагальненого джерельного матеріалу, проаналізованої наукової та науково-популярної літератури заповнила наявні в історії України лакуни в дослідженні соціально-економічного та науково-технічного поступу суднобудування на теренах України від давніх до новітніх часів.

З позицій сучасної методології автор пов'язує розвиток суднобудування на українських землях із загальною парадигмою цивілізаційного поступу. У чотирьох розділах книги історія галузі сприймається і як складова частина технічного прогресу, і як „мобільна система”, що безперервно розвивається та змінюється в часі. Головна увага сфокусована на вузлових проблемах суднобудування, які розглядаються комплексно – з позиції соціально-економічних, політичних, історичних, культурних та науково-технічних.

Звернення Н. О. Рижевої до аналізу наявної з теми літератури дозволило з'ясувати стан наукової розробки проблеми та класифікувати й узагальнити широке коло джерел. Критичне ставлення до літератури, її зіставлення, конкретизація матеріалів та уточнення фактажу дозволили відмовитись від деяких тверджень, що з'явилися в ХХ ст. стосовно початкового етапу суднобудування. У процесі опрацювання літератури, присвяченої періоду вітрильно-дерев'яного суднобудування та часу „пару й металу”, доведено, що сформована у ХVIII – ХХ ст. історіографічна база відтворює історію суднобудування, перш за все, в контексті становлення та розвитку Чорноморського військово-морського флоту, а історія цивільного суднобудування відсунута на другий план. Наявні історіографічні реалії переглядаються Н. О. Рижевою на підставі залучення значного кола архівних джерел Києва, Миколаєва, Херсона, Одеси, Москви, Санкт-Петербурга, що робить рецензовану монографію повноцінним і цілеспрямованим дослідженням з історії суднобудування.

Н. О. Рижева доводить, що динаміка будівництва суден у давні часи, добу середньовіччя актуалізувалася важливістю водного транспорту для населення вітчизняних земель. Безпосередня близькість українських земель до морських цивілізацій та розгалужена гідрологічна система, багаті сировинними ресурсами річки сприяли створенню багатовікових традицій місцевого суднобудування. У монографії названі чинники, що стимулювали населення України до вдосконалення плавзасобів не лише як зручного способу пересування, а й оптимального способу встановлення торговельних відносин та ведення військово-морських операцій. Автор ілюструє масштабність суднобудування часів Київської Русі та відтворює козацькі традиції створення суден.

На сторінках рецензованої праці висвітлена історія вітрильно-дерев'яного суднобудування на території України у контексті тих завдань, що вирішувала

Росія у XVIII – першій половині XIX ст. З усталенням кордонів на Півдні засновано Херсон, Севастополь, Миколаїв – центри суднобудування. Автор аналізує шляхи формування функціонально спроможної системи управління галуззю, в якій пріоритет надавався Чорноморському військовому флоту. Із урахуванням особливостей чорноморського регіону розробляються нові конструктивні рішення побудови вітрильників, які відрізнялися від кораблебудування в Санкт-Петербурзі.

Саме погляди та діяльність керівників чорноморського відомства й чиновників Новоросійського краю, стверджує автор, сприяли появі та впровадженню приватної форми суднобудування, що отримала в той час назву „підряд”. Нова форма виробництва стає знаковою і пришвидшує проникнення приватновласницької ініціативи в усі напрями економіки Півдня.

Значну увагу приділено тим суперечностям, що виникли в першій половині XIX ст. між станом світового дерев'яного суднобудування та досягненнями машинної індустрії. Домінантою технічного перевороту стало створення парових суден із застосуванням прогресивних конструкційних матеріалів (металу). Н. О. Рижева порівнює процеси впровадження науково-технічних новацій у світовому суднобудуванні та в Україні. За наведеними джерелами відтворюється роль соціально-економічного чинника, що впливав на темпи побудови перших парових та залізних суден. Наводяться факти, які переконують – в умовах архаїчної царської Росії адміралтейства на землях України були запрограмовані на відставання у створенні парового та гвинтового флоту (порівняно зі світовим суднобудуванням). У цілому, надання переваги військовому флоту, вважає Н. О. Рижева, негативно вплинуло на цивільне суднобудування. Найбільш переконливо негативні наслідки такої політики ілюструє автор на прикладі роботи в першій половині XIX ст. Херсонської цивільної верфі. Створена завдяки приватній ініціативі місцевих підприємців, верф досить швидко стала відомим осередком суднобудування. Її майстри, зберігаючи традиції козацького суднобудування споруджували судна для річкових та каботажних перевезень. Але наявний потенціал верфі, зазначає автор, так і не було реалізовано у повному обсязі. Відсутність у феодально-кріпосницькій Російській імперії вільного ринку капіталу й праці, призводила до негативних наслідків перш за все у забезпеченні суднами морських перевезень. На підставі ґрунтовного статистичного матеріалу в монографії доводиться, що більшість пасажирських та вантажних перевезень здійснювалося за допомогою флотів іноземних держав.

Феноменом суднобудування за нового часу, підкреслює Н. О. Рижева, стає концентрація в галузі наукомістких технологій. Інноваційно-технологічні перетворення другої половини XIX – початку XX ст. обумовлювалися бурхливим світовим індустріальним прогресом у виробництві. В умовах домінування міжнародного капіталу та ліберальної системи переміщення інформації світове суднобудування набуває нового наповнення. Вже в 50-60-ті рр. XIX ст. в галузі двічі відбулися великі технологічні перетворення: спочатку вітрильні кораблі замінено паровими, а потім на зміну дерев'яному флоту прийшов панцирний. Названі фактори, як доводить автор, вплинули на зміни в

суднобудуванні України. Відродження Чорноморського флоту після Кримської війни висунуло вимогу якісного переобладнання адміралтейств у Миколаєві й Севастополі та спонукало до впровадження принципово нових технологій. У монографії наголошується – головна увага державних структур знову приділялася створенню військового флоту. У той же час швидкий розвиток галузі впливав на стан фабрично-заводського виробництва, удосконалення суднобудівної галузі стало можливим завдяки створенню передової для свого часу промислової інфраструктури. Включення верфей України в єдину промислову систему гарантовано забезпечило суднобудівне виробництво Миколаєва та Севастополя необхідним: металом, спеціальним судновим енергетичним устаткуванням, допоміжними механізмами. На масивному джерельному матеріалі автор показує, як суднобудування України стало багатопрофільним виробництвом, тісно пов'язаним з іншими галузями промисловості.

Отже, рецензована монографія приверне увагу істориків, фахівців з суднобудування, всіх, хто зацікавлений у розумінні головних тенденцій поступу галузі, як багатством фактичних даних, так і синтезом інформативного матеріалу з багатьох галузей історичної науки та історії техніки. Врахування набутків минулого особливо важливе для України на сучасному етапі, коли відродження промислового виробництва стає одним з найбільш важливих завдань.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Болотчева Катерина Вікторівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, асистент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Луганського державного медичного університету.

Бородай Ірина Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту розведення і генетики тварин Української академії аграрних наук.

Бублик Ольга Іванівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Власов Володимир Іванович – д.е.н., д. с.-г. н., професор, гол. наук. співробітник ННЦ „Інститут аграрної економіки” УААН.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дорош Тетяна Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Д'яконіхін Андрій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Евдокимов Николай Александрович – професор кафедри журналістики Восточноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, кандидат історических наук, доцент, член Національного союзу журналістів України.

Ковальова Алла Дмитрівна – кандидат історичних наук, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коротич Роман Геннадійович – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного університету.

Кривуля Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Крюков Віктор Григорович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ласкавий Дмитро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Литвиненко Віталій Феодосійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мезеря Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

М'ягка Ганна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.

Нестеренко Анастасія Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Онїпко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Панченкова Наталія Олександрівна – к.і.н., старший викладач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Петренко Олександр Омелянович – кандидат технічних наук, доцент кафедри тракторів та автомобілів Луганського національного аграрного університету.

Сергієнко Сергій Юрійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сидоренко Юрій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Христова Тетяна Євгенівна – кандидат біологічних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Черних Г.Г. – доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського.

Чумак Оксана Вікторівна – студентка V курсу спеціальності «Історія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шендрикова Снежана Павловна – кандидат історических наук, доцент кафедри українознавства Таврического національного університета ім. В.И. Вернадского.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр ББК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок **коротке** резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно із новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література (ніяких інших слів!)**; через рядок **прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі (1-2 речення) резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.**

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно із ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. **Відомості подаються повністю**, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно із прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті
УДК 625.1 (09)

Білик А.Ю.

**ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ
ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА**

Висвітлюється внесок О.В.Ліверовського у будівництво залізниць Російської імперії.

Ключові слова: *О.В. Ліверовський, будівництво, залізниця, Російська імперія.*

Особливістю розвитку залізничного транспорту в Російській імперії та зокрема в Україні на межі ХІХ-ХХ століть було не тільки підведення підсумків, переосмислення накопичених знань, але й формування окремих прикладних наук. **(текст статті)**

Література

1. Жинкин Г.Н. Профессор А.В. Ливеровский / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. – 1869. - №2.
2. Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте // А.В. Ливеровский. – Хабаровск, 1999. – С. 52.
3. ...

Билык А.Ю. Инженер А.В.Ливеровский – талантливый организатор железнодорожного строительства.

Освещается вклад А.В.Ливеровского в строительство железных дорог Российской империи.

Ключевые слова: *А.В. Ливеровский, строительство, железные дороги, Российская империя.*

Bilyk A.Yu. Engineer A.V.Liverovskiy is a talented organizer of railway building.

Lights up the deposit of A.V. Liverovskogo at building of railways of the Russian empire.

Key words: *A.V. Liverovskiy, building, railways, Russian empire.*

Білик Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Адреса: вул. О.Кошового, 13/4, м. Запоріжжя, 91034; 050-562-69-32; bil@lg.ua

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Контактні телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 238-25-80

8(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Білик А.Ю.	ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА	3
Болотчева К.В.	ТЕОРЕТИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ЗМІНИ КУЛЬТУРИ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКИХ ГОРОДЯН В ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД	10
Бородай І.С.	ДО ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІ ТВАРИННИЦТВА «ТЕРЕЗИНЕ»	18
Бублик О.І.	ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО УКРАЇНИ В РУСІ СУПРОТИВУ АТЕЇСТИЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ (20 – 30-х рр. ХХ ст.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	25
Власов В.І.	ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ В ПЕРІОД ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	36
Гаухман М.В.	"СПРАВА КИЇВСЬКИХ ОФІЦЕРІВ" (1907–1908 РР.): ПРОТЕСТ ВІЙСЬКОВИХ ПРОТИ ПОГРОМУ 1905 Р.	42
Довганюк С.С. Довжук І.В.	В. М. ОБРАЗЦОВ ЯК ІСТОРИК НАУКИ І ТЕХНІКИ УМОВИ ПРАЦІ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТ.	48
Дорош Т.О.	ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	67
Д'яконіхін А.В.	ПРИЧИНИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	76
Євдокимов М.О.	ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА	82
Ковальова А.Д.	СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ УГОДИ ПРО ВІЛЬНУ ТОРГІВЛЮ	94
Коротич Р.Г.	ЕВОЛЮЦІЯ ЯПОНСЬКОГО СЕЛА ТА АГРАРНІ РЕФОРМИ 1870-х рр.	102
Кривуля О.О.	СТАНОВИЩЕ ЖІНОК У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 20-і роки ХХ ст.	110
Крюков В.Г.	СУТНІСТЬ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ АРАБСЬКОГО ВЧЕНОГО ІХ СТОЛІТТЯ АЛ-ХУВАРІЗМІ В ОПРАЦЮВАННІ ДАНИХ АНТИЧНОЇ ПИСЕМНОЇ ТРАДИЦІЇ	119
Ласкавий Д.В.	НАФТА ЯК ФАКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ТА ІНШИХ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ (1910–1911)	125
Литвиненко В.Ф.	МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648 – 1676 рр.	133
Мезеря О.А.	ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст. ТА ЇХ ВИСВІТЛЕННЯ У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ	139
М'ягка Г.О.	ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ НА ПРИКЛАДІ ІСТОРІОГРАФІЇ КОЗАЦТВА ХVІІ – ХХ ст.	147
Нестеренко А.О.	РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА	157

Онiпко Т.В.	ЗАЛУЧЕННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ХАРЧУВАННЯ ГОЛОДУЮЧИХ БЕЗРОБІТНИХ ТА СЕЛЯН У 1921–1923 рр.	165
Панченкова Н.О.	ГРИГОРІЙ ГЕРШУНІ – ТЕОРЕТИК ТА ПРАКТИК ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО ТЕРОРИЗМУ	174
Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Сергієнко С.Ю.	ИЗ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ СТАРОБЕЛЬСКОГО УЕЗДА (XVIII - XX в.)	179
Сидоренко Ю.М.	ЗМІНИ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНІЗАЦІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х років ХХ століття ТА ЇХ ПРОЯВИ У ДОНБАСІ	185
Христова Т.Є.	ДОРОБКИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ 20-х – початку 90-х рр. ХХ ст. З ПРОБЛЕМ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ	191
Чумак О.В.	ЗАРОДЖЕННЯ ФІТОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	199
Шендрикова С.П.	ЗМІНИ У ЖИТЛОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ І ПОБУТОВИХ УМОВАХ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 20-х років ХХ ст. У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО БУТТЯ	206
	КРЫМСКИЕ ГАСТРОЛИ ТЕАТРАЛЬНОЙ ТРУППЫ М.СТАРИЦКОГО	220

РЕЦЕНЗІЇ

Михайлюк В.П.	РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГИ: БЕРДЯНСЬКА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТОЛІТТЯ) / УПОРЯДНИКИ: В.М. КОНСТАНТІНОВА, І.І. ЛИМАН // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ І. — К.: «ОСВІТА УКРАЇНИ», 2006. — 528 с.; БЕРДЯНСЬКА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ (1901-1919) / УПОРЯДНИКИ: І.І. ЛИМАН, В.М. КОНСТАНТІНОВА // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ ІІ. – К.: «ОСВІТА УКРАЇНИ», 2007. – 631 с.; БЕРДЯНСЬКІ ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ (1920-1935 РОКИ) / УПОРЯДНИКИ: І.І. ЛИМАН, В.М. КОНСТАНТІНОВА // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ ІІІ. – К.: «ОСВІТА УКРАЇНИ», 2008. – 569 с.	224
Черних Г.Г.	РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Н.О. РИЖЕВОЇ „ІСТОРІЯ СУДНОБУДУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ВІД ДАВНІХ ДО НОВІТНІХ ЧАСІВ” (КИЇВ: ПП СЕРГІЙЧУК М. І., 2008, 476 с.)	226
Відомості про авторів		229
Оголошення		231

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

**Випуск 23
Частина 1**

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

**Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 25.09.2009 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 17,3
Обл. друк. арк. 16,8
Наклад 300 прим. Вид. № 63. Замовлення № 115. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2